

સોરઠી બહારવટીઆ

લખા
૩

સપાદક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૪૭૬૫ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ સોરઠી બાલકવિદ્યા

વિપય સે ૩: ૩૫૩: ૨૨૧૬

સોરઠી
૩ બહારવટીઆ

O. T.
20 SEP 1929

III
1929

સંપાદક
અવેરચંદ મેઘાણી

From
5/10

146

આવૃત્તિ પહેલી
સાડા દસ હજાર

૨૨

કીમત
દોઢ રૂપિયા

નિવેદન

સૌરાષ્ટ્રી સાહિત્યનું એક વિશેષ અંગ આજે સમેટાઈ જાય છે. માથા પરથી એક ગાંસડીનો બોળે નીચે ઉતારીને પ્રવાસી રાહ-તનો એક નિઃશ્વાસ નાખે છે. એક દસકાની અવધ નજીક દેખાય છે.

થોડાએકને અળખામણું, ઘણા મોટા સમુદાયનું આદરપાત્ર અને મને પોતાને તો પ્રિય કર્તવ્ય સમું આ બહારવટીઆનું ઇતિહાસ સંશોધન બની શક્યું તેટલું સ્વચ્છ અને પ્રમાણિક બનાવવા હું મથ્યો છું. ઘણાઘણાએ મારી સહાયે આવીને ખીજી રીતે દુષ્પ્રાપ્ય એવી નક્કર હકીકતો મને બજાવી છે. એમાંના અમૂક સહાયકોને તો હું ઇતિહાસના પાકા અભ્યાસીઓ માનું છું. આ બહારવટા-પ્રકરણમાં એક મહત્ત્વની ઐતિહાસિકતા ભરી હોવાની તેઓની શ્રદ્ધાની હું કુતર્કિના થોડા સહવારોની સામે મને રક્ષણ આપી રહી છે. તેઓનાં કાષ્ઠનાં નામ અત્રે લખવાની મને મંજૂરી નથી. કેમકે બહારવટા-પ્રકરણનું રાજદ્વારીપણું હજી સમયદેવે સૌરાષ્ટ્રનાં દેશી રજવાડાંમાંથી ભૂંસી નથી નાખ્યું. પણ એવા ભયથી મુક્ત એક નામ આપી દઉં છું : શ્રી. યુસફ પારસીઆ નામના એક તેજસ્વી યુવાન લાંડનમાં આઈ. સી. એસ. થવા તેમ જ પીએચ. ડી. નું પદ મેળવવા ગયા છે. ત્યાં એમણે ઐત્રાડ-લોકસાહિત્યનાં કથાગીતોના તુલનાત્મક અભ્યાસને પોતાના નિબંધ (Thesis) માટે પસંદ કર્યો છે. પુણ્ય સાક્ષર શ્રી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીની મારફત એ ભાષની સાથે પત્રવ્યવહારમાં જોડાવાનો મને સુયોગ લાખ્યો છે. લોકસાહિત્યના મારા સમગ્ર પ્રયત્નથી પરિચિત બની એ અગ્નિપ્રવાહ સંજ્ઞને મને પત્રો પર પત્રો લખી પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, મારી ત્રુટિઓ સુધારી છે, અને

‘બહારવટીઆ’ના સાહિત્યમાં ઉંડો, અભ્યાસપૂર્વકનો રસ લઇ મારા પ્રયત્નો સત્કાર્યા છે. હું એનો ખુશ છું.

એ વર્ષો સુધી આ વિષય પર રજુ થએલા છુટા છવાયા વિચારો તપાસીને તેમજ અંતે લગતું યુરોપી સાહિત્ય બન્યું તેટલું પચાવીને મારી લાંબી મીમાંસા પણ અત્રે રજુ કરી દઉં છું. એને હું વિચારશીલ આપ્તજનોની નજર તળેથી કઢાવી ગયો છું. તેઓએ મારી વિચાર-સરણી પર પોતાની વિવેકદષ્ટિની મોહર ચાંપી છે. એ આપ્તજનો કરતા ઉચેરી ભૂમિકા પર ચડીને ઉભેલાઓને કદાચ મારી છણાવટ સંતોષ ન આપી શકે એ સંભવિત છે.

હું તો માત્ર એટલું જ વિનવું છું કે કોઇ પણ એક યુગ અન્ય યુગને નરી પોતાની જ વર્તમાન વિચારણાની તુલાએ ન્યાયપૂર્વક ન તોળી શકે. ભૂતકાળના સંસ્કારોનું સાચું ગૂઢ મૂલ્યવા એસતાં સર્વદેશીય, ઉદાર, અને વિગતોમાંથી સાચો પ્રાણ તારવનારી દષ્ટિ જરૂરી છે. તે સિવાય તો યુગ એટલો વેગથી ધસે છે, કે ગઇ કાલ અને આજ વચ્ચે પણ દષ્ટિભેદના દરિયા ખોદાય છે; એટલે એ વેગીલી મનોદયાની સામે તો ભૂતવર્તમાનનો કોઈ કલ્યાણ-સંયોગ સંભવતો જ નથી. પણ અતીતનો અનુભવ-સંઘરો જેઓને મન કંઈકે ઉપકારક હોય, તેઓને આવાં ઇતિહાસ-પ્રકરણોમાંથી તેજસ્વી વતમાન સૃજવા માટે મહાન પ્રાણબળ જડી રહેશે. સંપાદકની દ્રવ્ય એવી એક દષ્ટિ આપીને વેગળા રહેવાની સમજ હું વિરમું છું.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર
રાણપુર
આવળું શુદ્ધ બીજ
૧૯૮૫

}

સંપાદક

મુદ્રક અને પ્રકાશક : અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ

મુદ્રણસ્થાન : સૌરાષ્ટ્ર મુદ્રણાલય, રાણપુર.

સાં કે જિ થું

૧. બહારવટીઆની મીમાંસા	૧—૫૮
બ્યાખ્યા	૧
ત્રેટશીટનના બહારવટીઆ	૨—૧૨
ઉત્તર હિન્દના „	૧૩—૧૫
સૌરાષ્ટ્રના બહારવટીઆના પ્રકારો	૧૬—૧૯
સંતાવાનાં સ્થાન : ઇષ્ટદેવની	
પ્રતિષ્ઠા : દેહદમન : યતિધર્મ	
દયાદાન : સ્ત્રીગતિનું સન્માન :	
શરીરબળ : શત્રુતાનો પ્રકાર :	
વીરપૂજા	૧૯—૨૮
અંગ્રેજો પર દાઝ	૩૦—૩૨
બહારવટીઆનાં કાન્યો	૩૩—૪૧
કૂર આચરણો	૪૨—૪૯
માનવ હૃદયનો મહાપ્રશ્ન	૪૯—૫૮
૨. મહીયાનાં બહારવટાં	૧—૪૮
(૧) કનડાને રીસામણે	
(૨) ગીગો મહીયો	
૩. કાદુ મકરાણી	૪૯—૧૧૨
(૧) ધનાઞ્જનો નાશ	
(૨) કાદુ બહારવટે	
૪. રામવાળો	૧૧૩—૧૫૪
૫. મોવર સંઘવાણી	૧૫૫—૧૭૨

બહારવટીઆની મીમાંસા

પોતાને અને રાજસત્તાને વાંધો પડવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય એ રાજસત્તાની અવગણના કરી રાજ્ય બહારની વાટ (માર્ગ) પકડે, એનું નામ બહારવ(વા)ટીઓ. અંગ્રેજી ભાષામાં એનો પર્યાય રાબ્દ છે. **Outlaw** : એટલે કે કાયદાકાનૂનના પ્રદેશની બહાર નીકળી જનાર, કાયદાને આધીન રહેવા ના પાડનાર અને તેને પરિણામે કાયદાના રક્ષણથી પણ વંચિત રહેનાર ઈસમ.

નૂના કાળમાં અને આ કાળમાં, આ દેશમાં તેમજ અન્ય દેશોમાં, રાજધારી કે રાજદીન, એવા અનેક બહારવટીઆ નીકળેલા છે. તેઓએ રાજસત્તાનાં શાસનને હાંકવાને પોતાના અન્યાયનું નિવારણ મેળવવા અથવા તો પોતાના વેરના બદલો લેવા સફળ કે નિષ્ફળ મત્નો કરેલા છે. અને અંગ્રેજ રાજ્યના ‘ધારા’ના અમલ રાડ થયા પછી ‘બહારવટુ’ એ હિન્દી પીનલ કોડની કલમ ૧૨૧અ મી મુજબનો, વધુમાં વધુ ફાંસીની સજાને પાત્ર ગુન્હો ઈસમ છે.

દેશદેશના ઇતિહાસમાં બહારવટીઆઓનાં પ્રકારો અતિ આકર્ષક થઈ પડ્યાં છે. ‘બહારવટાં’નું વાતાવરણ જ વિલક્ષણ હોય છે. એમાં ધણા ધણા પરસ્પરવિરોધી ભાવોનો સંગમ થાય છે. રાજની આસપાસ વિક્રમ અને વૈભવનું, ઋષિની આસપાસ તપોવનની વિશુદ્ધ સાંતિનું, વિદ્વાનની આસપાસ રસિક વિદ્વતાનું, એમ છુટાંછુટાં વાતાવરણો ગુંથાય છે. પણ બહારવટીઆની આસપાસ તો ભિન્નતાની સાથે રાજત્વ, ધાતકીપણા સાથે કરુણા, ભૂંટાડપણાની સાથે ઔદાર્ય, સંકટોની સાથે સાથે ખુશાલી, અને છલકપટની સાથે નિર્ભય ખાનદાની : એવાં દ્વંદ્વો લાગી પડેલાં છે. ધણી વાર તો પ્રભ કોઈ જગદ્વિજેતાનાં મહાન પરાક્રમે કરતાં બહારવટીઆના નાના નાવા વીરત્વમાં વધુ રસ લે છે. એની મોજબી પ્રકૃતિના પ્રસંગો પર હાસ્ય વરસાવે છે. એનાં ધાતકી કૃત્યો સાંભળીને, પોતાના કોઈ માનીતા આત્મજને બૂલો કરી હોય એવે ભાવે રોાય અને ઉત્તાપ અનુભવે છે, એની તપશ્ચર્યા ઉપર વારી નય છે. એની વિપદની વાત આવતાં દયા ખાય છે. એના દોષોને વિસરી જઈ

એના પરમાણુ જેવડા ગુણોને પણ પર્વત જેવડા કરી માને છે. વીરત્વની ઘણી ઉચી કલ્પિત અથવા અર્ધકલ્પિત ઘટનાઓ એના નામની સાથે જોડી દે છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશ એવા બહારવટાના પચરંગી લોક-ઈતિહાસે છલોછલ ભરેલો છે. પ્રથમ આપણે બહારવટાની મીમાંસામાં યુરોપની દૃષ્ટિ સમજાએ. પછી કાઠીઆવારની વિષુદ્ધ કથાસામગ્રીમાં ઉતરીએ.

ગ્રેટબ્રીટનના બહારવટીઆ

બારમી રાતાબ્દીમાં ઈંગ્લાંડના અરબ્યોમાં રોળીનહુટ નામનો એક બહારવટીઓ થઈ ગયાનું જ્ઞાત લોકરચિત ગીતકથાઓમાં ને કંઠસ્થ વાતોમાં પ્રચલિત છે. ઈંગ્લાંડનો ઈતિહાસ આવા કાઈ પણ માનવીના અસ્તિત્વને આધાર આપતો નથી, છતાં એ લૂટારા વિષે એક બે નહિ પણ કુદરતીસ તે લાખા લોકગીતો જ મુખપર પરાયી ચાલ્યાં આવે છે. ને હવે તે એ ગીતો અંગ્રેજ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. Romancesના સુવિખ્યાત લેખક સર વોલ્ટર સ્કોટે આ રોળીનહુટનું મહોજ્જવલ પાત્ર એમના 'Ivanhoe' નામક નવલમાં આલેખ્યું છે: પીકોક નામના ગ્રંથકારે 'Maid Marian' નામની એક નાની પુસ્તિકામાં રોળીનની પ્રેમકથા અને અરબ્યમાંની જીવનચર્ચા આલેખી છે. આ સમગ્ર સાહિત્યને સાર એ છે કે ઈંગ્લાંડના રાજ્યો જંગલમાં પોતાની એકલાની જ લોહપતા સંતોષવા માટે મૃગયા રમીને હરણાંતુ મીઠું માંસ ખાતા, પણ અન્ય સહુને માટે ત્યાં મૃગયાની સખત મનાઈ કરતા. એ રાજના આવા સ્વાર્થી કાચદાનો હમેશાં બેઘડક બંગ કરનાર એક પાવરત્રો અમીર રાજદ્રોહનો અપરાધી હતી, બરાબર પોતાની લખવિધિને વખતે જ પોતાને પકડવા આવનાર રાજ-સેનાને હાર કરી, પોતાના સાથીઓને લઈ અધૂરે લગ્ન બહારવટે ચડ્યા, રોળીનહુટ નામ ધારણ કર્યું, રાજના માનીતા મૃગ-માંસની મહેફિલો ઉડાવવા લાગ્યા, ને જંગલના માર્ગો પર ઓડા બાધી. લૂંટ આદરી દીધી. એ સાચો વીર હતો. જેકુતોને અથવા કારીગરોને ન સંતાપતો. વિદ્વાસમાં

૧ "But look ye do no husband harm

"That tilleth with his plough.

"No more ye shall no good yeoman

"That walketh by Greenwood shaw,

"Ne no knight ne no squire

"That would be a good fellow."

ચક્રચૂર રૂઢપુષ્ટ શરીરવાળા પાદરીઓને જીલ્લા અધીશને અને કંબલ્સ શ્રીમંતોને લૂંટતો; રચને એ લૂંટના દ્રવ્યને ગરીબોની સહાય અર્થે વાપરતો. એ universal darling of the common people-જન સમુદાયનો માનીતો ગણાતો. એની લૂંટવાની પદ્ધતિ પણ વિલક્ષણ હતી : પ્રથમ એ પ્રવાસીઓને પકડી, પોતાની સાથે પોતાના અસ્થ-ભુવનમાં લહેરથી પેટભર જમારતો અને પછી એની કોથળીઓ ખોલાવતો. કોઈ સામંત સંકટમાં આવી પડી, હજીનાં નાણાં માગે તો પણ તે આપતો. અજોડ ધનુધારી હતો. ધનુધારીઓનું મોટું કૈન્ય એની ચાકરી કરતું. ઉપોત્તે કુમારિકા મેરીમાતાનો ભક્ત હોઈ સ્ત્રીજનોને ન લૂંટતો, એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીજનો જેના સંગાથમાં હોય તેવા હરકોઈ પુરુષ પ્રવાસી પર હાથ ન હામતો. એનો જીવનમત્ર ‘વીરત્વ અને મોજમજાડ’ હતો. એ ‘merry outlaw’ ગણાતો. મૃત્યુકાળે પણ એ ગમગીન નહોતો. એની કરુણામાંથી વિનોદ ઝરતો. આખરે અનેક અદ્ભુત સાહસો દાખવી, એ એક ધાર્મિક મઠમાં એક બહેન કહેલી બાઈને હાથે દગાથી મર્યો. લોહાના સળીઆ ધગાવી એની આંખોમાં ચાપી દેવામાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૨૪૭, ડિસેમ્બર, તા. ૨૪ : અને એના મૃત્યુકાળે જ્યારે એના જીવનસાથી ‘લીટલ જહોને’ માગણી કરી કે “આ સાધુશ્રીઓના મઠ બાળી નાખવાની મને રજા આપો !” ત્યારે મરતો મરતો બહારવટીઓ શું બોલે છે ?

‘Now nay, now nay,’ quoth Robinhood,
That boon I will not grant thee;
I never hurt a woman in all my life,
Nor men in women’s company.
I never hurt fair maid in all my time
Nor at mine end shall it be;

૨ “These bishops and these archbishops
“Ye shall them beat and bind,
“The high sheriff of Nottingham
“Him hold ye in your mind.”

૩ Robin loved our dear Lady,
For doubt of deadly sin;
Would he never do company harm
That any woman was in.”

[ના ભાઈ, ના બધું ! એ નહિ બને. મેં જીવનભર કોઈ સ્ત્રીને સંતાપી નથી, સ્ત્રીના સંગાથી કોઈ પુરુષને પશ્ચ નહિ. જીવનભર જે નથી કર્યું તે મૃત્યુ ટાલે હું શા સારુ કરું ?]

આ બહારવટીઆનાં ગીતોમાં અંગ્રેજ વિદ્વાનોને કેવું દર્શન થયું છે ? વાંચો :

The Robinhood ballads are inspired by the Norman-English love of Nature, love of freedom and love of justice. They are crude, simple stories, in rhyme, of the exploits of Robinhood and his men, and they came straight from the heart of the Englishman, that bold defiant heart which always beat more fiercely at the thought of injustice.

“ રોબીનહૂડનાં ગીતો અંગ્રેજ પ્રજાના પ્રકૃતિ-પ્રેમ થકી, સ્વાતંત્ર્ય-પ્રેમ થકી અને નીતિન્યાયના પ્રેમ થકી પ્રેરાયેલાં છે. રોબીનહૂડ અને એનાં માણસોના પરાક્રમે વિષેની એ પ્રાસખર્ષ, સાહી, જાડી કથાઓ છે, અને એ સીધેસીધી અંગ્રેજ હૃદયમાંથી ચાલી આવી છે—જે બહાદુર હૃદય સત્તાની સામે પડકાર કરે છે, અને અધર્મના વિચારે અધિક ઉગ્ર બની ધબકે છે. ”

અન્યથા તો એ છે કે લોક-કલ્પના અને કંડસ્ય સાહિત્યના આઠઠા જીવન્ત પાત્રની—ચૌદ વર્ષ સુધી કિલ્લાઓ તથા સાધુ-મંડાના પાયા ચરચરાવનાર આ વ્યક્તિની ખુદ હસ્તીને વિષે જ ઇતિહાસકારો વચ્ચે ઉગ્ર મતભેદ છે. એને ‘mythical being’ ‘exceedingly a creation of the ballad-muse’, ‘a fiction’ વગેરે વિશેષજ્ઞોથી વધાવવામાં આવે છે.

ઉત્તર ઈંગ્લાંડના ત્રણ બહારવટીયા

એનાં નામ આદમ બેલ, ક્લોગનો ક્રાઇ અને ક્લાઈલ્ડનીનો વીલીઅમઃ એ ત્રણેતું કથાગીત પ્રો. ગમીઅરે પોતાના ‘The Popular Ballad’ નામે પુસ્તકમાં ઉતાર્યું છે. એ વિદ્વાન સંપાદક જણાવે છે કે—

“ They were the outlaws whose skill in archery made them as famous in the North England as Robinhood and his fellows were in the Midland Countries. Their home was in the forest of Englewood, not far from Carlyle.”

“ તેઓ બહારવટીયા હતા. ધનુર્વિધાની કુસલતાએ જેમ રોળીન-
ફૂડને તથા તેના સાથીઓને મધ્યપ્રદેશમાં સુપ્રસિદ્ધ કરેલા, તેમ આ
ત્રણેને પણ ઉત્તર હિન્દમાં નામાંકિત કર્યા હતા. તેઓનું રહેઠાણ
કારવાઈલ શહેરથી નજીક ઈંગલવૂડના જંગલમાં હતું. ”

તેઓની કથા કહેતું લાંબુ લોકગીત આ રીતે ચાલે છે :

They were outlawed for venision,
These yeomen every one
They swore them brethren upon a day,
The Englyshe wood to gone.

આ ત્રણે જણને રાબરુના જ એકલાના બાળન માટે જંગલમાં
રક્ષાતાં પશુ (હરણ)ઓનું માંસ ખાવાના ગુન્હા બદલ બહારવટીઓ
બનહેર કરવામાં આવેલા. એક દિવસે તેઓએ મળીને બાઇબધીના
સોગંદ લીધા અને ઈંગલવૂડના જંગલમાં જઈ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રહે છે. રાબરુને ખાવાનાં હરણાં મારીને ખાઈપીએ છે. છુટ્ટે છે.
એ ત્રણેની ચોપાસ ચોપીપહેરા ગોઠવાઈ ગયા હતા. એમાં વીલીઅમને
અરુપ સહી કે “ બાઇઓ, મારાં બાઇબધ્યાને હું મળી આવું. ”

If that I come not to-morrow brother,
By prime to you again,
Trust you then, that I am taken,
Or else that I am slain.

[તે કાલ સવારના પહોરમાં હું આંહી ન આવી પહોંચું, તો
જનજીને બાઇઓ, કે કાં તો હું પકડાયા છું ને કાં કતલ થઈ ગયો છું.

તીરકામઠું લઇને વીલીઅમ ઉપડયા. પોતાના ગામમાં રાત્રિયે
પહોંચ્યા. ઘરના દ્વાર પર ટકારા લીધા :

Where be you fair Alice, he said,
My wife and children three?
Lightly let in thy own husband,
William of Cloudeslee.

એણે સાદ કહ્યા: “ તું ક્યાં છે એ મારી રૂપાળી એલીસ ?
એ મારી સ્ત્રી અને મારાં ત્રણ બચ્ચાં ! ધીરેથી કમાડ ખોલ અને
તારા ધણી કલાઉડેલીના વીલીઅમને અંદર લઈ લે.

એની બહાલી સ્ત્રી એલીસ આવી. દ્વાર ઉઘાડયું. ફાળે જઇને બાલી:

Alas ! then said Alice fair,
And sighed wondrous sore;
This place has been beset for you,
This half a year and more.

“હાથ !” કહીને એણે ઉંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો; “છલ્લા દોઢ વરસથી તારે માટે આ જગ્યા ઉપર ચોકીપહેરા રહે છે. જસુસો ફરે છે.”

“એની ફિકર નહિ બંદાલી એલીસ !” કહીને વીલીઅમ અંદર ગયો. બચ્ચાંને હેત કરીને હૈયે ચાંપ્યાં. એલીસે સંધ્યુ ને પોતે બની બની રસોઈ જમ્યો. બન્ને જણાં ઘણું દિવસે મજામાં છે અને ઘડી એ ઘડીમાં તે પતિ પાછો ચાલ્યો જશે કાં ઝલાશે એમ સમજી બન્નેએ હેત કલવવા માંડ્યાં. ત્યાં તે તેઓના ઘરમાં એક આશ્રિત ડોશી હતી તે સરકીને ન્યાયકચેરી (Justice Hall)માં બાતમી દઇ આવી. ઘણીઘણીઆણી ખ્યારમાં ગુલ્તાન છે તે વખતે બારીએથી બહાર જવડીઆએ પોલીસનું ડોળું, શેરીફ, ન્યાયાધીશ, તમામને ખડાં થઈ ગયેલાં કીકાં. પણ એ તો મદદ હતો. થડક્યો નહિ. એણે શું કયું ?

He took his sword and his buckler,
His bow and his children three;
And went into his strongest chamber,
Where he thought surest to be.

એણે પોતાની તલવાર તથા પટો ઉઠાવ્યાં. પોતાનું ધનુષ્ય તથા ત્રણે બચ્ચાંને ઉપાડી લીધા. અને પોતાના ઘરના સૌથી મજબૂત ઓરડામાં, કે જ્યાં પોતે સલામત રહી શકશે એમ લાગ્યું, તેમાં જઈને બેસ્યા. અને એની શરી સ્ત્રીએ શું કયું ?

Fair Alice like a lover true
Took a polle axe in her hand
Said, he shall die that cometh in
This door, while I may stand.

સુંદરી એલીસે એક સાચી પ્રિયતમાની રીતે, હાથમાં કુવાડી ઉપાડી અને શત્રુઓને હાકલ કરી કે “હું આંહી ઉભી છું ત્યાં સુધી જો કાંઈ મારી ખડકીમાં આવ્યો છે તો એનું મોત સમજજો !”

એમ એલીસે ગીસ્તને રોકી રાખી, એટલે બહારવટીઆએ શું કયું ?

Cloudelee bent a right good bow,
That was of a trusty tree;

He smote the Justice on the breast,
That his arrow burst in three.

બહારવટીઆએ પોતાનું મનખૂત ઝાડની બનાવટનું ધનુષ ખેંચ્યું
અને તીર છોડ્યું. એ તીર શત્રુસૈન્યમાં ઉભેલા ન્યાયાધીશની છાતીમાં
અથડાઈને ત્રણ ટુકડા થઈ ગયું. કેમકે ન્યાયાધીશે ખખ્ખર પહેરેલું હૃદય
નિઃશસ્ત્ર થઈ ગયેલા બહારવટીઆને ન્યાયાધીશે હાકલ કરી કે

Yield thee Cloudeslee, said the Justice,
And thy bow and thy arrows the fro;
A curse on his heart, said fair Alice
That my husband counselleth so.

“ઓ ક્લાઉડેસલી ! તારા ધનુષ્યબાણ લઈને શરણે થઈ ના !”
“નહિ નહિ !” સુદરી એલીસે સામી હાકલ દીધી; “મારા
પ્રાણોને એવી શીખામણ આપનારનું પીટ્યાનું સત્યાનાશ નીકળે !
મરે મરે મૂછાળો શું હથીઆર મેલશે ?”

“ત્યારે સળગાવી મૂકા એના ઘરને !” ન્યાયાધીશે હુકમ દીધો. અને

They fired the house in many a place,
The fire flew up on high;
Alas ! then cried fair Alice
I see we here shall die.

ટેકેટકાણેથી તેઓએ ઘર સળગાવ્યું. આગના ભડકા આકારો ઉઠ્યા.
સુદરી એલીસે પોકાર કર્યો કે “હાય ! હાય ! મને લાગે છે કે આપણે
આંહી જ બળી મરશું,” પણ ત્યાં તે

William opened a back window
That was in his chamber high,
And there with sheets he did let down
His wife and children three.

બહારવટીઆ વીલીઅમ એના દિવાનખાનાની ઉંચી એકાની પાછલી ખારી
ઉઘાડી અને ત્યાંથી લુગડાં બાંધીને એણે પોતાનાં ચારત તથા ત્રણ
બચ્ચાને નીચે ઉતાર્યા. પછી શત્રુઓને હાકલ દીધી :

Have you here my treasure, said William,
My wife and my children three;
For Christe's love do them no harm,
But wreke you all on me.

“આ હથો આ મારો ખનનો-મારી ચોરત અને મારાં ત્રણ ખચ્યાં.
ઇસુને ખાતર તમે એને ઈજા કરો નહિ. પણ ખુશીથી તમે તમામ
મારા એકલાના ઉપર તૂટી પડો !” એમ કહીને એણે ધીંગાણું આદ્યું :

William shot so wondrous well,
Till his arrows were all ago,
And the fire so fast upon him fell,
That his bow-string brent in two.

બહારવટીઆ વીલીઅમે અજબ ચાલાકી અને બહાદુરી સાથે
ખાણુ છોડ્યાં. છવટે એનાં તમામ તીર ખૂટી ગયા. અને બીજા બાબુ
ધરની આગે એને એવી ઝટપથી ઘેર્યા, કે છવટે એના ધનુષ્યની
પણછના બે ટુકડા થઈ ગયા.]

બહારવટીઆને મોત સૂઝી આવ્યું. પણ એણે વિચાર્યું : “આમ
ખીત હેઠળ ભીંસાઈને શીદ મરવું ? તે કરતાં ધીંગાણું ન મરું ?”

He took his sword and his buckler
And among them all he ran,
Where the people were most in prece
He smote down many a man.

તલવારપટો લઈને એણે ટોળા સામે દોડ કાઢી. અને જ્યાં
શત્રુઓનું ભૂથ ભટ્ટું હતું ત્યાં જઈ કેટલાયને ઢાળી દીધા.]

There might no man abide his strokes
So fiercely on them he ran;
Then they threw windows and doors on him
And so took that good yeoman.

એવો ઝનૂની બનીને એ તૂટી પડ્યો. કે કાંઈ પણ આદમી એના
ધા સામે ટક્કર ઝીલી શક્યા નહિ. પણ તેો તેઓએ એના ઉપર ખારીઓ
અને ખારણું ઉપાડી ઉપાડીને ફગાવ્યાં. અને એ રીતે એ બહાદુર
ધનુર્ધારીને કંદ પકડ્યો.

એને બંદીખાને નાખ્યા. ફાંસીની સજા ફરમાવી. ખાસ નવી ફાંસી
ધરાવી. એને ફાંસી દેવાને દિવસે ગામના દરવાજા બંધ કરાવ્યા.

એ વખતે એક છોકરો ત્યાં ઉભીને ફાંસી ખોડતી જોતો હતો :

A little boy among them asked
What meant that gallow-tree?

They said, to hang a good yeoman
Called William of Cloudeslee.

છોકરાએ પૂછ્યું “અરે ભાઈ આ કોના સારું?” તેઓ બોલ્યા “કલા-
હરેલી ગામવાળા ભારાડી તીરંદાજ વીલીઅમને લટકાવવા સારું.”

છોકરાને ઓસાણુ આવ્યું. એણે દોટ દીધી. ઈંગલેન્ડ જંગલમાં જઈ
પહોંચ્યા. બહારવટીઆના બંને બેડોને બાંધી કરી.

“શાખાસ દોસ્ત! ઠીક ખબર દેવા આવ્યા.” એમ કહી, ઈનામ
તરીકે એને એક હરણકું મારી દીધું અને બેય જાણી શહેર પર આવ્યા.
આવે ત્યાં દરવાજા બંધ દીધા. હવે શું ચાય? પણ હતા હિકમતખાજ.
બન્યા રાત્રીના કાસદીઆ. દરવાજા બંધાવ્યા :

Who is there, now, said the porter,
That maketh all this knocking?
We be two messengers, quoth Clym of Clough
We come right from our king

“કોણુ અત્યારે કમાટ બંધાવે છે?” દરવાજીએ અંદરથી પૂછ્યું.

“અરે ભાઈ ઉઘાટ બટ!” કલોગ ગામવાળા કલીમે કહ્યું. “અમે
રાત્રીના ખેપીઆ સીધા રાત્રીના બંધી કરેથી જ આવીએ છીએ.”

દરવાજીએ દરવાજા ખોલ્યા. અંદરે એને મારી, પાછા આવવા સારું
આવીએ પરાગી લઈ, બેય બેડે ફાંસી દેવાતી હતી તે ફેંકાણે પહોંચ્યા.
હાહા હાહા મામલો જીવે છે. શી બીના બની રહી છે?

The justice called to him a lad,
Cloudeslee's clothes he should have;
To make the measure of that yeoman
Thereafter to make his grave.

[ન્યાયાધીશ સાહેબ એક છોકરાને આજ્ઞા દઈ રહ્યા છે કે બહારવ-
ટીઆ વીલીઅમનાં કપડાં કાઢીને લઈ આવવ. એની કબર ખોદાવવી છે
તે માટે માપ લેવા જોઈશે. એ સાંભળીને બહારવટીઆ બોલ્યા :

He that maketh a grave for me
Himself may lie therein.

“બચાણ! મારે માટે કબર ખોદાવનારને ખુદને જ એ કબરમાં
સૂવું પડશે.” સાંભળીને ન્યાયાધીશને ગુસ્સો ચડ્યો :

Thou speakest proudly, said Justice,
I will thee hang with my hand.

“ તુ ફાટતું બોલે છે, પણ જોને, હું મારે હાથે જ તને લટકાવીશ. ”
આ વાત સાંભળતા બે ભેરૂંબંધ હાલ હતા, તેઓએ મરણત કરી :

Then spake good Adam Bell,
To Clym of the Clough so free
Brother, so you mark the Justice well
Lo, yonder you may him see.

બેમાથી વીર આડમ બેલે બહાદુર કલીમને કહ્યું “ ભાઈ, પેલા
ન્યાયાધીશને જોયા ? તું એને આટલો હો કે ? હું આટલું શરીરને. ”

And at the Sheriff shoot I will
Strongly with an arrow keen;
A better shot in merry Carlisle
This seven year was not seen.

બેક તીરંદાજેએ નિશાન તાક્યાં. તીર છાજ્યાં. બેક અમલદારને ઉપાડી
લીધા. આખા કારલાઈલ શહેરમાં છેલ્લા સાત વર્ષમાં આ તીરંદાજેને
ટપે તેવો ફાઈ દેખાયો નહોતો.

અમલદારે પગ્યા કે લોકો નાહા. ત્યાં તો વીલીઅમ ફરસી લઈને
ઠેક્યો. એક અમલદારને ઢાળી દીધો. ત્રણે ભેરૂંઓએ રણથળ મચાવ્યું

They fought to-gether as brothren true
Like hardy men and bold,
Many a man to the ground they threw,
And many a heart made cold.

સગા ભાઈઓ સરખા એ ત્રણે જણા મળખુત બહાદુરોની માફક ધીંગાણે
ધૂર્યા. ધણાઓને તેઓએ ધરતી પર ઢાળી દીધા અને કેટલાયનાં કલેજાં
ચીળવી દીધા. એવે ટાણે ગામનો મેયર (નગરશેઠ) આવ્યો. સાથે મોટી
ફોજ લાવ્યો. બહારવટીઆ ભારી લડયા. પછી જંગલમાં નાસી ગયા.

Thus be these good yeomen to the wood
As lightly as leaf on bynde (tree);
They laugh and be merry in their mood,
Their enemies were far behind.

આ રીતે આ ભલા તીરંદાજે બાડનાં પાંદડાં ખરે તેવાં તરવરીઆં
હળવાં પગલાં લરતાં જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. હસવા અને મોઝા ઉડાવવા
લાગ્યા. એના ફરમનો તો ક્યાંય પાછળ રહી ગયા.

They set them down and made good cheer
And ate and drank full well;

એક જમાવીને હોરમાં ચડ્યા. પેટ ભરીને ખાધું પીધું. ત્યાં તે
વીલીઅમે રસ્તા પર એલીસને આવતી દેખી, બોલી ઉઠ્યા;

Have here the best Alice my wife!
Said William of Cloudeslee,
By cause you so boldly stood by me
When I was slain full nigh.

“ઓ મારી બહાલી એલીસ! આ લે, આ મીઠામાં મીઠી મદિરાની
ખાલી પી! કેમકે હું જે વેળા લગભગ કપાઈ જતો હતો તે વેળા તું
બહાદુરીથી મારે પડ્યે ઉભી રહી હતી.”

Then went they to supper,
With such meat as they had,
And thanked God their fortune,
They were both merry and glad.

પછી તે બધા વાળુ કરવા બેઠાં. જે કાંઈ માંસ મળેલું હતું તે
જમ્યાં. પોતાના સુભાગ્ય બદલ પ્રભુનો અહેસાન ગાયા. અને આનંદથી
હોર કરવા લાગ્યા. રાજપુત્રીથી તેઓ રાનજના દરબારમાં હાજર
થવા લાગ્યા.

They proceed prestly into the hall,
Of no man had they dread,
The porter came after and did them call,
And with them began to chide.

સડેડાટ તેઓ મહેલમાં ચડી ગયા. એને કોઈનો ભય નહોતો. દરવાજા
ખૂંટો પાડીને વઢવા લાગ્યા. રાનજની પાસે ખડા થઈ તેઓએ હથિયાર
ઠાડ્યાં. પગે પડી મારી માગી. રાનજે ઓળખાણ આપી.

રાનજ રોષે ભરાયા. ત્રણેને કેદ કર્યાં. ફાંસીની સજા ફરમાવી. એ
વાતની રાણીને નાણુ થઈ. રાણીનું હૈયું બહારવટીઆની વીરતા ઉપર
ઢળી પડ્યું હતું. એણે રાનજ પાસે જઈને વિનવ્યું:

Then good my lord I you beseech,
These yeoman grant ye me.

“ઓ મારા ભલા ખાવંદ! તમારી પાસે પાલવ પાથરીને ખાધું છું
કે આ તીરંદાને મને સુપ્રત કરી દો!” રાનજે ઉત્તર દીધો:

Ye might have asked towers and towns
Parks and forests plenty.

“ઐ રાણીછ ! એથી તો તમારે કોટકાંગરા ને નગરો માગવાં હતાં.
મન માને તેટલા બાગ બગીચા માગવા હતા. ” રાણી બોલ્યાં:

None so pleasant to my pay, she said,
Nor none so lefe (dear) to me.

“હે ખાવાંદા ! એમાનું કશું એ મને આ વરદાન ભેટલું મનગમતું નથી.”

પછી તો રાજાજીને બહારવટીઆની કારકીર્દીનાં બધાં અહેવાલ મળે
છે. રાજા બહારવટીઆની પાસે જાય છે. કહે છે કે “તમારી તીરંદાજીનું
પારખું કરવું છે. તૈયાર થાઓ.”

રાજાએ મેદિની બરી. એની વચ્ચે બહારવટીઆને બોલાવ્યા ને પછી
વીલીઅમના બહાલા દીકરાને મેદાનમાં બેસારી તેના માથા પર રાજાએ
જમરખ મૂકાવ્યું. મૂકાવીને કહ્યું કે “સાચો તીરંદાજ હો તો આ તારા
દીકરાના માથા પરથી જમરખ ઉડાવી દે.”

“ઉડાવી દઈ નામદાર !” કહીને વીલીઅમ ઉભો થયો.

And when he made him ready to shoot
There was many a weeping etc.

ને જ્યારે એણે તીરંદાજીના પાણી તાણી, ત્યારે ધણાં ધણાં પ્રેક્ષકો રડી
પડ્યાં. બહાદુર વીલીઅમે તીરંદાજીનાં પહેલે જ ધારે જમરખ ઉડાવી
દીધું. દીકરાને જરીકે ઈજા ન થઈ. રાજાજી આશ્ચર્ય બન્યા. બહારવટી-
આઓને સારી નોકરી આપી.....

Thus endeth the life of these good yeomen,
God send them eternal bliss,
And all that with a hand-bow shoteth,
That of heaven may never miss.

આ રીતે આ બધા તીરંદાજીના આયુષ્યનાં મુખી અંત આવ્યાં.
ઇશ્વર તેઓને અખંડ શાંતિ આપજે !

પછી આપણે સ્કોટલૅન્ડ ‘રૉબરોથ’નામની સ્કોટીશ નવલમાં ‘રૉબરોથ,
નામના ઇતિહાસમાન્ય બહારવટીઆનો પરિચય પામીએ છીએ. એ
જૂંઠારાનો આખો વંશ, અન્ય એક શત્રુ-કુળ સાથેના ધર્મિયાણામાં, એક
નિર્દોષ પાદરી-સંઘની કતલ કરીને ગુન્હેગાર ઠર્યો, ને પછી બહારવટી
નીકળ્યો. તેના વૈરની, ધાતકીપણાની, હુમ્મ્યાઈની, જોરાવરીની અને
દિલાવરીની ઘટનાઓ એ નવલમાં ગુંથી લેવાઈ છે.

ઉત્તર હિન્દના બહારવટીયા

દેશી રાજસ્થાનો અને પહાડી પ્રદેશો હોય ત્યાં જ બહુધા બારવટે ચડવાના સંજોગો હોય છે. તેમ છતાં આપણે 'સત્યવીર શ્રદ્ધા-નંદ'ની આત્મકથામાં બાલક મુન્શીરામે આપેલું, સંગ્રામસિંહ નામના એક બહાદુર બહારવટીયાની સરકાર સામેની લડતનું નીચે મુજબનું રોમાંચક વર્ણન વાંચીએ છીએ : [સત્યવીર શ્રદ્ધાનંદ : પા. ૭]

“કાશીથી મારા પિતાની બદલી બાંદા થતાં મારા બાલક-દૃઢ ઉપર બે બીનાઓએ અજબ પ્રભાવ છાંટી દીધો. એક તો બહારવટીયા સંગ્રામ સિંહનું દર્શન. બનારસ જલ્લાના એક ગામડામાં સંગ્રામસિંહ ખેતી કરી પેટપૂર્ણ રીતે ચલાવતો હતો. એક દિવસ એ ઘેર નહોતો તે વખતે પોલીસે આવીને એના ઘરની જરતી લીધી અને એની પત્નીનું શિશુ લોપવાની કાશીય કરી. ઘેર આવતાં રાજપૂતને આ વાતની જાણ થઈ અને એ પોલીસના મોટા અધિકારીની પાસે રાવે દોડ્યો, ત્યાં એની સાથે પણ પોલીસે વિશાળ આચરણ બતાવ્યું. સંગ્રામસિંહનું રાજપૂત રક્ત ઉકળી ઉઠ્યું. ઘરમાં છુપાઈને પંડેલી કાંદેલી જૂની તલવાર ઉઠાવી. પહેલાં પ્રથમ પોતાની નિરપરાધી અર્ધાંગનાને સદાને માટે બદનામાંથી બચાવવા સારું ઠાર કરી; ને પછી પોતે પહાડી જંગલમાં નીકળી ગયા. સાથે હાથીસિંહ નામના એક રાજપૂત જઈ ભળ્યો. હાથીસિંહની બંદૂકનું નિશાન કદિ ખાલી જતું નહોતું. વીસ પચીસ બીજ સિંપાહીઓ પણ ભેગા કરી લીધા. એ રીતે સંગ્રામસિંહ એક નાની સરખી સેનાનો સરદાર બની ગયા.

“જેતજેતામાં તો અંગ્રેજ હતિહાસમાં અને નવલકથાઓમાં દેશજાત બહારવટીયાઓની જેવી વાતો આવે છે, તેવી વાતો સંગ્રામસિંહને નામે પણ લોકોમાં પ્રસરવા લાગી. સંગ્રામસિંહ તો અમીરોને લુટી લઈ ગરીબોને આપે છે : વનવગડામાં વારાંગનાઓને બોલાવી નાચગાનથી જંગલમાં મંગળ કરે છે : દાયરા ભરે છે : એવાં એનાં યશોગાન ગવાવા લાગ્યાં. જલ્લેજલ્લામાં એનાં રમખાણ બોલવા લાગ્યાં.

“દોઢસો હથીઆરબંધ સિંપાહીઓને લઈ ગોરા પોલીસકપરીએ સંગ્રામસિંહના રહેઠાણનું ઘેરો લીધું. સાહેબ પોતે બે અર્ધલીને સાથે રાખી ધીમે પગલે આગળ વધ્યા જાય છે. કાળુઘોર અંધારું છે. એકએક બે આદમી આવી ચડ્યા. છલંગ મારીને બે અર્ધલીને બથમાં એકઠી લીધા. ત્રીજો નીકળ્યો. એણે સાહેબબહાદુરને ઘોડા પરથી

નીચે પટપટી, છાતી પર ચડી બેસી તમચો બતાવ્યો. પછી બાહ્યો કે
‘આટલી વાર છે. નહિ તો કાઢ ચૈસા !’

“સાહેબે પોતાનું સોનાનું ધડીઆળ. અછોડો, નોટ. રૂપીઆ વગેરે
બધો માલ બહારવટીઆને સુપ્રત કર્યો. બહારવટીઆ ઉભો થયો. સાહેબને
સલામ કરી અને કહ્યું ‘સંગ્રામસિંહને પકડવા માટે આવી ગફલતથી
હવે પછી ન આવજો સાહેબ બહાદુર !’

“હડીને ગોરા સાહેબે તો ઘોડાને એવો દોટાવી મૂક્યો કે બહેલો
આવે પોતાનો બંગલો !

“પછી તો કાશીનગરી ઉપર બહારવટીઆના હુમલા થવા લાગ્યા.
એમાં આલમસિંહ નામના રાજપૂત કોટવાળે બરાબ મારી કે ‘અરે
બાર શા છે સંગ્રામસિંહના ! એક મહિનામાં તો એ બેઠાને પકડીને
માછરદેટ પાસે હાજર કરીશ.’ ચાર પાંચ દિવસે આલમસિંહ પર
જાસાચિહી આવી પહોંચી. એમાં લખ્યું હતું કે ‘હવે તો અમારા ધામા
કાશીનગરીમાં જ નખાઈ ગયા છે. અને ચંદ્રગહલુનું સ્નાન કરવા માટે
પણ હું આવવાનો છું. જે કાત્રીના પેટનો હો તો આવી જજે.’

“ચંદ્રગહલુની રાત આવી પહોંચી. પહાડમાંથી પોતાની માતાને ગંગા-
મૈયામાં સ્નાન કરાવવા માટે બે સાથીઓને લઈ સંગ્રામસિંહ મણિકર્ણિકાના
ઘાટનો માર્ગ લીધો. માતાને નવરાવી, બન્ને સાથીઓની સાથે રવાના
કરાવી, સંગ્રામસિંહ એકલો ચાલ્યો. ક્યાં ચાલ્યો ? એના ઓડા
બાધીને જ્યાં આલમસિંહ ફોજ સાથે વાટ જતો હતો ત્યાં ! ચોક્કસદેર
ફોગટ ગયા. કોઈ એને ઓળખી શક્યું નહિ. ફક્ત એક કામજો જ
ઓઢીને એ જવાંમર્દ સડસડાટ ફોજ વચ્ચેથી પસાર થયો. આલમ-
સિંહની લગોલગ આવી પહોંચ્યો. મ્હો પરથી કામજો ઉઘાડી કરીને
પડકાર કર્યો “જોઈ લે રજપૂત ! સંગ્રામસિંહ સ્નાન કરીને જાય છે.”

“આલમસિંહ ચમકી ઉઠ્યો. મ્હોમાંથી વેણ નીકળે ત્યાં તો સંગ્રા-
મસિંહની કટાર, વીજળી શી ઝખૂકી ઉઠી. આલમસિંહ દિગ્મૂઠ બનીને
પાછો હટ્યો. સંગ્રામસિંહ અદૃશ્ય થયો. અને ‘દોડો દોડો ! પકડો
પકડો ! એ જાય, એ જાય !’ એવા એવા હાકલા થવા લાગ્યા. પણ
કોને પકડે ? દાંતોમાં દહને ગયો.

“આખરે પોલીસની આવ-જા માટેના તમામ રસ્તા ઉજાડ બન્યા
એટલે ત્રણે જગ્યામાં નવી પોલીસની બારતી થઈ. હજારો પોલીસોએ
તમામ રસ્તા પર ઓડા બાંધી લીધા. મારા પિતા પણ એક સ્થળે

મોટી સંખ્યા લઇને નાકું બાંધી ઉભા. પાંચ દિવસ સુધી નદીના પાણીની અંદર છુપાઈ રહ્યા પછી ખાવાને માટે સંઘ્રામસિંહ પાંચ છ સાથીઓની સાથે બહાર નીકળ્યો. એમાંથી એક આદમી પિતાજીના હાથમાં પકડાયો. એની પાસેથી પતો મેળવીને પોલીસ આગળ વધી. સંઘ્રામસિંહ એક ચમારની ઝૂંપડીમાં પેસી ગયા. ઝૂંપડીને પોલીસે આગ લગાવી. બહાર રાજપુત બહાર નીકળ્યા, પણ પાણીમાં પડવાથી દારૂ નકામો થઈ ગયા હતા એટલે બંદૂક ન વજ્રી. તલવાર ખેંચવા નય તો તલવાર ચાનમાંથી બહાર જ નીકળી. આ બાબત પોલીસે ગોળીઓની ઝાંક બોલાવી. પાંચે સંગાથી પડકાર્યા. સંઘ્રામસિંહે બંદૂક ઢાંધી ઝાડીને લાકડી તરીકે વાંઝી. જોતજોતામાં ત્રણયાર સિપાઈને ઢાળી દીધા. પિતાજીના ઘોડાની ગરદન પર પણ એવી ચોટ લાગી કે ઘોડો પંદર કદમ પાછો હટી ગયા. પ્રથમ તો પિતાજીએ આ એકલા દુશ્મન પર ગોળી ચલાવવાની મના દીધી હતી. પણ આખરે પોતે ક્ષત્રીવટ ચુક્યા. ‘ગોળીબાર’નો હુકમ દીધો. પચીસ ગોળીઓ ખાઈને સંઘ્રામસિંહ પડ્યા. એને બાંધીને કાશીની ઈસ્પીતાલમાં લઈ આવ્યા. સીવીલ સર્જનને જ્યારે એના શરીર પર રપ જખ્મો જોઈને કહ્યું કે ‘કાં ! પકડાઈ ગયા ને !’ ત્યારે એ વીર ક્ષત્રીએ જવાબ વાળ્યો કે ‘એમાં શી બહાદુરી કરી ! એક વાર મારા હાથમાં તલવાર આપો ને પછી મારી સામે ૨૦ આદમી આવી નય ! જે લઈ મને કોણ પકડે છે !’

“સાબળીને સાહેબ તાજ્જુબ થયા. સંઘ્રામસિંહને ફાંસી મળી. પણ હિંદુસ્તાની પોલીસ અમલદારોને એ વીરના મૃત્યુથી બહુ જ દિલગીરી થઈ. ખાટલા પર સૂતેલા એ સંઘ્રામસિંહનો દેખાવ મને હજી યાદ છે. મારા જીવન પર એની ઉડી છાપ છે.”

દક્ષિણ પ્રાંતોમાં ‘દાત્યા-મોન્યા’ નામના બે બહારવટીઆ થઈ ગયા તે એટલા બધા લોકપ્રિય હતા કે આજે પણ કોઈ બે જણા વચ્ચે ગાઢ મૈત્રી હોય તો તેઓને કહે છે કે “તમે તો દાત્યા-મોન્યા છો.” એ ઉપરાંત વર્તમાનકાળના રાજકીય ક્ષેત્રમાં પંતળના બખબર અકાલીઓ, યુ. પી. કાકરી કેસના રામપ્રસાદ બિરમીલ વગેરે, એને બંગાળના રાજશાહી જલ્લાના યુવકો કે જે સરકારી લશ્કરને હાથે સામી છાતીએ લડતા લડતા મરાયા, તે સહુ ‘બહારવટીઆ’ નામ સાર્થક કરે છે. ભીલ બહારવટીઆ ટંડાની કારકીર્દિ પણ મશહૂર છે. એને પકડવા માટે તો સરકારને ખાસ ટંડા પોલીસની ફાજ રાખવી પડેલી. એવો જ રસિક અને રોમાંચક અહેવાલ પંતળી દૂકાઓનો છે.

સૌરાષ્ટ્રના બહારવટીઆ

આ ધે આવે છેક રા' માંડલિકના અમલ સુધી આ દેશનાં બહાર-વટાંના ઇતિહાસની આંખો પહોંચી શકે છે. મોટા રાજ્યને માલેતુજ્જર સ્વામી કાં તો પોતાના પાંડોશના નાના ગરાસદારને એક સ્વતંત્ર પાંડોશી તરીકે જીવવા દેવામાં બવિષ્યનું જોખમ સમજે, કાં તો પોતાના કોઇ ભાયાતને કે મૂળ ગરાસીઆને પોતાનાં કાયદા-કાનૂનોને અનાદર આચરતો દેખે, અથવા તો એ રાજ પોતાની કોઇ મહીન મતલબને વશ બની પોતાના તાબાના ગરાસદાર પાસેથી કોઇ એની પ્રિય વસ્તુ કે વ્યક્તિની માગણી કરે, ત્યારે ત્યારે એ રાજ ને એ પ્રજાજન વચ્ચે વૈરની આગ ઝરતી. એ એક સંજોગ, બીજો સંજોગ હતો પર-દેશી સત્તાનાં આક્રમણોનાં : અમદાવાદની મુસ્લીમ સૂબાગીરીની ઠુનાગઢ પર કિલ્લેબદી : વડોદરાથી ગાયકવાડનો પગપેસારો : અને એ તમામના ફરતાં અગ્રિક ઉરફરણીનું મનાએલું તત્વ તે અંગ્રેજ રાજસત્તાના દરમ્યાનગીર આગમનનું. સહુ રાજ્યોને પોતાની રૈયાસતના સીમાડા પહોંચા કરવા હતા. પરસ્પર એ સહુ ઝમ્મોનાની અંચતાણ કરતા હતા, અને એ સહુને દળબળ પૂરાં પાડનારી હરદ ઇન્ડિઆ કંપની આવી પહોંચી હતી. એના પ્રતિનિધિઓની, મોટાં રાજ્યો પ્રતિની પક્ષકારનીતિ નાના ગરાસદારોના દિલમાં વધુ આકાંક્ષાનું નિમિત્ત બનતી હતી.

મી. કોનકેઇટ આ મુદ્દાને વધુ સ્પષ્ટ બનાવે છે : એ ખાસ તો કાડી બહારવટીઆ વિષે લખે છે :

At first mere robbers, they after many struggles established themselves at the break-up of the mogul empire firmly in the centre of the province. They were, however, like sikhs before the time of Ranjitsing, a loosely knit confederacy, and they were unable in the 18th century to make headway against the growing power of Junagadh. Thus it was that many of the smaller landholders wrote over part of their lands to the surrounding administration in order to secure protection for the remainder. But this promised protection was not always obtained. It always happ-

ened that when the protecting state had acquired part of the Kathi's land, it hungered for the remainder. It would then provoke quarrels, and on some pretext or other violate its agreement. It was useless for the Kathi to seek redress in the State's own courts; so, calling together his servants and relatives, and placing his wife and children in some friendly shelter, he would turn his back on the homestead where his family had lived for centuries, and making Gir his Sherwood forest proceed to rob and murder in every direction until death, treachery or redress closed his picturesque but bareful career.

[Outlaws of Kathiawar : page 8-9]

બહારવટીના પ્રકારો

એ સંલેખોમાંથી ત્રણ ચાર પ્રકારના બહારવટીઓ જનમ્યા.

પહેલો પ્રકાર : પોતાના ગરાસ બગર થયલા અન્યાયી આક્રમણ સામે મરવા મારવાનો નિરધાર કરીને ઉઠેલા :

- ૧ જેમોળ વેળેણ : જુનાગઢ-અમદાવાદની મુગલ સુબાગીરી સામે : ઈ. સ. ૧૬૭૨-૬૮૦ તીરા વર્ષ : બહારવટું પાર પડ્યું. [સો. બ. ભા. ૨]
- ૨ ભીમો જત : ગોલ્લની સામે : ઈ. સ. ૮૦૦થી ૧૮૫૦ સુધીમાં બાર વર્ષ : ધીંગાણે કતલ થયા ગયા. [સો. બ. ભા. ૧]
- ૩ હીપો જુમાણ : પાલીતાણા સામે : ૭૫ વર્ષની અંદર : મરાઠા. [સો. ૨. ભા. ૩]
- ૪ જેમીદાર જુમાણ : ભાવનગર સામે : ૧૮૧૬ થી ૧૮૨૬ સુધી પાર પડ્યું. [સો. બ. ભા. ૨]
- ૫ બાવાવાળો : જામનગર દરબાર દેવાવાળો સામે ઈ. સ. ૧૮૨૦ની આસપાસ : ધીંગાણે કતલ થયા. [સો. બ. ભા. ૧]
- ૬ વરજાંગ ધાધલ : જામનગર દરબાર દેવાવાળો સામે : ૧૮૦૦ પછી : ધીંગાણે મર્યા : પણ બહારવટું પાર પડ્યું. [સો. ૨. ભા. ૪]
- ૭ જેવો ને મૂળુ : ગાયકવાડની સામે : ઈ. સ. ૧૮૫૬થી ૧૮૬૭ (વાઈસન પ્રમાણે ૧૮૬૯) : ધીંગાણે કામ આવી ગયા. [સો. બ. ૨]

૮ ડાહુ મકરાણી : જુનાગઢ રાજ સામે : ઇ. સ. ૧૮૮૪-૮૭ : ફાંસી દેવાઈ.
[સો. ખ. ભા. ૩]

૯ રવાંજ કચોજ : ગોંડળ રાજ સામે : પાર પડ્યું.

૧૦ રામવાળો : ગાયકવાડ સરકાર સામે : ઇ. સ. ૧૯૧૬થી ૧૯૧૭ :
ધર્મગાંધે ઠાર થયા. [સો. ખ. ભા. ૩]

તે સિવાય નાના નાના, જેના ઇતિહાસ જનસમૂહાયમાં નીતર્યા
નથી, તેવા ઘણા હોવા જોઈએ.

બીજો વિભાગ : પરોપકાર કરેલા જતાં, અન્યને ખાતર માર-
ફોટ કરીને પછી બહારવટે નીકળેલા.

૧ સંગજ કાવેડીઓ : સામુદ્ર રાજ સામે : સફળ થયા. [રસધાર ભા. ૪]

૨ અમો સોરઠીઓ : ભાવનગર રાજ સામે : ઇ. સ. ૧૮૦૦ લગભગ :
ધર્મગાંધે કતલ થઈ ગયા. [રસધાર ભા. ૩]

૩ ચાંપરાજ વાળો : ગાયકવાડ તેમજ એજન્સીની સામે : ઇ. સ.
૧૮૩૫ : કેદની શિક્ષા પામ્યા ને પછી છુટ્યા. [સો. ખ. ભા. ૧]

૪ નાથા મોઢવાડીઓ મેર : જામનગર સામે : આશરે ઇ. સ.
૧૮૩૦ : કામ આપ્યો. [સો. ખ. ભા. ૧]

ત્રીજો વિભાગ : અંગત વેરને કારણે બહાર નીકળી જઈ કાયદા
વિરુદ્ધ, પરંતુ બહારવટાંના નિયમો મુજબ જીવન ગાળનારા :

૧ ગીંગા મહીયા : જુનાગઢ સામે : ઇ. સ. ૧૮૫૧-૬૦ : કતલ થયા.

૨ મીયાણા વાલો નામોરી : ૧૮૬૦ : કતલ થયા : [સો. ખ. ભા. ૧]

૩ સાલોદીનો ચારણ નાગરવ ગીયડ.

૪ ત્રાયદે બુચર ચારણ

ચોથો વિભાગ : કેવળ ચોરીલુંટને જ માટે નીકળેલા : પણ
બહારવટાંના નિયમો પાળનારા.

૧ મોવર સંઘવાણી : માળીયાનો મીયાણો : ઇ. સ. ૧૮૮૦-૮૬ : વધ
છ : બહારવટું પાર પડ્યું. [સો. ખ. ભા. ૩]

૨ એકઢીયો (પુનરવ) : મોવર સંઘવાણીનો સમકાલિન.

પ્રથમ કોટિના બહારવટીઓ વિષે કીનકેઈડ ચર્ચાર્થ લખે છે કે
“પહેલા વિભાગના બહારવટીઓ વધુમાં વધુ રસભરપૂર છે, અને
તેઓ ઇચ્છાંડના બહેલા કાળના બહારવટીઓને સારી પેઠે મળતા આવે

છે. એ તો ચાદ હશે કે જ્યારે હન્ટીંગના અમીરની જગીર રાજા જીવોના સગીર-કારોબારમાં જૂંટવી લેવામાં આવી, ત્યારે એ અમીર પોતાનાં માણસો એકઠાં કરીને શેરવટ વનમાં આવ્યા ગયા. અને આજ સુધી 'પણુ રોબીનહુટ' નામથી એ ધરોધર સુપ્રસિદ્ધ છે, એનેા મુખ્ય હેતુ ગુન્હા કરવાનો નહોતો, જો કે સાચોસાચ તો એણે એ જ કામ કર્યાં કર્યું હતું. એની ઇચ્છા એ રાજ્યનું શાસન અટકાવી પાડવાની હતી. એ કાવ્યો અને મધ્યસ્થ સત્તા પાસેથી પોતાની જગીર તથા પદવી એણે પાછાં મેળવ્યાં.*

“સૌરાષ્ટ્રના ગરાસીઆ બહારવટીઆ પણ અચૂક એ જ ધોરણે વર્તન ચલાવતા. તેઓમાંના ઘણાખરા તો કાઠી જગીરદારો જ હતા, કે જેનાં માલમિલકત વધુ બળીઆ પાડોશીઓએ જૂંટવી લીધેલાં. (બધા જ કાઠી નહોતા. કેમકે હજુ ૧૯૦૨માં જ જ્યુડીશીઅલ આસીસ્ટન્ટ જૂનાગઢ ઉપર બહારવટે નીકળનાર એક મુસલમાની ટોળીને ગુન્હેગાર ઠરાવેલી).

“આ રીતે રણી પડેલા કાઠીઓ પોતાના નોકરોને ને સંબંધીઓને એકઠા કરી છુંટકાટ તથા ખુનખરાબી ચલાવતા, કે જેથી છેવટે કા તો તેઓ નાખૂદ થઈ જતા, અથવા તો અન્યાય કરનારને એમ સમજતું કે પોતાના તાલુકાનું શાસન ચલાવવા ચાહે તે ભોગે મુલેહ કરવી એ જ એક માર્ગ છે. અને તેથી તે બહારવટીઆને એની જગીર પાછી સુપ્રત કરેતા. આ દૂષિતકલ્પમાં સંખ્યાબંધ જૂદાં જૂદાં રાજ્યો હતા અને એ દરેક રાજ્ય હંમેશા પોતાના તાબાના જગીરદારને હોદ્દયાં કરી જવાનાં હર દેખાડતું હોવાને કારણે આ બહારવટીઆને ઘણી સજવડ પડતી. એને લીધે તમામ જગીરદારો પોતાના પાડોશીને એના ન્યાય મેળવવાના પ્રયાસમાં સહાયબૂત થવા વધુ આતૂર રહેતા. “ઉપરાંત, તેઓનાં કૃત્યો ગુન્હારૂપ તેમ જ કૂંર હોવા છતાં પણ તેઓની નેમ તો દેશની ચાહુ રિશતિ વચ્ચે પોતાના અન્યાય સામે વ્યાજબી દાદ મેળવવાની જ હતી, એ વાતને લીધે પ્રબલમત ધણે બાગે તેઓના પક્ષમાં ઢળતો અને પ્રબલ એ લોકોની માગણી સંતોષાતી જોવા રાજી હતી.”

સંતાવાનાં સ્થાન

આમાંનાં કોઇ બહારવટાં બાર બાર વરસ સુધી ટક્યા, તો કાઠીને એક જ વર્ષે અંત આવ્યો. બહારવટાં ટકવાની અનુકૂલતા પૂરી પાડ-

*રોબીનહુટના ધર્માચરણોની સગાર પણ નોંધ કેઇનકેડ નથી લેતા.

નાર એક તો સૌનાજીની સૌગોલિક સ્થિતિ છે: ગિરનાં ડુંગરા અને ઝાડો એટલાં વિશાલ તેમ જ વિકટ છે, કે ‘ગિર તો માનું’ પેટ છે એવી સ્થિતિ ચાલે છે. પોરબંદર ને જમનગર રાજ્યોમાં બરડો ને આબપરે ડુંગર પણ એવા જ વંકા છે. પાત્રાળમાં ઠાચાની ખીણો તેમ જ ખાટવની બચાનક ખાપો પડી છે. ઉંડી ઉંડી બાદર એકત એવી નદી-ઓના દોતરો પણ બહારવટીઆના અભેદ કિલ્લા જેવાં બની રહેલાં. એનામટળની કાંટા પણ આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર ધોળે દિવરો ડરાવે તેવી કારમાં હતી. એ બધી જગ્યાઓમાં હીપડાહર, વેળ-મેઠો, બાણ્યાળો, સાંજો ડુંગર. નાદીવેલો ડુંગર, પોલો પાળો, ભોરીઓ, જો, વગેરે નિવાસસ્થાનો તો કાવ્યમાં પણ ઉતરી ગયા છે જુઓ:

“રામવાળાનાં લગન આવ્યાં;

લગનીયાંનો હાક ઝોઝારો, ભોરીઓ ગાળો,

ક્યાં રોકાણો રામવાળો !”

ખીંતે બરડો નાના માટા તાલુકાઓનો હતો. અનેક દ્રવ્યદાલસુ-ઓ, અંગત અદાવતની તૃપ્ત રોધનારાઓ, ને કેટલાક શુદ્ધિસે દિલ્લોષ ધરાવનારાઓ બહારવટીઆને સંધરતા હતા.

ઇષ્ટ દેવતાની પ્રતિષ્ઠા

બહારવટીઓ એટલે-એકાંક એની વિલક્ષણરીતિ-વતખારી ને એમાં કોઈક દેવસ્થાનને આરાધ્ય: હજબજ તમામ બહારવટીઆ પોતાના સૂરજદેવની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને જ બહાર નીકળતા અને અમૂક જગતની સારીરિક પરિવ્રાજા લોપગ્રાથી એ ઇષ્ટદેવતાનો કાંપ નીખજવાનું સાંજતા. જોમે જન રોજ મવાગ સાજ જમીઅલશા પીરની દરજાહ પર લોચાન પ્રગટાતી તરખી ફેરવી પોતાની તલવારને પણ ધૂધ હેતો. બાવાવાળો મેજ અપોદ્ય અને સુચારિત વેળા; ધીનો દીવા પેઠાવીને સૂરજ સન્મુખ સળા ફેરવતો : ચાહે તેવે રથળે હોય, પ્રાણ શત્રુની ફોજ ચાલી આવે, છતાં પણ તે આ નિત્યનિયમ ન ચૂકે. ફહેવાય છે કે એની પૂજાની જ્યોત આરોચ્યાપ પ્રગટ થતી. પરંતુ આખરે જ્યારે એ બહારવટીઓ પાપ ને અન્યાયમાં ડૂબી ગયા ત્યારે એના કાળ આવ્યાની સાક્ષી રૂપે ઝાંઘીના છલો વણ દિવસ સુધી એ ‘ફેડી જ્યોત’ પ્રગટ નહોતી થઈ. વાલો નામોરી પોતાની સાથે પીરનો કીનખાપી વાવટો ફેરવતો અને રામવાળો સૂરજદેવળો પજો રાખતો. વાધેસો દ્વારિકા-નાચના રોવક હોમ ‘જે રણુછાટ !’ એ એની રણુહાડ હતી;

જેઠા વાઘેરનો ભત્રીજો મુળ માણિક પણ એવો જીવંદેમી અને વિચિત્ર પ્રકારનો પ્રભુભક્ત હતો. એણે તો માધવપૂર છાંટવાની મધરાતે જ, મંદિરના પૂજારીને પકડી મગાવી, મંદિર ઉઘડાવી, માધવરાયની પ્રતીમાને બાજી પડી ચોધાર આંસુડે ઝડન કર્યું હતું ! અને મોવર સંઘવાણી સરખા ચોરને પણ ‘કાઠાવાળો ખીર’ સ્વપ્ને આવી સદેશા હેતો હોવાની માન્યતા હતી. પ્રાચીન બહારવટીયા જેસાવેળ તો દેવી માતાએ આપેલાં એ ઘોળાં રાજ પર યોડાને બદલે ચરાવારી કરી વિધમ નદીએ. ઠેકી જતા હોવાનું જોલાય છે. બહારવટીયા એટલે શુકનઅપશુકનના મોટા જીંદેમી : જૂના કાળમાં સંગાથે અકેકેક શુકનાવળી રાખે : બચેડાનું ભુંકણું, ભૈરવપક્ષીની બોલી, સામે પવને ધબળાવે હોળું, વગેરે ચિન્હોમાથી આ શુકન જોનારા શુભાશુભ પરિણામ ઉકેલા. ગામ ભાંગતા પહેલાં કોઈ બહારવટીયા સીમડે બંધને અપશુક સંકુરણા અનુભવતો તેને છછદેવની અનુમતિ સમજી લેતો, તો કોઈ રામવાળા જેવો પોતાની ટોળીની સંખ્યા-ગણતી કરીને નવ જાળને બદલે દસ દેખાય તો ‘દસમે સૂરજ ભેર છે’ એમ ગાળી ચાલતો. સંખ્યા ન વધે તો ગળી જતો. છછદેવની આરાધનામા શેષક આત્મ-રક્ષાનો જ આશય હોયો હતો.

દેહદમન

આવી રીતે દેવદેવીઓની સહાય મેળવવી એટલે પવિત્રતાન્ધ, દેહદમનનાં, એવાં બિરહોનું પણ પાલન કરવું. ઘણી વાર તે એ પાલન અજબ બની જતું. એક બાબત મનુષ્યોના સહાર અને ખીજ બાબત નાનાં જંતુની પણ જીવન-રક્ષા ! જેસાવેજો તો પોતાના અંગ પરની જૂ પછુ ન નાખી હેતા રંગલામાં જ સાચવી જવાડતા. કહેવાય છે કે એ રંગલાઓમાં એટલી તો જૂઓ બદબદની કે પોતે બાન પકડેલા માણસ પાસેથી પૈસા કઠાવવા માટે તેઓ તેને એ રંગલા પહેરાવતા જૂઓના ચટકાથી તોબાહ પોકરાવતા. છતાં એટલી બધી જૂઓ એ જોગી જેવા ભાઈઓ કાયમ પોતાના શરીર પર ધારણ કરી રહેતા. એટલું જ બસ નથી. એના કાકા ગંગાદાસને તો પીઠ પર પાહું પહેલું : એ પાંઠામાં ગંગાદાસજી લોટનો પીડો ભરીને કીડાને એ ખવરાવી જવાડતા. કીડા નીચે પડી જાય તો ઉપાડી પાછા પાડામાં નાખતા.

યતિધર્મ

સારા બહારવટીયા તો શુદ્ધસ્થાવ્રમને પણ ત્યજી દેતા હતા. જોગી-દાસનાં જીખાલકો ભાવનગર ઠાકોરના દરબારગઢમાં અટકાયતે પકડ્યા

હોવાથી એણે કે કે વર્ષો સુધી ગૃહસ્થાશ્રમનાં દર્શન પણ નહોતાં લીધા. જેસાજવેળનાં બાળબચ્ચાં પણ વિખૂટા પડીને ગુપ્ત વેશે નહોતા પંખા (ટોળા) સાથે બમતાં હતાં. એથી યે વધુ શેમાંચકારી કયા તો છે આંખા ખુમાણુ નામના જીવાન કાઠીની. પાલીતાણા રાજ્ય સામે બહારવંટ નીકળનાર કાઠી હીંપા ખુમાણુનો એ નાનેરો દીકરો પિતાની આજ્ઞા શ્રતાં પોતાને ગામ માતાને રાતે ખરચી આપવા બંધ છે: મા રાત રહેવા વિનવે છે પણ એને તો બહારવંટ પાર પડ્યા પહેલાં ધરતુ પાણી પીવું થઈ હરામ છે: માતાએ માન્યું કે આરણ્યમાં ઉમેલી એની સ્ત્રી સાથે ચાર આંખા એક થશે તો દીકરો શેકાઈ જશે. એટલે બહાનુ બતાવીને અંદર મોકલ્યો: આંખો અંદર ચાલ્યા: આરાલરી કાઠીઆણીએ ટોલીએ ઢાળ્યા: જીવાન આંખાની આંખ બદલી: બાલ્યો: “કાઠીઆણી છા? અટાણે ટોલીએ! હુ બહારવંટ છું એટલી યે ખબર ન રહી!” એમ કહી આંખો ગયા: અને બીજા જ રાતે ગારીઆધારના દરબારગઢને ઉંખર મેરજ સંધીની ગોળીથી વીંધાઈ મરણ પામ્યા.

બાપી ઉતરતી બ્રૂમિકાના મોવર સંઘવાણી જેવા બહારવટીઆ કુખી-ઝોરીથી પોતાને ઘેર જતા અને રાત્રિએ ગાળી આવતા.

દયાદાન

વાલો કુંડીએ જે વેળા રણમાં ઉંટનું કુંડાળું કરીને સાંભે આવતા શત્રુએ સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો ત્યારે કહેવાય છે કે શત્રુઓએ આંધાનું ધણ ચાડે જીવું રાખ્યું, અને વાલ્યોએ, પોતે મુસલમાન હોવા છતાં પણ, ગાયો ઉપર ગોળીબાર ન કરવાની આજ્ઞા દઈ, કેવળ ગાયોને નસાડવા પ્રેરતા જ પગ તરફ બહાડા કરી પોતાના બચાવ કરેલા.

એથા માણેકે કાઠીનાર કુંડીને ત્રણ દિવસ સુધી ગોળીનાર પર રીતસર રાજ કરી, ન્યાય ચુકાવી, ગોંદરે ગાયોને કપાસીઆ નીચા હતા અને આઘાતોની ચોરાશી જમાડી હતી. આઘાતો, બાવા, સાધુઓ વગેરેને ખવરાવવાનો આગ્રહ તો લગભગ દરેક બહારવટીઆએ બતાવ્યો હતો. અલબત્ત એમાં તો ધર્માદાની રૂઢિગત બાવના જ હતી, પરંતુ બહારવટીઆના મનમાં એની બાવના તો હતી જ. (શીવાજીએ પણ પોતાના શરીર બારેબારનું સુવર્ણ આઘાતોને જ બહેચું હતું.)

સ્ત્રીજીવનું સન્માન

લોકસમૂહ તો આ સર્વથી ઉંચા-અતિ જાંચા એવા એક ચતિ-ધર્મ ઉપર શીદા થાય છે: એ હતો સ્ત્રીજીવન પ્રત્યેના સન્માનનો

બહારવટાં-ધર્મ : જોગીદાસ ખુમાણે અને કાઠુ મકરાણીએ પોતાના પર મુઘ્ઘ બની પરણવા આવનારી સુંદરીઓનો તિરસ્કાર કરેલો. જોગીદાસ તો પોતે સ્ત્રીજાતિ પ્રતિના સન્માન રૂપે જીવે ત્યાં મુઘી હમેશાં હાથચાલના રસતા તરફ પોતાની પીઠ દબને જ બેસતો હતો. કાઠુ દિવસ રસતા સન્મુખ મ્હોં રાખીને તે નથી બેઠો. સ્ત્રીને દેખતાંની વાર જ એ પોતાના મ્હોં પર પછડીનો ધુમટો તાણી જતો. એટલું જ બસ નથી. એણે તો પોતાના માનમાં બાવનગરની કચેરીની અદર અધમ વારાંગનાને પણ નૃત્ય કરતી અટકાવીને “મારી માખાન્યુ” કહેલી.

બહારવટીયાની એ સ્ત્રી-સન્માનની બાવનાએ બીજી સર્વ બાવનાઓ કરતાં વધુ સચોટ અસર જનતા ઉપર છાંટેલી છે, અને તે કારણે જ ચારોગાએ પણ સહુથી વધુ મૂલ્યવતી કવિતાનાં અર્ધ એ શિયળને જ ચડાવ્યા છે. એના જ દુહાસોરઠા વધુ જોરદાર, વધુ પ્રચલિત ને વધુ બંધા છે :

**ઠણકો નાર થીયે, ચત ખૂમા ! ચ બધું નહિ,
બાખર બીલડીએ, જડધર મોયો જોગડા !**

[એ ખુમાણ ! નારીના પગનો ઠમકારો થવાથી તારે ચિત્ત કદિ ન ચળ્યું; જ્યારે બીજી બાલુ તો એ જોગીદાસ ! મોટા જટાધારી શંકર પણ કુદ એક બીલડી ઉપર મોહી પડેલા !]

**પરનારી પેખી નહિ, મીટે માણસા !
શીંગી રખ ચળિયા, બુવણ જોગીદાસીઆ !**

[એ માણસા (કાઠી) ના પુત્ર ! એ જીવાન જોગીદાસ ! તે તો પરનારી તરફ આખની મીટ પણ નથી માંડી; જ્યારે પેલા વૃદ્ધ શૃંગી ઋષિ જેવા પણ ચલાચમાન થઈ ગયા હતા.]

કાઠુ મકરાણી પણ કાછનો એવો જ સાખૂત : ધરની ઓરતને તો એણે મકરાણુમા મોકલી દીધેલી : બે બાઈઓને લઈને ગામડાં ભાંગે છે : એક દિવસ માડી રાતે લોઢવા ગામના એક કારડીઆ રજપૂતનાં ઘરમાં પેસતાં એ ધરની સૂતેલી સ્ત્રી અર્ધ નમાવરયામાં જ ઉઠીને નાઠી : કાઠુ પીઠ દબ ઉભો રહ્યો : કણુ કે બેન ! તારાં કપડાં સંભાળી લે : પણ એ અખળા ધાકની મારી હલી ચલી ન શકી : બેન ! તારી ખડકી દબ દે ! એટલું કહીને કાઠુ બહાર નીકળી ગયો. એ ધર ન લૂંટ્યું.

લાલસાને ખાતર તેા છુ, ચોકખી લુટને ખાતર પણ સ્ત્રીના શરીર પર હાથ નાખવાનું બાળાખરા બહારવટીઆઓની નીતિમાં નામંદૂર હતું. વાવેરા લુટની વેળા દૂર કેમા રાત્રી સ્ત્રીઓને આટલું જ સંબોધન કરતા કે “ધરેણુ! ઉતારી દે બેન! તારી ભાબધઓને પહેરવા લુગડાં નથી, ખખર છે ને?” ખાવર સંબંધવાળીએ પણ એજ વર્તાવ રાખેલો.

એથી એ અધિક સ્ત્રીસન્માન કાઢીએ પોતાના જ કટ્ટા શત્રુ કર્નલ હંફીની એરત તરફ બતાવેલું હોવાની સાક્ષી રવ. જસ્ટીસ ખીમને સુધ્ધા આપેલ છે. અંતરિયાળ એ જીનાગઢના નવા અંગ્રેજ પોલીસકંપરીની એરત ને બાળકનો ટપેલા મળે છે. જે એને જાલીને ખાત તરીકે રાખે તેા પણ એની આખી બાજી સુધરી જાય તેવા સંજોગો છે. પણ કાદરખંઢે સાથીઓની ન તાત કબૂલ ન જ કરી. એના મહેમાં એક જ વેળુ હતું કે “તો તો આપણી એરતો આપણા ઉપર થૂ થૂ કરશે!”

ખાવરે પણ ડીસા અને પાલનપુર વચ્ચે મુસાફરી કરતી એક મઠમ પ્રત્યે, તેમજ બીજી અંક સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સંપૂર્ણ સન્માન સાચવ્યું હતું. છેલ્લા બહારવટીઆ રામવાળાએ ભરથોવન છતા અને સાથીઓ સહજમા લપટી પડે તેવા હોવા છતા સ્ત્રીજાતિ પ્રાંત જે સંપૂર્ણ અદબ બળવી છે તેના સાચેસાચા પ્રગળા એની કથામાં નોંધાયા છે. બહારવટીઆ વાલાએ તો અમૂક બાળની સાથે પરણવાનું સાથીઓ તરફનું સૂચન થતાની વાર તૂટ જ કહેલું કે “એ બાઈની ઈચ્છા બલક્યા વિના આવી પાત પણ ન કરે. કેમકે કહાય એ બાઈના મનમાં એમ હોય કે પાલો મારો મારો બાઈ છે, તો પછી હુ હોયે બરાડો!” તદ્દન conventional-રેડિયત સ્ત્રીસન્માન આટલી હદે ન ચડી શકે.

શ્રી ખૂમકેતુએ પોતાની ‘તારણહાર’ નામની પુસ્તકી વાર્તામાં સામલ ખાવર નામના એક સોરડી બહારવટીઓ કહ્યેલો છે એક ચોરણ. કન્યાના શરીર પર લાલસાનો હુમલો કરનાર પોતાના સગા દીકરાને એ બહારવટીઆએ તત્કાળ બંદૂકથી વીંધી નાખ્યા એવું સુંદર ચિત્ર એણે આલેખ્યું છે. આ કલ્પનાને વારતવિકતાનો આધાર બહારવટીઆની કથાઓમાંથી સાપડે છે. વાલા નામોરીનો જ એક પ્રસંગ છે. કકલ બોદલા નામના એના એક સાથીએ મોરખી તાબાના ઝીડીઆળી ગામની કોઈ કણબણ પર નીચતા ગુજરી; એ વાતની જાણ થતાની વાર જ વાલાએ કકલ બોદલા ઉપર બંદૂક છોડી. પરંતુ પાસે મેદેલા કોઈ બીજા સાથીએ બંદૂકની નાળી લગાર જ હંચી કરી નાખી: ગોળી ગુન્હેગારના શિર પર થઇને ચાલી ગઇ: વાલાએ

બીજે ધા ન કર્યા: પણ લાવળ્ય લાખ્યું કે “બેલીઆ! આની નીચવા આપણને નહિ છેડે. આપણું બહારવટું ખતમ થયું! આજથી આઠમે દિવસે આપણને હડકવા હાલશે. ”

બરાબર આઠમે દિવસે બહારવટીઆની આખી મટણીને ઝગ્ગન્સી પોલીસ ઉપરી ગાર્ડન સાહેબ પેથાપગી નામના, બહારવટીઆના કોળી આશ્રયદાતાની મારફત કેરી લાડવા મોકલી ખાનારને બેહોશ બનાવે તેવું ઝેર ખવરાવ્યું અને બેશુદ્ધ બહારવટીઆ મરાયા. લોકો માને છે કે વાલાની ઘોર લવિષ્ય-વાણી સાચી પડી.

બહારવટીઆનાં શરીરખળ

અનેકા કૌવત આ સૈરાષ્ટ્રીય લડાયક જનિઓમાં બરેલાં હતાં. ૧૫૬૮ ટુંગરાઓ ઉપર અને નદીઓનાં પૂરમાં પણ એ લોકો પોતાનાં જ્ઞેરાવર ધોડાને ફોટાવી જતાં. એની સાક્ષી એમનાં સંતાવાનાં સ્થળો આપસે. પગપાળા, બંદુક તથા ફાફોળો વગેરે પણ મળના બાને શરીર પર લગાવી તેઓ રાતોરાત ત્રીસ ત્રીસ ગાઉ નીકળી જતા. પોતાના સાથીઓનાં શખને ઉડાવી લઈને નાસી જતા. પાણીમાં તરવું ને પૂર વધવાં તે એને સહજ હતું: અધરાતે, બી. બી. સી. આઈ. ની હોડતી ગાડીમાંથી પોલીસને મારી, હાથમાં લૂથીઆર ને પગમાં બેલીઓ સહિત નર્મદાના પૂલ પરથી છલગ મારી નદીનાં પાણી તરવાના જે પ્રસંગ મામદન્તમ નામના મીચાણાને નામે યોદ્ધાય છે તે તે જાનું પણ નથી. સરકારી રાજમાં બનેલો છે. અને આજ પણ ભરચોમાસે જ્યારે મચ્છુ નદી, દરિયા તથા રણ પાણીમાં એકાકાર બની ગય છે, ગાડાતર પાણી ઉમટે છે, ત્યારે માળીઆના મીચાણાએને હાથપગ બાંધીને તમે ફેંકી દો, તે પણ એ ગાડિના ગાક સુધી તરી જાય છે. એ જ મામદન્તમે ધાંગાણામાં પોતાનાં બહાર નીકળી પડેલા આંતરડાં પાછાં પેટમાં નાખી, બેટમાં બાંધી લઈ મૃત્યુને પોતાની કબર તૈયાર થતાં સુધી ચંભાવી રાખ્યું હતું. પાલીતાણાના બહારવટીઆ હીપા ખુમાણના દીકરા ચાંપા ખુમાણે, મધરાતે પોતાનાં બન્ને પટખાં વાંધીને ગોળી ચાળી ગયેલી તે એ જરા એ સીસકારો ન કરતાં, ધાંગાણે લાંગાણું ન પડે તે ખાતર, ઘોડા પર બેઠાં બેઠાં જ નેવાંતું નળીયું લઈ, બે દુકડા કરી, કમ્મરની બન્ને બાજુએ ચાપી દઈ, ઉપર પાટો કસકસાવી લોહીને રોડા રાખ્યું હતું. કાંઈને જાણું પણ થવા દીધી નહોતી. આખામળના દરિયામાંથી સરકારી આગબોટ જ્યારે થંખા-ધ્ધાર બેટનાં મંદિરોનાં ચોગાનોમાં ઝુપચાટ ગોળાઓ (એટલે કે નીચે

પડીને ફાટનારા ગોળાઓ) વરસાવી રહી હતી, તે વેળા વાઘેર બહાર-
વડીઆઓ ગોદડાંના બીના ગાભા લઈને ગોળા સામે દોડ મૂકી એ
ગોળાને ફાટતા પહેલાં તે દબાવી ખુઝાવી નાખતા. વાઘા નામોરીના
સાથીઓ, ગોર્ડન સાહેબે માકલાવેલા કેફી લાડવાનો નરો નરોમાં
ચડી ગયા પછી પણ નાસીને રણમાં રેતીના ઓઠા કરી યુદ્ધ લડેલા
હતા. જીવલેણ જખ્મો થયા પછી પણ પડીને, સૂઈને, ધુળ ચાટતા ન
મરવું, પણ બેઠા બેઠા, ‘નથી મર્યા, જીવતા છીએ,’ એવો મોરો રાખીને
શ્વાસ છાડવા, શ્વાસ નીકળી ગયા પછી પણ શખનું બેઠા રહેવું:
એ તેઓનું અભિમાન હતું. માતની સૂન પામેલા મેર બહારવડીઆ
હરબમ રાતડીઆએ પોરબંદરની તોપ સાથે બંધાવાની ના પાડી,
પોતાની મેળે જ તોપનાં મુખને બાથ ભરીને ઉડી જવું પસંદ
કર્યું હતું.

શત્રુતાનો પ્રકાર

રાજસત્તાઓની પરિભાષામાં આ સર્વ લોકોને ‘હરામખોરો’ અથવા
‘બદમાશો’ રાખેથી ઓળખાવવામાં આવે છે. પરંતુ કેટલાએકનો
શત્રુઓ પ્રતિનો વર્તાવ ઘણી ખાનદાનીથી ભરેલો હતો. હરામખોરો
એવી ખાનદાની બતાવી શકે જ નહિ. જોગીદાસ ખુમાણ પોતાના
શત્રુ ઠાંકર વલ્લેસંગજીના પુત્ર કેસરીસંગનું મૃત્યુ થતાં ગુપ્ત વેશે શિક્ષા-
રમા દૈાકિકે બચ, ઠાંકરનાં રાણી નાનીબાને વગડામાં રાત્રિયે રાધા
આવડા નામના લૂંટારાના હાથમાથી ઉગારી છોક બાવનગરના સીમાડામાં
મૂકી બચ, ઠાંકરની દીકરી-તે પણ રાણીની નહિ, રખાતની દીકરી-
ના ગામ બોટકીને પાદર નીકળી, પોતાની દીકરીનું ગામ સમજ ન
લૂંટે, એ બદમાશના લક્ષણ ન હોય. વાઘેર બહારવડીઆ, હાથમાં
ભરી બંદૂકો છે છતાં “લાખુંના પાળનારને ન મરાય” એ બિરદ રાખી
રાજબહાદુર બલ્લમસંગને મારતા નથી, પણ “રાજ બહાદુર !
તારી બેઠોને જમૈયા સંભાલજે !” એટલું કહી ગોળી છોડ : જમૈયા
ઉડાવી નાખે : એ શત્રુધર્મ. બીજે પ્રસંગ : સરકારી સૈન્યથી હારીને
વાઘેરો દ્વારિકા છોડી નાહા જ ત્યારે મકનપૂર ગામના વાઘેર સૂમણ
કુંભાણીએ રાત્રિના અંધારામાં રસ્તે એક આદમીને પડેલો દીઠો.
પડકાર્યો કે “કોણ તું ?” પડેલા માણસે જવાબ દીધો : “હું તારો
શત્રુ તારી સવેલી સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર.” : “કોણ વસંધવાળો
વેરસી ?” “હા, અટાણે તારો વેર વાળવાનો સમો છે, મને
જટ હતો કર.” “વેર અટાણે ન વાળું. અટાણે તો તું

મારો બાઈ થા. વેર તો હું પછી વાળીશ.” એમ કહી તે જખ્ખી શત્રુને પીઠ પર ઉપાડી, વસંધ ગામે મૂકી આવ્યો. વાલો બહારવડીઓ પોતાના એક મીયાણા દુશ્મનને સામે ચાલ્યો આવતો દેખે છે : ગોળી ચલાવે છે : એક પછી એક સાત ગોળી મારી પાણુ શત્રુને એકઠુંપણુ ન આપી : બંદૂક મેલીને વાલો સામે ચાલી : “આવ બેલી આવ, તારી બાનરી હજી બાકી છે. ખુદાની ઉપરવટ મારે નથી થાવું. આવ, કસુંબો પીએ.” એમ કહીને આદર આપે છે. બીજા એક દુશ્મનને છેક કચ્છના દેવળા ગામ સુધી મારવા ગયેલા : એ સંધી શત્રુએ આવીને પોકાર કર્યો કે “એ વાલા ! તારી ગા.” વાલો કહ્યું. “ગા થાછ ? દે ભાંભરડા !” શત્રુએ ત્રણ વાર ભાંભરડા દીધા, અને એને ગાય ગણી વાલાએ છાડી દીધો. વાંધેરાને માટે તો સત્તાવાર ઓદાય છે કે નાસતા શત્રુને તેઓ “પે મ ભલે ! બાપા ન ભાગો ! માનું દૂધ ન લખવો !” એવા શરાતનના પટકારા કરતા. બનતા સુધી ભાગતા શત્રુ ઉપર ધા ન કરતા.

ખુન્નસભર્યો કાફુ, પોતાનાં કુળ પર કારમાં વીતકા વીતાવનાર પોલીટીકલ એજન્ટ રફોટને ઠાર મારવા જતાં, ઘોડાગાડી ચુકે, બીજી ગાડીમા બેઠેલ અન્ય ગોરાને કે રફોટની મડમને ન મારે, જેકસન સાહેબ એને નિરાશાજનક જવાબ દેવા જંગલમાં એકલો મળે ત્યારે પાણુ જેકસનને બાન ન ઝાલે, એ સ્વર્થત્યાગમાં ખરો શત્રુ-ધર્મ રહેલો છે.

બીમા જત બળીઆરાના હુંગર પર એક જ સાથીના સાથમાં ગાફલ બનીને બેઠો છે : ઓચાંતો શત્રુની ફોન્ઝે ધરી લીધો : શત્રુના મીરે સામેથી પટકાર્યો કે “હવે બીમા ભાગે નહિ. જણનારી લાગે !” બીમા હંભા રહ્યો : શત્રુએને હાકલ દીધી કે “તમે મને મારી નાખશો એમાં તો શક નથી. પણ મદદની રમત જેવી હોય તો આઠ હથિયારે આવી બન્યો !” તલવારની રમત મંડાય : બીમાએ ડેકી ડેકીને દુશ્મનોને વાંસાના ધા કર્યો : ને પછી દગાધી એનો દેહ પડઃ એ કથામાં પણ શૌર્યની ખાનદાની છે. આવો શત્રુધર્મ જે ન બતાવી શક્યા તેણે પોતાના સાથીઓની ને પ્રબળી દિલસોજી શુભાવી હતી. બાવાવાળાએ મદાંધ બની પોતાના શત્રુ હરસૂરવાળાને સાંતી હાંકતો કર્યો : મિત્રો કહે ‘બાવાવાળા ! એને બે જાળાં તો દે !’ બાવાની છાતીએથી ન છુટયું : સાથી રીસાઇને ચાલ્યા ગયો : શત્રુધર્મ સમજવાની ના પાડનાર બાવાવાળાનો એણે થોડે દિવસે નાશ કર્યો.

બહારવટીઆની વીરપૂજા

સાચા બહારવટીઆ પોતાનામાં જેટલું વીરત્વ પ્રગટાવી શકતો તેટલો સામા શત્રુના વીરત્વને પણ સન્માન આપી શકતો હતો. મોવર તો નથી હુટારો હોવા છતાં પેલા પારકરના બહાદુર વેપારી વાણીઆને એક તલવારે પોતાની આખી ટાળે સામે આવતો, બાળી ‘રંગ ટુને !’ પોકારી વણહુટયે ચાલ્યા ગયા: સામન્ટના મોઢ પર હતખાર રાખી સરકારને શરણુ થયા: વાધેર બહારવટીઆ બેધામાએકે એકલા દ્વારકા જઈ ખાઈન સાહેબની સાથે આખોની પાણુ ઓળખાણુ વિના, ફેવળ એના સદેશા પર વિશ્વાસ ધરી મુલાકાત લીધી : અને મૂળુ માણેક એવજ વિશ્વાસે હથીઆર છોટવા બતા ફસાઈ ગયા : શત્રુઓની ઉપર આવા વિશ્વાસ મૂકવાની સાફદિલ હામત બીરુ ચોરડાકુઓમાં નથી હોતી. દગાની દેહશત ન રાખે એવું વીરત્વ આ લોકોની છાતી નીચેથી અનેક વાર ટોકિયા કરી જતું. એના સર્વોત્તમ દશાતનેા કિસ્સા આજ-પરા ડૂંગર ઉપર એક આરબનો બની ગયા છે. વાધેરનાં હલેલા થતાં આખી ફેજ ભાગી તેમાંથી ફક્ત એક જ યુવાન આરબ ‘હમ નહિ હુંટગા ! નીમક ખાયા !’ કહી હાંમો રહે, એટલે એ વીરતા પર મુગ્ધ બની વાધેરા એને રસતો દઈ દે : પણ પોતાના ધણીના સરંબંધ પરથી આરબ મર્યા પહેલાં ખસવાની ના પાડે, એટલે બહારવટીઓ પણ એને એકને સામટા જણુ થઈને મારવાની ના પાડે. આખો દાયરો બેચે, એકે બહારવટીઓ એ આરબ સામે લડે, હવેર આરબ પડે, અને બહારવટીઆ એની રીતસર મૈયત કાઢી દફનાવે : એ ઘટના એક નજરે બેતાર શત્રુ-સૈનિકને મુખેથી કહેવાની આવી છે. સંકોટ કૃત ‘આઈવેન હો’ નામક નવલમાં રાખીનહુટ વિષે પણ આવી જ કથા આવેખાઈ છે.

છતિહાસ કે કલ્પના ?

આ બધી ઘટનાઓ વિલક્ષણ હોવાને કારણે અસંભવિત હોવાની પણ સંકો પડે. આ કિસ્સાઓ કયાંયે નોંધાયા નથી. બહારવટીઆની વિરોધી સત્તાઓને દફતરે તો એને સ્થાન જ ન સંભવે. સહજ છે કે એ દફતરો બહારવટીઆઓને હરામખોરો, હુટારાઓ, બળવાખોરો એવા શબ્દોમાં જ વણવે ને બહારવટીઆની સામળી ખાણુ રણુ કરી એને વધુ સામળી ખનાવવાનો પ્રયત્ન કરે. તેમ બીજી ખાણુ લોકોને પણ પોતાના સારાનરસા તમામ અનુભવો છુપાવવામાં જ પોતાની સલામતી લાગતી હોય. બહારવટીઆ સાથે પડેલા પ્રસંગો પકડાઈ જતાં વરતીને રાજસત્તાનો ખાફ બહોરવા પડતો; તેથી તેઓ પણ ચુપ રહ્યા

હોય. ધીમે ધીમે સમય જતાં, રાજસત્તાનો લય ઉતરી જતાં, લોકોમાં એ બહારવટીયાની ઘટનાઓ ઉખળવા લાગે છે. શિયાળું રાત્રિઓની સગીચો એ કથાઓ વડે વધુ ઉજાવાત બની રહે છે, વાંદીઓની વડ-ઘટાઓ, ગામના ચોરાઓ, અને ડેલી દોદીના દાયજાઓ એ જૂની છુપાવેલી વાતો વડે વધુ પ્રતીત થઈ રહે છે. અને છતાં નામહામ સંડોવ્યા વગર જ ઘણી વાતો મોઢમ ઉચ્ચારવી પડે છે. એમાં કાંઈક વીરત્વ ઉપરની માનસુદ્ધિથી પ્રેરાઈને, તેમજ કાંઈક કલ્પનાના રંગે રંગાઈને, કવિ કાવ્ય રચે તે પ્રમાણે પ્રગતિ થાય બહારવટીયાની આસપાસ નૂતન ઘટનાઓ ગુથી કાઢતી હશે. ઇંગ્લાંડના કેટલાએક ઇતિહાસકારો પણ એ મત ધરાવે છે. *રોબીનહુડની ઘણી ઘટનાઓ કપોલકલ્પિત હોવાનું કહેવાય છે. અથવા ઘણી ઘણી, ભિન્ન ભિન્ન સ્થળો તેમજ વ્યક્તિ પરત્વે બની ગયેલી બાબતો ઘટનાઓનો સમુચ્ચય કરીને મેઘધનુષના રંગસમુચ્ચય સૂરીઓ એક બદલાન વીર ઘટના હોવાનું પણ બોલાય છે. માનવી મરી ગયા પછી અમુક સમયે એના સ્મૃતિચિત્રમાં એવાં અવનવાં તેજ-છાયા પ્રદર્શની લોક-પ્રતિ જગત્તર છે. દાખલા તરીકે મોવર સંઘવાળીએ એક સાદાંબની મડમને ઉઠાવી જઈ પોતાના રહેઠાણમાં બંદેન કરી રાખીને છેવટે એક દુબર રૂપીઆતુ કાપડું આપી સારેબને પાછી સુપ્રત કરી, એ વાત સારી પેઠે પ્રસિદ્ધ છતાં, એના જ એક સંગાથી બહારવટીયાઓ (એ જવે છે) નિર્મૂલ કહી છે. (પરંતુ એથી ઉલટું કાફ ને જેકસનની, કાફ ને હંફીની મડમની, વગેરે ઘટનાઓને સંબંધ સાક્ષીપૂરાવા છે.)

આ કથાઓમાં એકું Pictureque-કલ્પનાપ્રધાન તત્ત્વ કેટલું છે ને સત્ય કેટલું છે, તે નિર્ણય થવા મુશ્કેલ છે. કેવળ ચારણોની જ પાસેથી મળેલી આ કથાઓ નથી. પણ ચારણો, બાંદો, બહારવટીયાના સંગાથીઓ, પોલીસખાતાના જૂતા આધિકારીઓ, અમુક બહારવટીયાની સામે હથોડય લડેલા ગીસ્તના માણસો વગેરે પાસેથી પૂછી બની મહેનતે સરખાવી સરખાવી એકઠી કરેલી આ ઘટનાઓ છે. બહારવટીયાના સંગાથમાં જેઓ બહારવટે ની-બેદા, તેવાઓનાથી

*“Nothing would be more natural than the gradual clustering of tales round a hero. Robinhood himself is a good example of this. Some remarkable ballads give expression to his dallying exploits and hairbreadth escapes.”

પણ મળ્યા તેટલાના મુખબોલ ઝીલ્યા છે. તેમ છતાં કલ્પના ના સંભારથી આ કથાઓ છેક જ મુક્ત હોવાની બોળાધારી કોઈથી ન જ લેવાય. ઐતિહાસિક સામગ્રીઓના સંપાદક તરીકેની ફરજ અદા કરવા જતા એકપણ કલ્પિત fictitious—પાત્ર ન ઉમેરવાની ચિન્તવટ રખાઈ છે, પરંતુ ઘટના વર્ણવવા જતાં સંપાદક લોકોક્ત વૃત્તાંતને આહું તેટલો વફાદાર રહ્યો હોય છતાં એમાં એ પોતે પોતાના મન પર પડેલા રંગોની મિલાવટ કયો વિના રહી શકતો નથી. ખુદ પાત્ર સાથે એને તદ્દત્ત સાધવી જ પડે છે. પાત્રની ઐતિહાસિક પ્રકૃતિ તેમજ અન્ય આછી ઘાટી રેખાઓ પામી ગયા પછી એ વર્ણનની વિગતો તે પોતે જ ધણે ધણે ઠંકાણે પૂરી લે છે. પોતે કથારૂપે કહેવા જતાં કથાની ઐતિહાસિક મર્યાદાને માન આપતો હોય છે, અને છતાં ઐતિહાસિક વસ્તુનું કેવળ ‘રીપોર્ટીંગ’ કરવાનું પાત્ર એને પાલવતું નથી. આ બધી સંકલમણુ વચ્ચે ઇતિહાસ ઉપર થોડો ઘાંઘો વરખ ચર્યા વિના રહી ન જ શકે. મુખપરંપરાએ આલી આવતી ઘટનાને એ રીતે અનેક કલ્પના-પુટો ને ભાવના-પુટો ચડ્યા જ હોય છે. જેમ સમય લાંબો જાય, તેમ તેમ એ પોપડાના થર વધુ જાડા થતા જાય છે.

પરંતુ આપણી આ ઘટનાઓ હજી બહુ જૂનીપુરાણી નથી. એને હજી ફેટલાક નજરોનજરના સાક્ષીઓ હોવાનો લાભ છે. એનું આલેખન પણ નવલકથાની નવસર્જક શૈલીએ અને વિગત પાત્ર કે રચનામાં બધનોથી મુક્ત બીનજવાબદારીની રીતે નથી થયું. તેટલી તેની વિશ્વસનીયતા વધે છે. દરેકદરેક ઘટનાવાર, સંપાદકને ફેટલું વસ્તુ મૂળ મળેલું, અને તેમાં પોતે ફેટલો ઘાટ પોતાની કલ્પમ વડે આપ્યો છે, એ બતાવવું અત્રે ટુંકી જગ્યામાં વિકટ બને છે. પણ સંપાદક પોતે ખાતરી આપે છે કે પાત્ર તેમજ પ્રસંગને માત્ર proper perspective માં મૂકી શકાય, તેટલી શબ્દ-યાજના ચોજ્યા સિવાય એણે લગારે છુટ પોતાની કલ્પનાને લેવા દીધી નથી. અને તેથી જ ‘બહારવટાં’ વિષેના આ તુલનાત્મક લેખમાં એ ઘટનાઓની સાક્ષી ટાંકવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

અંગ્રેજો પર દાઝ

બહારવટીઆ માહેના ધણા ખરા, જેને અંગ્રેજ રાજસત્તા સાથે અથડાવું પડેલું છે, તેઓની મુરાદ હમેશાં ગોરા અમલદારો સાથે મુકાબલો કરવાની રહેતી. ગોરાને મહાત કરવામાં તેઓએ પોતાનું ગૌરવ માન્યું હતું : બાવાવાળાએ આંટને જાલી ચાર મહિના રાખ્યા.

જ્યને એ ઝાલવુ રહેલું નહિ થઇ પડ્યું હોય. 'હું હથીયાર વિનાનો હતો' એ કેપ્ટન આંટની વાત [સો. બ. ભા. ૧ પા. ૫૩] ન માની શકાય તેવી છે. સૌરાષ્ટ્રને કિનારે આંચીઆને તારાજ કરવા આવેલો લશ્કરી ગોરો, દીવ-અમરેલી વચ્ચેની ધોર ગીરને વટાવતી વેળા, જોગીદાસ બાવાવાળો વગેરેનાં બહારચઢાં વિષે અનુભવો બની. હિંસક પ્રાણીઓની પણ ધારતી વિના, એવા મારામારીના સમયમાં કેવળ એક કુમચીભરે જ ઘોડેરવાર બની આવ્યો આવે, એ વાત જ અસંભવિત છે. આજે શાંતિના યુગમાં પણ ભાગ્યે જ કોઈ : અંગ્રેજબચ્ચાની કમર અથવા ગળવું રીવાજવર વિનાનાં હશે, તે પછી તે યુગમાં શું ગોરો એટલો ગાફલ રહે? નક્કી આંટને છતે હથીઆરે જ કાઢી લઈવૈયાઓએ દબાવી દીધા હશે.] આપરાજવાળાએ ભાણીઆના હુંગર પર એક લશ્કરી સાહેબને કુંકયો. વાઘેરોએ બેઠાં અને દ્વારકાની લડાઈમાં સોલજરોને કતલ કરવા ઉપરાંત માછરડા પર હેબટ લાદીને ઉડાવ્યા. વાઘા નામોરીએ મરતાં મરતાં પોતાને ઝેર આપનાર ગોડનને ગોળીએ વીધ્યા. જોગીદાસ ખુમાણને ઝાલવા પોલીસીકલ એજન્ટ આંટન પોતે અમરેલી આવી ફોજ ગાઠવતો હતો એ છતાં ગોરાના પડકારથી કાઠી ર્યો નહિ. કાફુની રકોટ પર દાઝ : જીમધાન સૂટર ન મર્યાનો રહી ગએલ વસવસો : એ બધામા વ્યક્ત થતી, અંગ્રેજો પરની દાઝ આવા આવા દોહામાં ઉતરી :

ટોપી ને તરવાર નર કોઇને નમે નહિ
સાહેબને મહિના ચાર બાંધી રાખ્યો તે આવલા!

ઘંટ ફરતો ઘણું. ફળવા કળ દાણા
(એને) જહોં બાંધીને માણા ! બેસારી રાખ્યો આવલા !

વશ કીધો વેલણનો ધણી ગરમાં ઘંટને જે,
(એની) વાળા ! વલ્યાતે, ખુખુ પૂગી આવલા !

વીકે સરવૈયા વાઢીયા રણગેલા રજપૂત,
'ભાણીયાને હુંગર ભૂત સાહેબને સરખ્યો : આંપરાજ !

માણુકે સંચિટો માંડિયો ધધકે લોહીની ધાર,
સોજરની કીધી શેરડી, જોય્યા ભડ જોનાડ.

સોજરને સોજા કરી, વાઢે નર વંકા.
જોધો ધીંગાણે જૂઝણો (એના) દલ્લી જગ ઠંકા.

મૂળને અંગેજી ભારીઆ, (એના) કાગળ પૂજા કાંચી,
અંતરમાં મહયમ ઉદરકે, સૈયર વાત સાચી ?

તારી જે ટપાકું તણા, વહ્યાતે કાગળ વંચાય,
(ત્યા નો) મહયુ અંગલા માંય વાળે મોઢાં વાલીયા !

આ રીતે અંગ્રેજોની સત્તા સામે તેઓએ કરા પ્રભાવથી અંતરમાં
વગર મુકામ લેા કરી દેખાડ્યો હતો. ગારાને એવું કદિ પોતાનાથી
હંચેરો, જેસવર અથવા સાર્વજનિક ગણ્યો નથી. ગારાની ખોટી પ્રતિષ્ઠા
લોકોના માનસ પર ન ઠસવા દેવામાં આ ઘટનાઓનો હિસ્સો છે.

શા માટે તેઓએ અંગ્રેજ સત્તા તરફ આટલી ધૂણ પ્રદર્શિત કરી ?
અંગ્રેજ સત્તા આવી ખેરીને કાયદા અને વ્યવસ્થાનું સુદૃઢ શાસન
અધાવશ તે પોતાનું ગરકાયદેસર સ્વચ્છંદી જીવન સુધાર જશે તે
ખટીકે ? કે અંગ્રેજ રાજસત્તા સારાણના હિતને હાનિ પહોંચાડી કબજે
કરી ખેરીને તે નવચી ?

ઈતિહાસ વાચતાં આગળુને બે કારણો સુઝે છે : ૧. અંગ્રેજ આવી
મધ્યસ્થ સત્તા અને ન્યાય અધાવવા નહોતા આવ્યા, પણ ગાયકવાડ,
ભાવનગર વગેરે મોટા રાજ્યોની મદદે આવી એવું પોતાના સૈન્યબળ
વડે નાના જમીનદારોને જોર કર્યો હતા. એ લોક-માન્યતા : દમ્ભ રૂપે
જેઠાદાર જુમાણ.

૨. ઇ. ઈ. ૬૦ નો નિઘ કારોબાર આખા હિન્દમાં સુપ્રસિદ્ધ
હતો. બદ્દારના નીચવારીઓ સૌરાષ્ટ્ર ઉત્તરી અને વાતો દેખાવતા.

જો તિરસ્કાર અને તુચ્છકારથી જ પ્રેરાઈને વાઘેરોએ અંગ્રેજોને
‘અંગ્રેજોનું પગવાદા : અંગ્રેજોના પગવાળા’ કહ્યા હતા. અને વાઘેરોની
પાસેથી મૂળ આખામંદળ આગ્રહ લેવામાં મરાઠાઓને મદદ કરનાર
પણ અંગ્રેજો જ હતા. એ વાતના દંશ વાઘેરોને જેવા તેવા નહોતા.*

* ક્રોનિકલ : Outlaws of Kathiawar : પાનું ૩૫

“ He (Jodha manik) came, as his name indicates, from the Manik Stock that at one time ruled Dwaraka and Okha Mandal, before the Mahrattas, with British assistance, established themselves therein ”

બહારવટીઆનાં કાવ્યો

ન્યાં ન્યાં વીરતા અને દિલાવરી ગદ્ય, ત્યાં ત્યાં લોકોની કવિતા પછુ ચરા ગાતી પાછળ ચાલી બહારવટીઆનાં પ્રેમશોધે કવિતાને આકર્ષે છે : યુરોપમાં પણ પ્રો. ગમીઅર લખે છે તેમ—
 “The outlaw, now as an humble poacher and now as an ideal champion of the rights of man against church and state, is a natural favourite of the ballad muse”—એ રીતે બહારવટીઓ કાવ્યનું પ્રિય પાત્ર બન્યો છે. (એક નમૂનો પાછળ આવી ગયો છે.) સોરઠી બહારવટીઆનાં પ્રશસ્તિ-ગીતોના પ્રકારે આટલા છે.

૧. આમ્ય નારીઆએ રચ્યાગયા રાસરા : સ્ત્રીહૃદયને મૃત્યુની કરુણતા વિશેષ સ્પર્શતી તેથી અને કંઈથી આવા મરણીઆ નીતર્યા :

આડે ડુંગરથી ઉતર્યો નાથો, માઠાં શૂઠન થાય,
 ડાબા ભેરવ કળકળે નાથા ! જમણાં ભંગર ભય,
 મોઢને મારવો નોતો રે ભગત તો સાગનો સોટો.

એવું જ આવાવાળાનું ગીત. એવું જ “છતરીનું છેલ્લે નોતો મારવો”

૨. રાવણહથાવાળા નાથળાવાળો, અથવા કાફીઓ રચીને ગાનારા ફ્રાન્સિસ હરતગીરોના ગીતા : પોતાનાં તંતુ-વાદ્યોના તાર પર ચડી શકે તેવા ઢાળો પસંદ કરીને તેઓએ રચના કરી. એમા વૈવિધ્ય મૂક્યું. એની શબ્દ-રચનામયી સંશ્રામ-સૂર (trumpetlike sound) સમ્યે. વધુ પરતા વળાણો લેખ્યા, છતાં ઇતિહાસનું આછડું નિરૂપણ કર્યું. બુઝો :

ભુજવાળાનું ગામ ભાંગ્યું ને ફોળું ચડિયું હભર,
 ઉંઠ ઘોડાં તે આડા દીધાં રે, ધીંગાણું કીધું ધરાર
 નામોરીનો નર છે વંકો રે વાણા ! તારો દેશમાં ડંકો !

આ ઢાળ સરલ ને વેગીલો હોવાથી વારંવાર વપરાયો. વળી વાલેરો વિષેની કાફીઓ એક નવા જ ચીલો પાડે :

કોડીનાર મારીને ભય

ઓખેળે રાજ કોડીનાર મારીને ભય.

ગોમતીજે રાજ કોડીનાર મારીને ભય.

આને માટે ક્રીનકેંઇડ કહે છે : “...is written in gay jingling metre, and affords relief after the somewhat wearisome quatrains of the Kathi bards.”

એટલે કે આ કાફીઓ એકતાનતાનો કંઠાળો તોડે છે, અને રણુગીતની અસર એવડી વધારે છે. વળી માત્ર પ્રશસ્તિથી જ ન અટકતાં કાફીના કવિઓએ તો અઢેક કડીમાં અઢેક ઘટના મૂકી છે : કોડીનાર ભાંગ્યાની ડીક ડીક કથા એ ગીતમાં વર્ણવી દીધી છે. [સો. બ. ૨ : પા. ૧૪૪] વાઘેરાની બીછ ત્રણે મરાહૂર કાફીઓ પણ એજ અધારણને અનુસરે છે :

ના રે છડિયાં હથીઆર અલા લા !

પાંને મરણુએ હકડી વાર, દેવોલા એતો,

મુરલા વંકડા ! ના છડિયાં હથીઆર !

આ છે Burden of the song : ગીતનો ટેક : માછરડાની ધાર પરના મરાહૂર ધાંગાણમાં દેવાની દૃઢતા ને હથીઆર છોડવા કરતાં મરી ફીટવાની તત્પરતા બતાવતું, રણુવાદની માફક સૌમાંય બહાં કરતું આ ગીત એ એક ઘટનાને આધારે વાઘેરાના બીજાં જાણીતાં ધાંગાણની પણ ટીપ નોંધે છે. જુઓ : [સો. બ. ૨ : પા. ૧૮૬]

પેલો ધાંગાણો પીપરડીએ કીયો ઉતે

કિને ન બાધી માર દેવોલા એતો,

મુરલા વંકડા ! ના છડિયાં તણવાર.

પરંતુ રણુગીતની સૌમાંયક અસર છાટનારી, ધીરવીરનું જીવન્ત સ્વરૂપ આલેખનારી અને શબ્દ-રચનાની શ્રેષ્ઠ રુચિ બતાવનારી કાફી તો છે જોધા વિધેની : જોધો કેવે રુપે બહારવટે ચડયા ? [સો. બ. ૨ પા. ૧૩૩]

મનડો મોત્તાસે' લમાયો

જોધો માણેક રૂપમે' આયો.

કેસર કપડાં અલા ! લા ! માણેકે રંગીઆં ને

તરવારેસે' રમાયો—જોધો०

જોધા માણેકજી ચડી અસવારી લા ! લા

સતીયેકે સીસ નમાયો—જોધો०

ઉપલા બન્ને પ્રકારોમાં કાવ્યત્વ આજીવન : રસાલંકાર નજીવો : શબ્દો છક જ સાદા : શબ્દ-રચના શિથિલ : એની કર્કશતા ધસીને

શાસ્ત્રિયતા લીસા પાસા પાટવાનો ચત્તન નથી : પ્રસંગોનું ઝીણું વિવરણ પણ નહિ : એટલે કેવળ રાવણહૃદયના વાદનની સાથે જ આ ગીતો ગમતાં થાય : “Combining narrative system with a lyric form” : “The verse is often crude, the tune is often coarse, but not seldom they have a genuine music.” આ રાખો બરાબર આ વિભાગને લાગુ પડે છે.

૩. ચારણી દોહાગીતો. આ દોહાઓ જૂની પ્રેમકથાઓમાં છે તેવા, બહારવટીની સાંગોપાગ ઘટનાઓના સાંકળેલા નહિ, પણ કા કાંઈ કાંઈ પ્રસંગમાંથી પ્રારંભ, કાં બહારવટીઆના કાંઈ ખાસ લક્ષણના દ્યોતક, કાં માત્ર શૈથિલ્યપ્રેરક, અથવા તો કેવળ વધુ પડતી રતુતિના વાહક બને છે. જુઓ પ્રસંગવર્ણન : રામવાળાએ એક પાટીદાર ફાળદારને ઊંઘારાળામાં કાર કર્યો : એનો સૂચક દોહો રચાયો :

**ફણખી આંચો તો કાઠયમાં, એ લેવા ધનામ
ગરવાળાને ગામ રફલે ધબચો રામડા !**

આ પ્રકારના અનંક દોહાઓમાં ઘટનાનું વર્ણન નથી. ફક્ત ઉલ્લેખ છે. રામવાળાની પ્રશસ્તિ છે. આમ ઘટનાવર્ણનના Balladના માત્ર અંકુરો જ બનીને અટકી ગયા. રચનારાઓનું ધ્યાન રતુતિ પર જ રહ્યું. જુઓ :

**જમૈયો જલમસંગરો, બાંજયો તેં ભોપાળ !
દેવે જ'જાળયું છાડિયું, ગા ઉડે એ'ધાણ.**

એમાં રાનબહાદુર જલમસંગની કમરનો જમૈયો કેવા સંજોગોમાં વાયેરોએ ઉડાવી મૂક્યો, તેનું બયાન નથી. એટલે આ દોહાઓ યુરોપી ‘Ballad’ને પહે ન ખેંસી શકે, છતાં એમાં રાજગીતની નાદગ્રતિલા જલમેલ છે. હવે બહારવટીઆનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો દાખવતા દોહા વધુ બલવાંત છે. જુઓ જોગીદાસના દોહા :

**પરનારી પેખી નહિ, ખીટે માણુરા !
શૂંગી રખ્ય ચળિયા, જીવણ જોગીદાસીઆ !**

એ બહારવટીઆનું ઉગ્ર શિયળવ્રત સચોટ શૈલીએ દાખવે છે. પછી

**કુંકે ટોપી ફેરવે, વાદી છાંડે વાદ
નાવે ઠંડીએ નાગ ઝાંઝડ જોગીદાસીઓ !**

એ એનું અભ્યુપાસુ બતાવે છે. એ રીતે વાંચેશોના બહારવટીનો મુખ્ય ગૂંચ અંગેને સામે 'અણુનમ મરતક'નો હોવાથી કવિઓએ એ ભાવ વધુ નેરથી પકડ્યો :

મૂળ મૂછે હાથ, બીજે તરવારે તવાં,
હત જો ત્રીજે હાથ, (તો) નર અંગેજ આગળ નમત.

કાંઈકાંઈ વાર કવિએ કાવ્યની વિશ્વદાણ ચમત્કૃતિ પણ મૂકી દીધી:

આવ્યો અવાય નહિ, રાંધ્યો નો રંધાય,
મામદના [મુખમાંય થીયો કાંઈરો કવટાઉત.

કવાટલનો પુત્ર જેસોછ બહારવટીઓ તો મામદશાહ સૂબાના મહોમાં જમતાં જમતાં કાંઈરો આવી ગયા હોય તેવો જાણ્યો : મુખમાંના કાળીઓ બહાર કઢાવ્યા વિના રહે જ નહિ.

જે સંકલનાબદ્ધ સમગ્ર કથા ચારણ આ દુહામાં ન કથી રાક્યા, તે તેણે એક બીજી જ રચના વાંટ ફથવાનો યત્ન કર્યો છે : એને કહેવાય છે 'ગીત' એનું 'ગીત' એવું નામ જ ન્હાડું છે. એ ગવાણું નથી. કેવલ એકધારા સૂરે બોલાય છે. એનો લલકાર લટાયક છે. એનાં ટૂતો નાંગડું, રાપાખડું, સાવજડું, સિલગણું, હરણુફાળ આદિ નિરનિરાળો નામ આળખાય છે. જુઓ જોગીદાસના કથા-ગીતનો નમૂનો : [બહારવટીઆ ભા. ૨ : પા. ૭૯]

પડ અડિયો જે દિ' જોગડો પીઠો
આકડિયા ખાગે અરસીંગ;
જરહ કસી મરદે અંગ જડિયાં
સમવડિયા અડિયા તરસીંગ.

જુધ કરવા કારણ રણ જૂટા
સાંકળ તોડ બહૂટા સિંહ;
મરિ બેધ બેધ ખુમાણા,
હોહ તણે સર જાણે લોહ.

એવી ત્રીસ કડીઓનું ગીત : પરંતુ વિષય એક જ : જોગીદાસ રાણે અચ્ચો : ખીલ કાઠીઓએ દગાથી એને સોપી દીધાં : ને વજ્રસંગળ કાંકરે એને માફી દીધી : બસ. બહારવટીઆના બહુરંગી જીવન-પ્રસંગો કથાયે ન આવ્યા. કારણ, ચારણી રચનાનો એ હેતુ વિજયો આપવાનો

નહોતો, પણ એક જ ભાવના ઉઠાવી શબ્દગ્રંથણી વડે સ્તુતિની, શૌર્યની, કરુણતાની અસર નીપજવવાનો જ હતો. હવે હૃદયે વાધેરોનું ચારણી ગીત : [એ અપ્રસિદ્ધ છંદ : ‘રણ-ગીતો’ નામે સંગ્રહમાં છપારી.]

એળે ભોમીયા હેથાટ, એધે દ્વારકા હહેવા મારે
સલાહેક કીધી સોડ સાંગાણી સકાળ;
ગાયકવાડકા થાણા મારી લીને ગઢ ઝાસ,
રાહો રાણા ભણે એમ ધરે કીને રાજ.

[સંખ્યાબંધ ભોમીયા ભેળા કરી, મારી કુડીને દ્વારકા જીતવા માટે નેધાએ મરવતો કરી. ગાયકવાડનું થાણું નષ્ટ કરીને ગઢગરાસ લઈ લેશું, ને મોટા રાવરાણા ભણે તેમ આપણું રાજ ઘેર કરશું. (એવા મનસૂબા બાધ્યા.)]

નેધા એસા વીધા મૂળ, સમૈયા ને રવા જકે
ભાંજણા મેંગળા ભૂથ શાદુળા ભુભળ;
માણેક માપહોંદરા, કોપીયા દખખણી માધે
લડતા ભારથે માટે ફાળસું ભાંકાળ.

[નેધો, વીધો, મૂળ, સમૈયા ને રવા વગેરે હાથીના ભૂથને ભાગે તેવા ભુભળા શાદુંકા, માપ માણિકના વંશજો. દક્ષિણીઓ પર કોપી ઉઠ્યા.]

હલકારે સેન ભારે પડકારે કીધી હલ્લાં,
સીડિયાં માંડિયાં કિલ્લે ચડી આયા સૂર;
પ્રોજવાળાં ત્રોડ તાળાં, દરવાજા ખોલે પરા
પટાળા નેધાકા આયા લોહવાળા પૂર.

[ભારી સૈન્ય હલકારાપડકારા કરીને હુલ્લો કર્યો. રીડીઓ માંડીને શૂરા કિલ્લે ચડી આવ્યા. પ્રોજના તાળા તોડ્યાં. દરવાજા ખોલ્યા. પટાળર નેધાનું સૈન્ય લોહાના રસના પૂર જેવું આવી પહોંચ્યું.]

પણ યુદ્ધનું નિત્યના વપરાતા શબ્દોમાં વર્ણન થયું. અને ઘટના આગળ ચાલી:

કોટ છોડી ભાગા એમ દખખણીકા ઠારૂન,
સાહેબ અબૂલા ભાગે ફર્યાદી સુલ્તાન;

**અરજ સૂણતાં સુખે સાહેબ બોલીઆ એમ,
જમી આસમાન બીએ કાખા કહાં જાય !**

[કેટ છોડીને દક્ષિણીના કારકૂન (વહીવટદાર) ભાગ્યો. સાહેબ પાસે ફરીઆદી સહજાવી. સાંભળતાં જ સાહેબ બોલ્યો કે જમીન ને આસમાનની વચ્ચે કાખાઓ (વાઘેરો) ક્યાં જશે ?]

એ દેખે રજુ-ગીત લંબાયું. ઘણું લંબાયું. પરંતુ વિષય રહ્યો કેવળ વિષ્ટિ અને સુક્રનો જ. અન્ય પ્રસંગો ન આવ્યા. લોકગીતોમાં રહેલા details ના તત્વને ચારણી ગીતોમાં અવકાશ ન મળ્યો. રચનારની દક્ષિમાં શીલુવટથી આખો ઇતિહાસ આલેખવાનું નિશાન જ નહોતું. કેવળ નાટની ને અમૂક પ્રસંગની જમાવટ કરી શૂરાતન ચલાવવું હતું.

પ્રથમ ઉકેલે છે : શું આ કવિતા અંતઃકરણની પ્રેરણામાંથી ઉઠેલી ? કે ફક્ત દ્રવ્યલાલસામાંથી ? બહારવટીઆનાં નિર્બલ તત્વોને ન સ્પર્શતા માત્ર શૂરાતન ને ટેક પર શબ્દના વારિધિ ઢોળનારા ચારણો, રાવળો નાયબાવાઓ કે કાફીગીરો-એ સર્વની વાસના ભુદ્ર ને ઝંખી કવિતા હીન જ હોવી જોઈએ : આવો મત ઘણાનો છે. ઘણીવાર અત્યુક્તિઓના આધ કલ્પીને અનેક કવિનાઓ લેયા છે, ને આજે એ વંચાણુ ચાલુ છે તે વાત સાચી. ભોજને દરબારે સંસ્કૃત કવિઓની પછ એજ વલે ચમ્પેલી. અકબર ને શિવાજીની રાજસભા પાળુ એ કવિતાના વિક્રમથી મુક્ત નહોતી. રહેલાં સાતમે વર્ષથી મનુષ્યનાં ગુણગાન કરતી કવિતાએ એક જ પંથ પર પગલા દીધાં છે. એમાંથી ચારણો મુક્ત હોઈ શકે નહિ.

છતાં એ મનોદશાને બીજા બાબુ છે. સર્વ આગ્ય કવિઓને એવી શક્તિ નહોતી. અનેક હૈયા આ લોકાની મરદાનગી, ટેક અને મૃત્યુનય ઝીંદગી નિહાળી ઉછાળા દેતાં. એ ઉછાળાનું ઝીણું પૃથક્કરણ એક અઝેજ વિદ્વાન આ રીતે કરી ગયા છે :

Treachery, then, the ballad-makers hated; cruelty they regretted; and to hurt a woman, to turn away from a fight, or to give in before the blood gave out, was to them dishonour. They did not think it necessary to keep the law, but then the law was not of their own making: it was either the bondage of convention or the rule of the rich. They cared little for comfort. Love and wine and gold they loved, but these are not comfort- The sleek sensual

abbot with his ambling pad and his fat money-bags, was their abhorrence. The social order which the ballad-makers imagined for themselves, was a chaotic order, a wild and blood-stained life, but as they saw it and sang of it, it was a noble choice between two sets of evils. There are grave possibilities no doubt in the life of peace and comfort, and we must hope they may some day be realized; but perhaps there is something to be said yet for the ballad-life as an ideal. With all its crimes and sorrows, it was a life of the spirit. It was full of generosity, and sincerity and courage, and above all its sad Death in his right place :

"It is but giving over of a game

"That all must lose."

[Sir Henry Nawbolt]

“વીરનરની મોજ મેળવવા માટે અથવા એ કશી વાચ્છના વિના, ગમે તે રીતે રચાએલાં આ ગીતોના કર્તાઓએ દગલખાઇને ધિકાર દીધો છે; કૂરતા પ્રતિ શોચ દાખવ્યા છે; કોઇ સ્ત્રીને સંતાપવી, ધર્મિણીથી ભાગવું, માથું પડે તે પહેલાં માથું નમાવવું, એ તો આ ગીતકર્તાઓને મન બદનામી સમાન હતું. ભલે તેઓએ કાયદાનું પાલન નરેરી ન ગણ્યું. પણ કાયદા ક્યાં તેઓના પોતાના કરેલા હતા? જે કાયદાનો ભંગ તેઓએ વખાણ્યો તે કાયદા તો શ્રીમંતોએ ને સત્તાધારીઓએ કરેલા ને કાં પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા એ રૂઢિખંડો હતા.

“ઉપરાંત મોજમળાડને તેઓએ નથી હપાસી. બેશક બહારવટીઆનાં પ્રભુચત્રવન, સૂરાપાન, કે સોનાંની પ્રાપ્તિ તેઓને ગમતી. પણ એ કાંઈ મોજમળાડ નહોતાં. કવિઓએ તો ચરખીભર્યાં શરીરોવાળા મહાતોની કાંદો તરફ અને રૂપીઆની થેલીઓ તરફ તિરસ્કાર દાખવ્યો છે. ત્યારે આ સંહારકોની સ્તુતિ કરનારા કવિઓને કેવી તરેહની સમાજ-વ્યવસ્થાની કલ્પનાઓ હતી? બેશક, અંધાધુંધી અને મસ્તી-ખોર, લોહીથી ખરડાએલી જીવન-પ્રણાલી જ તેઓને પસંદ હતી. અને એ જીવન-ક્રમને જોઈ જોઈ એના ગાન ગાનારાઓએ એ રીતે એમાંથી એછા અનિષ્ટવાળી સ્થિતિ જ પસંદ કરી લીધી હતી. શાંતિ અને આરામવાળી જીવન-દશામાં અનેક ઈષ્ટ ક્ષેત્રો શક્ય છે. જગત

કલ્યાણની અનેક પ્રવૃત્તિઓ તેમાં ખીલી શકે તેવું છે. અને કે દિવસ એ ખીસે તેવી આપણે આશા રાખીએ. પરંતુ આ યુદ્ધલીલ જીવન-દશાને પણ આદર્શ હતો, એવું થોડુંક ગોલી શકાય તેમ એની સાહે તેટલી કૂરતા અને શોક-વેદના વચ્ચે પણ એ જીવનદે તે આત્માની-spiritiની જીવનદશા હતી. એ દિલાવરી, સચ્ચાઈ એ હીમતથી ભરપૂર હતી. એથી એ વધુ આકર્ષક તો તેમાં મૃત્યુ ઉચિત રથાન હતું. તેઓ માનતા કે મૃત્યુ તો એક બાજુ છે. બાજુમાં આખરે તો સહુએ હારવું જ સરન્નયું છે. રમી રમીને ભ છેપરે હારીએ. પણ પાસા તો ફેંકી લઈએ. એ હારમાં પ મરતી જ છે.” [સર હેન્રી ન્યુબોલ્ટ]

માટે જ બહારવટીઆનાં કાળ્યાની મોઢામાં મીઠી પંક્તિઓ તેઓ જ મૃત્યુ વિશેની છે. મૃત્યુ પર એ કવિતાએ સુંદર અક્ષરો સાચાં છે. રે ફેદન-સ્વરો પથ્થાપના નથી, નિરાશાના કે સંતાપના નથી. એમાંથી તો ગુંજ છે કોઈ અગાધ મમતાના સ્વરો. એમાંથી તો વીરની મહત્તાન ઘોષ ગાળે છે :

નારીયું નત્ય રંડાય, નર કેદિ રંડાય નહિ
ઓખો રંડાણો આજ, માણેક મરતે મૂળવો !

ગોમતીએ ધુંધટ તાણીઆ, રાયા રણછોડરાય,
મોતી હૂતું તે રાજાઈ ગીયું, માણેક કુંગરમાંય.

ઈંદ્રલેકથી ઉતરીયું, રંભાઉં બોળે રૂપ
માણેક પરણે મૂળવો, ન્યાં ભેળા થીયા ભૂપ.

એ શબ્દોમાં નુકરાનીના વિશ્વાપ નથી : મુશ્કે માણેક પાયમાલ થઈને ભુંડે હાલે મુંબા તેનો કટાક્ષ નથી. એણે આમ કયું માટે એની આ વલે થઈ, તે જાતનો ફેંસલો નથી. મૃત્યુમાં પણ મુશ્કે તો ‘મોતી’ જ રહે છે. આખાભૂમિનો ભરથાર જ રહે છે. ગોમતીજનો પણ પુત્ર જ રહે છે. રણછોડરાયને પણ રાવરાવે છે. એજ ધ્વનિ આ રહ્યો :

રામવાળાનાં લગન આઠયાં,

લગનીયાંનો ઠાક ગોઝારો, બોરીયો બોળો, ક્યાં રાકાણો
રામવાળો !

અથવા તો

ફાંસીએ ચડતાં કંથડજી બોલીઆ,
આમાંથી મને એકવાર છુટો મેલ્ય બાહુભા ભુજના રામ !
છેતરીને છેલ્લે નોતો મારવો !
ભોળીને એનાં માથડાં નોતાં વાઢવાં !

એ તમામ મૃત્યુ-ગીતોમાંથી એના એ જ સ્વરો કહે છે : કે

૧. They hated treachery.

૨. It (Death) is but giving over of a game that all must lose.

ફરીફરીને એના એ સૂરો ગુંજે છે : ફરીફરી એનું એ ચિત્ર કહે છે : મરણીઆના એ સ્વરોની અંદરથી મૃત્યુન્ની બાહમાં માનવ-જીવનની અનિવાર્ય હારના પાસા ખખડતા સંભળાય છે. સાંભળો :

સંધા શત્રુજી તણાં, ગ્યાં ગરવે ઝીંધાણુ,
માંસનો ધ્રવતડ મેરાણુ, ગઢવી નાગરવડો ગીયો.

[શત્રુજી હુંગર ઉપરથી કહીને બધાં ઝીંધતા ગિરનાર ચાલ્યાં ગયાં. કેમકે આવી ગાઠિજવાટમાં તો શત્રુઓનું માંસ ખવરાળી ધરવ કરાવનાર નાગરવ મરી ગયા.]

ટંકે ટંકે રોતી તેમ પદાળી છુટે પટે,
અજીતમ નાગરવ એક, ગઢવી જીખ દેતડ ગીયો.

[કોઈ સુંદરી પોતાનો સ્વામી મરતાં, માથાના વાળની ટાંચી જમણી બન્ને પાટી છૂટી મૂકીને રહે, તેમ તારી તલવાર પછા પોતાના પટ્ટા મોઢળા મેલીને ટંકે ટંકે રહે છે. કેમકે દુશ્મનને કદિ ન તમનારો સ્વામી નાગરવ ગીયટ નામે બક્ષેને દેનારો અહારવટીઓ તો ગયા !]

તોળી જે કરમણુ તણા ! વાળા જેવાં વાઢ,
થોભા મોરોનો થાટ, નાગરવડા ! ભાળાં નહિ.

[હે કરમણુના પુત્ર ! તારી તો બહુ રાહ જોઈ છે. પણ એ થોભા ને એ મુખમુદ્રાનો ઠાક હવે હું નહિ ભાળું.]

કૂર આચરણો

ખ હારવડીઆઓનાં હચ્ચ તત્ત્વો ખતાવી દીધા પછી આ હકીકત તો હજી જ રહે છે : ગામ બાળવાં, ખેડુતોનાં માથાં વાદી ધીસરાં કરવાં, વેપારીઓનાં ચોપરા બાળવાં, નિર્દોષોને ઘૂંટવા, ન આપે તેને મારવા : એ બધું પ્રત્યેક બહારવડીઓના જીવનમાં વત્તાઓછા પ્રમાણમાં થયા જ કર્યું છે. પરંતુ તેનો એક જવાબ છે. બહારવડું એટલે શું ? પોતાનો ગરાસ ઝુંટવનાર પ્રબલ રાજસત્તા સામે શત્રુતા જાહેર કરવી : લડાઇ જાહેર કરવી : અને લડાઈ એટલે શું તે આજના સંસ્કારી યુગમાં પણ આપણાથી અવગણ્ય નથી. એક સત્તા સામે રાત્તા ઉપર હરકોઇ છલાંગે એવું દબાણ હાથે કે મુલેહ કરવાની એને ફરજ પડે : એ લડાઈની નેમ છે. એ નેમને અનુસરનારાં યુદ્ધગામી રાજ્યો આજ પણ સહોપનિર્દોષનો વિચાર નથી કરતા. એ તો શત્રુતા સમગ્ર રાજ્યને, એટલે કે રાજ તેમજ પ્રજા જાનને શત્રુ ગણે છે. શત્રુ રાજ્યના તમામ પ્રજાજનોનાં પોતાને ઘેર નજરકેદ રાખે છે, એની સંપત્તિ કબજે કરે છે, વગેરે બધું આજના યુગે પણ આવશ્યક ગણવું યુદ્ધનું નીતિતત્ત્વ છે. હવે આપણે બહારવડીઓના આચરણો તપાસીએ : એમનામાં સ્વચ્છબૂ કામ કરી રહેલી મનોવૃત્તિને પકડીએ : એ યુદ્ધે ચઝ્યા, તે પોતાના અરોગરીઓની સામે નહિ, પણ સંગણા પ્રબલ શત્રુઓની સામે. પોતાની પાસે હાથ-લશ્કર તો નહોતું. છતાં શત્રુ પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરે એવું હજી દબાણ તો તેઓને શત્રુની ઉપર ચાલુવું જ હતું. એને મન કેવળ રાજ જ નહિ, પણ એ રાજ-શાસનમાં શામિલ રહેતી, આધીન રહેતી, એના રક્ષણ થકી આબાદની ભોગવતી તથા એ રાજશાસનને કરવેદા ભરી નિભાવી રાખતી સમગ્ર પ્રજા સુધ્ધા શત્રુ હતી. માટે તેના પર પણ ખીસ હાવવી એ તેઓની યુદ્ધનીતિને મજબૂત હતું. જેમ રાજસત્તાઓ બહારવડીઓનાં સગાંબહાણને પરહેજ કરી તેના ગીરાસચાસ ખાલસા કરે, તેના મળતીઆઓને રીખાવે, તેમ બહારવડીઓ પણ રાજસત્તાની જમીન વાવવા લણવા ન દે અને ખીજી હજાર રીતે સત્તાને યુગળાવી મૂકે, કે જેને પરિણામે રાજને મુલેહનાં નોતરાં આપવા સિવાય અન્ય રસ્તો જ ન રહેતો જોઈએ. જોગીદાર યુમાણે પોતાની જ આંચકા લેવાએલી જમીન એ આંચકનાર રાજ્ય તરફથી ખેડુતોને ખેતી માટે આપતી જોઈ, ખેડાતી જોઈ, એટલું જ નહિ પણ કુંડલા ઉપર છેક રાજદ્વારથી દરબારી તોપખાતુ ઢસડી હાવનાર પણ એ ખેડુતોને જ દીકા. જોગીદારે કહ્યું કે

આ ખેડુને હું કેમ ખેડવા આપું ? પોતાની જમીન પર બહારવટીઓ શત્રુરાજને કેમ નહવા આપે ? રાણા પ્રતાપે શું કયું હતું ? મેવાડની ધરતીમાંથી મોગલના ખનનામાં એક પૈસો પણ ન જવા દઈ : કોઈ ખેડા તો ન શકે, પણ બકરાં ચે ચારી ન શકે : એક ગોવાળે બકરાં ચાર્યાં : રાણાએ એનું માથું ઉતારી રાહદારી રસ્તા પર લટકાવ્યું : આ નીતિ તે બહારવટાની યુદ્ધ-નીતિ. Everything is fair in love and war, એ એનાં સિદ્ધાંત : અધર્મ આચરનાર રાજસત્તાનું એકેએક અંગ પાંખી નાખતું એ યુદ્ધધર્મ : બેહોશ બની, તોબાહ પોકારી યુદ્ધ વસ્તી જ રાજ પર દબાણ દાવે, ને રાજ બહારવટીઆ પ્રત્યે આચરેલો પોતાનો અનર્થ નિવારે. એ એનો અંત.

આજે પણ યુદ્ધ-નીતિ તો એ જ છે. જે યુદ્ધમાં હિંસા મનુર છે તેની યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે : એટલે કે સામી હિંસા ચલાવવી : ને ખીન કેટલાક જે યુદ્ધો અહિંસાના પાયા પર મંડાય છે તેની પણ યુદ્ધનીતિ તો એ જ છે : બળવે ચરેલા ખેડૂની ખાલસા જમીનો ખરીદ કરીને તે પર ખેડવા આવનારની સાથે ઉચ્ચ અસહકાર : વિના માર્ચ, વિના તલવારે એ માણસ મરે : એને મારવાની તલવારો નૂદી : એટલું જ ખસ નથી. એ રાજ્યતંત્રમાં સહાય કરનારા તરફથી લોટોએ પણ રાજનામાં આપી રાજસત્તા પર દબાણ દાવવા જ જાહેર. નહિતર તેઓના ઉપર સામાજિક બદનામી ઉતરે. ને સામાજિક બદનામી એટલે ? civic death! બહારવટીઆ આવી સંસ્કારી, અહિંસાત્મક અને સૂક્ષ્મ રીતિઓ જાણના નહોતા. કોઈ જ તે દિવસે નહોતું જાણતું. એટલે તે દિવસ Physical death, physical disabilities, શારીરિક મોત ને નિરાધારી ઉપબવવાં, એ જ અંતિમ સાધન હતું. શત્રુની સાથે સહકાર દેનારા તમામ સંજોગને રદ કર્યો વિના આંશવારો નહોતો.

ભામા જતે એક સંધીની દગલબાજનો કિનો લેવા તમામ સંધીની કતલ કરી : જોગીદારો કુંડલાની ચોરાસીમાં ખેડવા આવનાર કણબી-ઓનાં ખીસરાં કર્યાં : વાથેશોએ પોતે પચાઉગીર માનેલા ગાયકવાડ સાથે સહકાર કરનારાં તમામ સોરઠી રાજ્યોમાં છૂટો ચલાવી : એ બધાની પાછળ અન્યક્તપણે આનો આ જ યુદ્ધ-નિયમ ઉભો છે.

અને કાંસ તથા રશીઆના વિપ્લવવાદીઓએ એનાં રાજરાણી, અથવા અમુક ઉમરાવો ને પુરોહિતાના જીવનને કારણે સમગ્ર રાજકુલો, ઉમરાવકુલો તેમજ પુરોહિત-સંઘો કાપી નાખ્યા, તેની પાછળ પણ સિદ્ધાંત તો એ જ છે. ભેદ એટલો જ છે કે આંહી બહા.

રવટીઆનાં એકાદ ધર. અથવા એકાદ વંશ પર અધર્મ શુભરેણી, ને ત્યાં સમસ્ત પ્રભુ ઉપર. વૈર વાળવાની વૃત્તિ તો એક હતી. રાજ-તત્ત્વને અશક્ય બનાવવાની જ એ રીતિ હતી.

હવે વિચારીએ સંજોગોની વાત : છૂંટ એ અધર્મ છે, અમાનુષી-પણું છે, એ ભાવનાનું ભાન એ યુગમા જીવન્ત નહોતું. કોઈ મોટો વિશ્વવ આલે, અને પ્રત્યેક જણ પોતાને ભાગે વધુમાં વધુ લઈને બેસી જાય, તેના સમય આવી ગયા હોતો. કોઈ મોટું રાજ્ય પણ પોતાની ઈશ્વરદત્ત જમીન લઈને આંહી નહોતું આવ્યું. તમામે આવી આવીને શક્તિ અનુસાર જીતી લીધું. કોઈને કળવકળ વધુ આવડ્યાં તો અન્યને એમાં રૂઝવા. પણ વિજેતા મોટો લુંટારો હતો ને બહારવટીઓ નાનો લુંટારો. એટલે Sanctity of possession માલીકીહક્કની પવિત્રતા-એ ભાવ અણખીદ્યા જ હતા. નહોતી કોઈ પ્રબલ ધર્મશક્તિ, કે નહોતી કોઈ સખલ સામાજિક ભાવના. અહિંસાનું વાતાવરણ તો શન્યવત્ જ હતું. અહિંસાની લડત હોય શકે કે કેમ, તેની જાણ થ કોઈની કડપ-નામા નહોતી. નહોતી રાષ્ટ્રભાવના. હતા કેવલ કુલભાવના ને કુલધર્મ. કવિ ન્હાનાલાલ કહે છે તેમ સહુ એકલવિહારી વનરાજો હતા. કોઈ અન્ય રાજ્યસત્તાને પોતાના પર ધર્મરાજ્ય અથવા ન્યાયશાસન ચલાવવા આવેલી ચક્રવર્તી સંસ્થા તરીકે સ્વીકારવા તેઓ તૈયાર નહોતા. એટલે નિરંતર એક જ વૃત્તિ તેઓને ઉચિત તથા ધર્મ્ય લાગી : કે બળીઆ થવું. બેશક, બચાવી પાટવું : Self aggrandisement : એ વૃત્તિ હતી મોટાં રાજ્યોની. તેની સામે બહારવટીઆને બોલ એ હતો કે Live and let live : તું તારું ખા, મને મારું ખાવા દે.

આ બોલ જ્યાં જ્યાં ન જીલ્લાયા, ત્યાં ત્યાં યુદ્ધનો અગ્નિ ઝળ્યો. જે ફાળ્યા તે આલે વિજેતા ગણાયા, ન ફાળ્યા તેના લલ્લાટમાં ‘લુંટારો’ શબ્દ લખાયા. વિજેતાનાં વિરાટ સૈન્યોએ તેમજ બહારવટીઆએ, બનેએ કરી તો કતલ જ. પણ બનેના કૃત્યા વિષે ભાષા-પ્રયાગો બિન્ન થયા. ઉલટું લોકવાયકા બહારવટીઆના આચરણોનો જે ચિતાર આપે છે, તેમા તો પેલા વિજયી સૈન્યના સંહારચિત્ર જેટલા લાલ રંગો નથી જ દેખાતા. બહારવટીએ પોતાની લુંટફાટમાંથી મૂડી ભરીભરી બીજે હાથે દેતો જતો, પરમાર્થે વાપરતો, ગળસ પત જ એ ઉપાડી જતો. અને અન્યના કાયદા ઉથાપતો પણ પોતે પોતાને કાળે કરેલા નેકીના નિયમો તો જીવ સાટે પણ ન ઉલ્લંઘતો. બીજા બાબુ વિજેતાનાં દળ-કટક જ્યાં થઈને હાલતા ત્યાં ધરતીનું પર ઉજ્જડ વેરાન બનાવી દેતાં; સ્ત્રીઓ, બાલકો કે ધર્મસ્થાનકો પ્રત્યેનો વિવેક ન રાખતાં.

આજે યુગ બદલાયો છે. શાંતિ, સ્વસ્થતા, સત્તા, કાયદો, અહિંસા, ભાતુભાવ, અને નિઃશસ્ત્રીકરણ : એ તમામનું વાતાવરણ આપણી આપાસ ઘનિષ્ઠ બની છવાઈ ગયું છે. આજે એકાદ માણસને એક જ જામ જોતાં આપણને અરેરાટી ઘટે છે, એકાદ માણસ ધીંગાણે મરતાં આપણે ક્રોધવાઈએ છીએ. પણ યુગેયુગની હિંસા તો ચાલુ જ છે. માત્ર ચાલુ હિંસા પ્રત્યે આપણી દૃષ્ટિ ટેવાય છે; એટલે જ ખાણોમાં ને કારખાનાં-માં ચાલી રહેલો લાખા નિર્દોષોનો સંહાર અત્યાર સુધી આપણી નજર પણ ખેંચતો નહોતો. આપણે એજ ખાણના કોલસા કે સોના-કંપા, ને એજ કારખાનાનાં મશ્વરો ઇત્યાદિ સેંકડો પદાર્થો પ્રેમથી પહેરીએ એટલીએ છીએ. એજ મૂડીદાર સંહારકો આ યુગના ઉદ્યોગવીરો બની આપણાં સન્માન પામે છે. બહારવટીઆઓએ આટલી કતલ કે હુટકાટ તો કદાપિ કરી જ નથી. ને જેટલી કરતાં તેટલી પ્રગટપણે દિલ્લેનાં સકલ છુપાવ્યા વગર કરતા. તેમજ તેઓની સામે થવાનું પડે પણ સહુને માટે ખુલ્લું હતું. કોઈ કાયદો એને ઓચ નહોતો દેતો. એ નિષાદસપાયું અને સાફદિલી હતા તે કારણે જ તેમથી અન્ય નેકોના સરકારો આપાઆપ કોળ્યા હતા. હુટકાટ હતું એ યુગનું યુગ-પૂરતું લક્ષણ, અને આ બહારવટીયા બનનાર વ્યક્તિઓનું ચિરંજીવી લક્ષણ તો હતું chivalry-પ્રેમસૌર્ય : એ ચિરંજીવી હતું અને બલ-વાન હતું. વળી હતું સ્વયંભૂ. એમ નહોત તો કોઈ ધાર્મિક સંસ્કારના અભાવે, કોઈ ઉચ્ચ રાજનીતિશાસ્ત્રના અધ્યયન વગર, અને કોઈ નીતિશાસ્ત્રના સંસર્ગ સિવાય એ શી રીતે પ્રગટ થાત? ને પ્રગટ થયા પછી આવા વિદાતક જીવનપ્રવાહ વચ્ચે શી રીતે એની ડાળીઓ મહેારી હોત? પરનારી પ્રત્યેનું અદ્ભૂત સન્માન, બ્રાહ્મણસાચુ પ્રત્યે દાનવૃત્તિ, શત્રુ પ્રત્યે વીરધર્મ, વગેરે વસ્તુઓ પ્રકૃતિગત બદમાશીમાથી ન નીપળે. ક્ષારભૂમિમા સુગંધી કુલો ન કુટે.

આપણે એની મનોદશાનો વિચાર કરીએ.

૧. બીનગુને પોતાની જમીન ઝૂંટવી લેનાર બળીઆ રાજની અદાલતને બારણે ધક્કા ખાધા પછી પણ એને ઇન્સાફ ન મળ્યો ત્યારે એનો આત્મા ઉકળી ઉઠ્યો.

૨. ચારે દિશામાં નજર કરતાં કોઈ એને ઇન્સાફ અપાવે તેવું ન દેખાયું. ઉલટું રાજકોટની એજન્સી સત્તાએ તો હંમેશાં મોઢા રાજ્યો-નો જ પક્ષ લઈ એ નાનાને પાયમાલીને છેલ્લે પાટલે મૂકી દીધો.

૩. અન્યાયનો છુટકો એ ખુન્નસભર્યો, ખમીરભર્યો, સ્વમાની અને ટેકીલો ગરાસીઓ કેમ કરીને ગળી જાય? ગળી જાય તો એની મહાનગી શા ખપની?

૪. એ ઉકયો : મરવા મારવાનો નિશ્ચય કરીને ઉકયો : એણે પોતાનાં પ્યારા બાળબચ્ચાં જાઈ પરાયાં ઘરને ભરોસે ભળાવ્યાં. એણે પોતાના બહાલા ઘર તરફ પીઠ વાળી : ‘turned his back on the homestead where his families lived for centuries.’ અને વેરાનમાં ધર કચું.

૫. એ શા કારણે? શા પરિણામની આશા કરીને! જીવવાની કે જીવવાની નહિ, પણ મૃત્યુ વડે, પોતાના રોશિલતાક્ષર અન્યાય સામે અવાજ દેવાની. ચાદ કરો હીપા ખુમાણનું વચન : “ મારે તો પાલીતાણાના દરબારગઢમાં મારો રણસંગો ખોડાવવો છે !” બહારવટીઓ વૈભવ માણતો નહોતો. સાત સાત લાઘણો સહેતો. રાત-દિવસ પહોરો ને નદીઓમાં ભાગતો ને સંતાંતો. ધાયલ થતો. ખીલતો. અનોખો કષ્ટ સહેતો. બાળબચ્ચાંના લાંબા વિનંતગ સહેતો, અને ક્યાં ક્યાં સુધી? બાર બાર. ચૌદ ચૌદ વર્ષના અથવા સદાના એ વસમા દેશવટા હતા. અને છવટે એના મિત્રો દ્વારા જ રાજસત્તાની કુટિલ દગલબાજી, વિપત્તી, કતલથી કે આજ વડે એના જીવનનો કચણ અંત આણતી.

૬. એને પોતાના અન્યાયનો પ્રતિકાર કરાવવા અથવા તો બદલો લેવા માટે સૈન્યની જરૂર હતી. એની પાસે રાત્રી પાછ નહોતી. લોકોએ એ સૈન્ય નભાવવું જ પડે એ એની વિચારણા હતી. શિવાજીએ પોતાની ફોજ સૂરતની છૂંટ ઉપર, એક નહિ પણ સાત સાત વારની છૂટ પર નભાવી. એ છત્રપતિ, કાંતદશ, શાસક, નિયામક અને મરાઠી મહારાજ્યનો સ્થાપક તો છુટકાટમાંથી સાધનો મળ્યા પછી થયેલો.

૭. એણે છૂટો કરીને ધન સંઘર્થું નહિ. પોતાનાં રનેલ્લી સંખંધી-એને નિહાલ કરી ન દીધાં. [રામવાળાએ પોતાની ખેલોનો કહેવરાવું મનાય છે કે “ રગતનો પૈસો તમને નહિ ઝરે. માટે હું તમારા સારું છું નહિ કરું.] માત્ર પોતાનો ટકાવ કરી, બાકીનું ખેરાતમાં દીધું.

૮. એનાં બાળબચ્ચાં ને સગાંબહાલા પર જુદમ અને અપમાન જુગરતા. એની પોતાની સામે પણ રાત્રીનાજ્ય એકલું જ નહોતું, પણ અન્ય મિત્રરાજ્યો, બહારની સત્તાઓ વગેરેનાં જુદ જુદ ભ્રમતાં. એથી

અહારવટીઆની ચકળામણ વધતી, ખુન્નસ વધુ તપતું, ધાતકી મનસૂબા ઉપડતા.

૯. શત્રુ પ્રત્યેની દાઝ જેમ વખતોવખત ક્ષમા અને ખેલાડી-નીતિની કક્ષાએ ચડી વંદનીય બનતી, તેમ કોઈ વખત કિનાતું સ્વરૂપ ધરી ભીમાજતની માફક, એક જ સંધીની દગલબાજનો બદલો લેવા આખી સંધી કામની કતલનું કરુણાજનક સ્વરૂપ ધરતી. એ બલિષ્ઠ માનવીનું આ બધું પિલ્લડાણુ અને વ્યક્તિગત સારમાંહું માનસ હતું.

૧૦. વેપારીના ચાપડાઓને આગ લગાડવામાં રહેલી એની વિવેક-બૂલી દાઝની પાછળ ગામડાંના વેપારી રામદાસની મૂડીદાર-નીતિ ઉભી હતી. ગામડાંને વેપારી કેવળ ‘બમણાં ત્રમણાં નાણાં’ કરીને જ જીવતો, અજ્ઞાન અને ભોળી ગ્રામ્ય કામોને બુદ્ધિની જળો મૂકી એ ચૂસી લેતો. ઘણી વાર રાજસત્તાની સાથે લાંચરુશ્વતથી લાગવગ લગાડી વિચિત્ર સંતેગોમાં ગરાસીઆ ઉપર જતી લાવતો. આજ પણ ખેડુ તથા ગીરાસીઆની બરબાદીની તવારીખમાં માટે કુચરા વેપારીને નામ જના થાય છે. એ આખો ઇતિહાસ અત્યંત ત્રાસજનક છે. એ કુટિલતાની સામે કણખી ખેડુનું ઠટું લોહી ઉકળી શકતું નહિ, જ્યારે લડાયક સંસ્કારવાળા ગરાસીઆની અરબૂત આખો વિક્રીને આ રીતે વૈર વાળતી : “લાવો ચોપડા બાળી દહએ, એટલે બિચારા કૈકને સુખ થઈ જાય !” એ એનું બચ્ચડ સૂત્ર હતું.

૧૧. પરંતુ જ્યાં પ્રબલ અને પ્રમત્ત હર્મિઓનાં ધમસાણુ બોલતાં, જ્યાં વીરત્વનું સ્વરૂપ રૌદ્ર બની જતું. જ્યાં હાંદગીને બાજમાં હારી જવાનો તોર નગતો, જ્યાં વેદનાના પછાડા ચાલતા, ત્યાં પ્રત્યેક પગલે જૈન વીતરાગના જેવી અહિંસાની દૃષ્ટિ નળવવી અશક્ય હતી, ત્યાં, ખાસ કરીને મારફાટના યુગમાં, પ્રત્યેક માનવ-જીવનનું મૂલ્ય આંકવા બેસવું અસંભવિત હતું. પગલેપગલે જો આ પુરુષો આવી કોઈ અસાધ્યારણુ વિવેકબુદ્ધિ વાપરીને જ ચાલ્યા હોત, તો આપણે એને પરિપૂર્ણ વીરત્વના આદર્શ પદે સ્થાપી શકત, પરંતુ આદર્શ વીરત્વ, પરિપૂર્ણ અને પરિશુદ્ધ વીરત્વ તો આપણે નત્ય જોને રદીએ છીએ તે રામાયણ મહાભારતમાં મળવાં દુષ્કર છે, માટે જ આપણે બધી પરિમિતતા દૃશ્યમાં લઈ એટલું જ ઉચ્ચારો શકીએ કે તેઓ-અહારવટીઆઓ બહાદુરો હતા; પણ “Heroes in making,” હતા.

Heroes in making : હો, શિવાજીને રામદાસ ગુરુ ને જીવબાદ માતા મજ્યાં, માટે એ ર બન્યો, શાસક બન્યો. જોગીદાસને રામ

દાસ નહિ પણ મુનાદશા મળ્યો. જોધા માગેકને કોઇ ન મળ્યું. જેસા-
વન્તને માગેકો બત મળ્યો. બાવાવાળાને દાનો ભગત મળ્યા. કોઇને
રામદાસનો મણિપરશ ન થયા. નહિ તો એમાંના કોઇમાથી પણ
શિવાજીનું સ્વદેશ સોનું સૌરાષ્ટ્રને સાંપડ્યું હોત. મહાનુભાવતાની
બારેલી સ્ત્રીનગારીઓ કોઈ કોઈ વાર ઝૂંપડી ગઈ. પણ એની સાથે
લોક-સેવાની ભાવનાનાં ઇંધણાનો સંપર્ક કરાવી, દિક્ષાની કુંક દેનાર
કોઈ પરમ પુરુષ નહોતો. સૌરાષ્ટ્રમાં રામદાસ નહોતા, ગુરુ ગોવિંદસિંહ
નહોતા. વીરત્વની સોનાખાણના આ સુવર્ણને ઓગાળી માટીથી વિખૂટું
પાડનાર કોઈ ભટ્ટોઓ નહોતી, એમણે ને ઘણું નહોતાં. કારીગર કે
કામીઆગર નહોતો. એની કૂંડ બહારવટા-નીતિમા સરકાર ન આવ્યા
તે માટે તો જગત સમસ્તતા વીરત્વનો ઇતિહાસ જવાબદાર છે. અને આજે
નિર્મલ વિવેકદષ્ટિને નામે છાપરે ચડીને બોલેતા યુગ પોતે શું આવશે
છે? વાળિજન્ય, ઉગ્રાગ, રાજકારણ, વગેરેનાં પૃથ્થ પ્રેમાં લાગેલી સ્ત્રીપુરુષો
અને બાલકોના દિવસરાત સંહાર બોલાવી, એનાં શોભિતને પૈસે કલા,
ધર્મ, કેળવણી, રામાજ્ઞાનો, સ્વાતંત્ર્ય ઈત્યાદિના ધુરંધર મુરખોની
બની, દેશવીર બની અનેક લોકો પૃથ્થ છે. એની લાંબતા અને
રક્ત ચૂસવાની ફેનદ આજે વીરત્વમાં ખરે છે. બહારવટીઓ હરગીઝ એ
ખત્રું જોઈને આજ પોતાના પૂજ્યશાળી માનવ.

હવે કરીએ બીજી કાઠિના બહારવટીઓની વાત : એમાં આવે છે
વાલો નામિરી, ભાવર સંઘવાળી એકલીઓ વગેરે : જેને કોઈ રાજ-
સત્તા સામે રોષ ફરીઆદ-grievance નહોતા. તેઓનાં બહારવટાં
unprovoked-બીનકેસરાયલાં હતાં; અથવા કુટુંબકલહમાથી, એકાદ
કોઈ ગુન્હામાથી, કે પરરપરના તતમાથી પરિણમ્યાં હતાં. આની પાછળ
શી મનોદશા હતી? એ મનોદશા માત્ર ચારીની અથવા છુટકાટની
નહતી. ચારીછુટકાટથી બહારવટું ન્હી જ વરતું છે. બહારવટું એ જીવ-
સહોસકટની વાત છે. એમાં મૃત્યુ સિવાય અન્ય પરિણામ નથી. એમાં
દેહદમન, ખીડન, વિપત્તિઓ વગેરે બહુ હોય છે. વળી જ્યારે આવો
છુટકો પોતાના જીવનમાં નિવરન્યા કેટલાક વસમા નેકા-નિયમો રવી-
કારી બેસે છે, ત્યારે એનાં દષ્ટિ દુઃસહ બને છે. છતાં સનાને ચરણે
પડી શાંત પ્રજ્ઞન થવા કરતાં તોફાને ચડી મૃત્યુની વાટ લેવી એને
શીદ પાલવે છે? પોતે છુટકો છતાં બીજા બાળુ ખેરાત કરી ફકીર
રહેતું શીદ પસંદ કરે છે? એનું કારણ છે Love for Romance:
અદ્યુતતાનાં તત્ત્વો સાથે ખેલતું એ એની ખુમારી હોય છે. પહોડો
અને નદીઓ પર જતવંત ઘોડાં ડેકવાં : ગુફાઓ ને ગાળાઓમાં

નિવાસ કરવો : આમો ભાંગીને ગાયને કપાસીઆ નીરવા, ચોરાસીઆ જમાડવી, ખેરાત હડાવવી : મૃત્યુના ઓછાયા આવરી રહ્યા હોય ત્યારે પણ દાંડીઆરાસ, રાસડા, છંડારી, છત્યાદિના જલસા માણવા : સત્તાધીશોને સામેથી કહેણુ મોકલવા : પોતાના નેજા ફરમાવવા : અરુણ્યોની જાડીમાંથી કે નદીની ભેખડમાંથી ઓર્ચીતા ગાકાનાં બાંધી દેખાવ દેવો : કોઈ અખળાને વક્ષણ આપવું : કોઈ ગરીબ બાપની દીકરીને કન્યાદાન દેવા ઓર્ચીતા લગ્ન-ચોરીમાં પ્રગટ થવું : કોઈ ગરીબ માણસની સવલી કન્યાને પરણવા જનારા હુરામીની જન રોષી તેજ જનમાં એ સાચા ગરીબ વરને ખેસારી પરણવા લઈ જવો : કોઈ રોટલા આપવા આવનાર બાઈને બહેનદીકરી કહીને નવાજેશ દેવી : કોઈ સાહેબની મરમને અંતરિયાળ રોષી, હુટવાને બદલે ઉઠવું બહેન કહી કાપડાના રૂપીઆ આપવા : કોઈ શુરવીર વાણીઓ પણ જે સમી થાય તે તેને બહાદુર કહી જવા દેવો : બહારવટે છતાં ખેટલક રાજ-સત્તાના આડાપહેરા ભેટી કરીને પોતાને ઘેર જઈ કુટુંબને મળવું : વરજાંજ ધાવણની માફક પોતાની વાટ ભેટી ધરની સ્ત્રીને કહેણ મોકલવાના જુજબ જ મળવા જવા નીકળવું : નીકળતી વેળા અપશુકન થાય તેને ન ગણકારી અને પાદરમાં જ શત્રુઓ મળ્યા તેની સાથે ધીંગાણે રમી દેહ પાડવો : શત્રુને પોતાને જ ગોળી ન મારતાં તેના ઘોડાના ડાબલા પર અથવા કમરના જમ્બેયા પર બંદૂક આટીને એને ચેતાવવો : સરકારી ફકતરો બાળી નાખવા : આ બધું Romance નું બદલાવ તત્વ છે. પુનીઓ આરણુ બસ એકલવિહારી બહારવટીઓ બનીને ચાલી નીકળ્યા, કોઈ સંગાથી જ એણે ન રાખ્યા, અને એકલવાયા ધુમતા ધુમતાં જ એણે ધીંગાણાં કર્યાં, એ પરથી એને લોકોએ “એકલીઆ” ની પદવી દીધી. એ બધું જીવનની મરતી દાખવે છે. ખેશક એમાં જંગલી તત્વ ધણું ધણું ભર્યું હોય છે. આવા તોરીલા, મોજલા, વજ શી છાતીવાળા, અરબૂત છતાં ઉદાર, ધાતકી છતાં દયાવંત, હલેરી છતાં ચારિત્રવંત, એવા અનેક બહારવટીઆની જીવન-કથાઓ યુરોપઅમેરિકામાં ચલાખાઈ છે. સીનેમાના ચિત્રપટ પણ આકર્ષક રીતે ઉતરી છે. રપેનનો Goncho જનનો લુટારો એનું સુરેખ દર્શત પૂરું પાડે છે. Picturesque but baneful career : એ શબ્દો એને માટે સુચેષ જ છે. પચરંગી પીરાકારી જીવનને કારણે જ એ માનવ-ધૂમદેતુઓ મૃત્યુની બાટે નીકળી પડે છે. એ હુટારાખણુ એની પ્રકૃતિ નથી. હુટો કરીને એ પોતાનું ધર ભરતો નથી. હુટ એની લાલસા નથી. એ એની પ્રકૃતિ પરનું બહુ પાતળું ઢાંકણ છે. નીચે

હોય છે નેકીદાર હૃદય. એને જન્મે છે સંધ્યાના રંગો. એની વાટને અંતે
અધારી મધરાત આવે છે. ત્યાં પેસવાના એને કોડ છે.

માનવ હૃદયનો મહાપ્રશ્ન

China in Revolt : બળે ચડેલું ચીન : એ પુસ્તકનો આહોશ
લેખક બોલે છે કે “Modern European civilization has
succeeded in the Conquest of Nature by subduing
and controlling her so that she can be made to serve
man's desires, and this with unquestionable suc-
cess. But more terrible than the objective forces of
Nature are the passions of man, and until these
passions are properly regulated, there can be no
civilization : યુરોપી સંસ્કૃતિએ કુદરત પર વિજય મેળવેલ
છે; કુદરત મનુષ્યની ઇચ્છાઓને ઉપયાગી થાય તે રીતે તેને
કબ્જે કરી અંકુશમાં લીધી છે. અને તેમાં નિઃસંદેહ ફતેહ મેળવી
છે. પરંતુ કુદરતની શક્તિઓ કરતાં એ વધુ ભયાનક તે મનુષ્યની
ઈર્ષ્યા છે, અને એ ઈર્ષ્યાનું જ્યાં સુધી ઉચિત નિયમન નહિ
થાય, ત્યાં સુધી સંસ્કૃતિ સ્થપાઈ શકશે જ નહિ.”

બહારવટીયાની છણાવટમાં આ બોલ રહેલો સાંભરે છે. આ સુત્ર
આપણે સોરઠની લડાયક ઇતિહાસને લાગુ પાડવાની જરૂર રાખે ચૂકી
જઈએ. ભગવાનલાલ સંપતરામ સરખેલા શાણો અને ચોકસ ઇતિહાસ-
કાર પોતાના સાચા અંતઃકરણના નિરીક્ષણથી જે વાત સમજી શક્યા
હતા તે કીનકેઈડ સાહેબ પરદેશી સત્તાધીશ હોવાને કારણે પૂરેપૂરી
ન સમજી શક્યા. કીનકેઈડ વાઘેરો વિષે પોતાના “Outlaws of
Kathiawar”માં શું લખ્યું ?

“Hindustani sepoys in the guise of mendicants
penetrated every part of the province with strange
tales of the massacre of the white garrison and of
the lurid sunset of the British Empire. By none were
these tales more greedily listened to, than by Jodha
Manik of Okhamandal.

x x x

“Unmolested there he again took heart, and on
the early morning of the 8th October 1860, perfor-

used the great feat of his life—the sack of Kodinar-
 * * * and the rest of the day was spent by
 the Waghirs in the agreeable task of looting the
 Bania's shops and houses. But Jodha Manik was
 no miser and when the Banias were fleeced to the
 bone, he spent the loot in feasting the neighbouring
 Brahmins, whose acknowledgment of his Kshatri
 descent he wished to obtain, and the low-castes
 whose support he desired.

* * *

“But shortly after this exploit, and possibly as a
 result of his excesses on that occasion, he died of
 fever in the Gir.”

બસ; “બાવાવેશધારી હિન્દુસ્થાની સિપાઇઓએ ‘પઝા બળવામાં
 ગોરાની કતલની ને બ્રીટીશ રાજના અસ્તની વાતો કરી. જેથી એ ગળી
 ગયા. કોડીનાર ભાંચું. વાણીઆને નીચોવ્યા. ‘ક્ષત્રિ’નું પદ મેળવવા
 બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું. બહુ ખાધું. મરી ગયા.’ ફક્ત આટલા જ કટાક્ષુક
 શબ્દો વરે એ ઇતિહાસકારે જેઠાની આખી જીવન-કથા પતાવી. અને
 મૂળ માટે પણ આટલું જ લખ્યું :

“Mulu had escaped with a few followers, but he
 did not long survive his brother. He was surprised
 and shot the following may by the Porbander Police.”

આથી વિશેષ આ પરદેશીને ન હોખાયું. વાઘેરોના પૂર્વ ઇતિહાસમાં
 અથવા વર્તમાન પ્રકૃતિમાં ઉતરવાનું એને મન થયું જ નથી. વાઘેરોને
 એ ‘Rebels’ કહીને જ સંતોષ પામે છે, કોડીનારની ઘૂંટ માટે એ
 એ પાનાં રોકે છે, પણ રાખિાદ્વાર જેટ વાઘેરોના હાથમાંથી પડાવી
 અંગેજ લશ્કરે સોનાના માથાવી દાઢા કાઢવા મદિરાની ઢિવાલો ખર
 કેવા ગોળા ચલાવ્યા અને ટોમીઓને દારૂ પીવાડી કેવા ગામ ઘૂંટવા
 ત્રણ કલાકની કાચહેસર મંજૂરી આપી, આખામંડળ પર બલોચ લશ્ક-
 રના અત્યાચાર કેટલી હદ સુધી ચાલ્યા, મૂળને કેવો ફસાવીને કેદ
 કર્યો, આમપરાના ડુંગર પર તોપોથી પણ રાત્રીઓ મહાત ન થયા
 એટલે પાણી પીવાનાં તળાવોમાં ઝરી ગેસના ગોળા ઝીંક્યા : વાહાની
 ટોળીને ગોર્ડન સાહેબે દાડવાની અંદર કેરી પદાર્થ ખવરાવીને માર્યા :
 એ બધી વાતો વિષે કીનકેષ્ઠ એક ઇસ્ટાસે પણ નથી જરતો.

એ જ કીનકેહડના પૂર્વગામી ન્યાયમૂર્તિ સ્વ. બીમને શુ લખ્યું ? સૌરાષ્ટ્રના વરિષ્ઠ ન્યાયાધિકારીને પદેથી ઉતરી મુંઝાઈના વડા નડન તરીકે વિખ્યાત થએલા એ વૃદ્ધ અંગ્રેજે સૌરાષ્ટ્રના પરિચયનાં નૂનાં સ્મરણોના એક લેખ—Recollection of old days in Kathiawar (સાંજવર્તમાન વાર્ષિક: ૧૯૧૦)—માં છેલ્લી લખેલી પંક્તિઓ એક દિવસોજ, દીર્ઘદર્શી અને પ્રેમસૌર્ય પિછાનનાર આત્માની ફોરમ પ્રકટાવે છે.

“There was a great deal of fine true chivalry in the old outlaws. They were almost without exception brave men driven into outlawry by oppression, and few of them, at least in early days, were guilty of wanton cruelty to women and children, or the old and feeble. I believe I am right in saying that every one of the genuine old Kathiawar outlaws (with perhaps the exception of Juma Gandh) was wiped out, either by sword or the gallows or transportation, before I left Kathiawar. I had much to do with the last scene in many of these adventurous careers, and as a rule while I had to enforce the law I could feel a genuine respect for these misguided hardly treated desperate men. Only one ever shivelled when called upon to face the music: Raide Charan. Well it sounds almost incredible now, doesn't it, that such should have been the almost hourly, daily happenings all over Kathiawar thirty years ago. Life there, in those days teemed with interest and not only in this special feature of outlawry but in a hundred other picturesque touches and experiences, which I could relate and, while rougher, seemed much more real, and throbbing with variety of excitement and colour, than it commonly is today.”

“આ નૂના બહારવટીઓની અંદર ધણું ધણું મુંદર ને સાચું પ્રેમસૌર્ય ભર્યું હતું. લગભગ એક પણ અપવાદ વિના એ બધા બુદ્ધમથી હંડાઈને જ બહારવટે નીકળનારા બહાદુરો હતા. અને તેઓના

પ્રારંભિક દિવસોમાં તો ભાગ્યે જ તેઓમાંનો એક પણ બહારવટીઓ સ્ત્રીઓને, બાલકોને, વૃદ્ધોને કે અશક્તોને બાળીયુગીને પીડવાનો દોષિત બન્યા હશે. કદાચ જુમા ગંડ સિવાયનો તો એકેએક સાચો અસલી બહારવટીઓ મેં કાઠીઆવાડ છોડ્યું તે પૂર્વે જ કાં તલવારથી, કાં ફાંસીથી અથવા તો કાળાપાણીની સળ વડે સાફ થઈ ચુક્યો હતો. આમાંના અનેકની સાહસિક કારકીર્દિના આખરી પ્રવેશો સાથે મારે સારી પેઠે નિરખત હતી; અંન જો કે મારે હમેશાં કાચહેસર તો કરવું જ પડતું, તે છતાં મને આ ગેરમાર્ગે ઉતરી ગયેલા ને જુરે વતાંવ પામેલા મરણીઆ મદોને માટે સાચું માન થયા વિના રહેતું નહિ. મોતને ભેટવાનું નોતર સાંભળીને માત્ર એક જ બહારવટીઓ થરથયાં હતાં: એ હતો રાયદે ચારણ. ખેર ! આખા કાઠિઆવાડ ઉપર ત્રીસ વર્ષ પર આ બધી ઘટનાઓ રોજરોજ બહાર કલાકે કલાકે બન્યા કરતી, એ વાત અત્યા લગભગ ન મનાય તેવી લાગે લાગે છે—નહિ ત્યાનું જીવન એ :દિવસોમા રસભરપુર હતું—માત્ર બહારવટાનાં આવાં ખાસ લક્ષણો થકી જ નહિ, પણ બીજા સેકંડો રંગમેરંગી અનુભવો વડે, કે જે અનુભવો આજે છે તે કરતાં વધુ સાચા લાગતા, અનેકવિધ રોમાંચક રંગભલકથી ધબકતા લાગતા.”

હવે રાવ સાહેબ ભગવાનલાલનું માનવતાભર્યું કથન લઈએ :

“ખેરાક તેઓ થોડા છતાં મોટી ફેજ સામા આવી બાય બીડતા ને રાખારી પરકારથી સારા સારા લડવૈયાનાં હાંનું નરમ કરી નાખતા હતા તેનું કારણ એ જ હતું કે તેઓ મરણીયા થયા હતા. મરણું મારવું એજ તેઓએ નિશ્ચય કર્યો હતો. આમાંથી જીવતા રહી ઘેરે ખેસીશું એવી તેમને આશા જ નહોતી. તેઓ ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો હતો અને તેજ કારણથી તેઓને પોતાનાં ઘરબાર અને બાપુકાં વતન મૂકી ભાગવું પડેલું. તેઓના સારા સારા લોકો કપાઈ ગયા હતા. ભૂખતરસ ને ટાંટતડકા વેઠી તેઓનાં મગજ ફરી ગયાં હતાં. અને તાલુકદારોની તથા સરકારી ફેજ તેઓને એક જગે નિરાતે ખેસવા દેતી નહોતી. તેથી વેર લેવું ને મરણું એ વિચારે તેઓના મગજમાં મજબૂત ધર ક્યું હતું.

x x x

“વાઘેરા વિષે દેશના લોકોને પણ ધણું તપતું હતું. તેઓ બાળતા હતા કે બિચારા ઉપર ગાયકવાડે જીલ્લમ કર્યો છે.

x x x

“હવે મૂળ એકથો રહ્યો તે આ વખતથી નિરાશ થઈ ગયો. ઘણી જૂખ, તરસ, થાક, ઉત્તગરા, માણસો મુલાનો અફસોસ, ભાઈ નેવણે બાઈતું મોત, તે પણ વિચાગમાં થયું: તેથી શું એના મનને થોડું લાગતું હશે? કહે છે કે કેટલીક તો મૂળ લાંઘણો ખેંચતો હતો” અને કેટલીક વાર તેને સાતસાત દહાડા સુધી અનાજ મળ્યું નહોતું. બિચારો તે પણ ઘણા દહાડા આ રીતે રખડી છેવટ સહેજમાં આચીતો પોરખંદરની ગીસ્તને હાથે મરાયો: x x”

x x x

“આહાહા! આ વખત તેના મનને શું થતું નહિ હોય? તેને આ વખતે શું જોધાભાઈની શીખામણો યાદ નહિ આવતી હોય?”

x x x

“દ્વારકાની લડાઈ વખત જે દોઢ હજાર માણસનું ઉપરીપણું ભોગવતો હતો તે હવે ફક્ત અંગત પાંચ સાત માણસથી રહ્યો. એટલું સારું કે તેની આ દુઃખદાયક જીંદગીનો થોડા વખતમાં જ અંત આવ્યો. બેરાક એ હરામખોરનો ધંધો લઈ ફરતો, એટલે સામાન્ય રીતે જોતાં આવા મૃત્યુથી આપણે ખુશી માનવી જોઈએ, તો પણ તેને એમ કરવા ગાયકવાડ સરકારે જીલ્લામંત્રી ફરજ પાડેલી. જમાનાની રીત સમજવા તેનામાં પહોંચ નહિ, એટલે એ કેટલીક બદસદાહને તાળે થયેલો. તો પણ તેના મહાન વિચાર, તેનું શુરવીરપણું, ઉદારતા, અને તેના આવા પ્રકારના મરણથી તેના કુટુંબ પર ગુજરેલી અપદશા દેખી કંઈક દિલના માણસને ‘પણ દયા આવ્યા વિના રહે જ નહિ. ખરે દેવાનાં કામ તો ફૂર ને તિરસ્કારપાત્ર હતાં, પણ મૂળનાં કામો એવાં ન હતા કે તેને આપણે હલકી પંક્તિના આરવટીઆની જોડે સરખાવીએ.”

x x x

“મને ખીલ કોઈ ઢેડ અને પીડાકારક વાઘેર મૂવા તેનું કાઈ તપતું નથી. પણ એક ઉચ્ચ, ખાનદાન આખી ટોળી માટે જ તપે છે. અરે! તે સર્વનો ધાણ નીકળી ગયો. તેઓ સાવ માણસમજી નહોતા, પણ તેઓને સોખતે બૂલવ્યા. હલકા વાઘેરોએ તેઓના માથાં ફેરવી નાખ્યાં. અને વળી તેમાં ગાયકવાડી જીલ્લા વધારે અસર કરી. સિપાઈ તો ખરા જ. મરવાં મારવાં તે તો હિસાબમાં નહિ. વાણીસા ન હતા કે ભાઈબાપ કહી, કીધેલાં અપમાન માફ કરે. વૈર લેવાના જોશમાં દૂર અંદરે ભુંડું થશે તે સૂઝયું જ નહિ. જોધાના વિચાર તો આખરની ધડી સુધી સારા હતા, પણ ખીલઓએ તેને પરાણે ફસાવ્યો. x x x

“ આ લોકો (વાધેરો) ઘણા હિંમતવાન ને બહાદુર છે. અને ગમે તેવી આફત પડે તા પણ ડરે તેવા નથી. આ લોકો યાદતડકો બૂબ સહન કરી શકે છે. ”

+ + +

“ આ લોકો વળાવા તરીકે ઠીક ઉપયોગમાં આવે છે. કોઈ હુરામખોર ગાહું છુંટવા આવે તો જ્યાં સુધી પોતામાં જીવ હોય ત્યાં સુધી સામા થઈ બચાવ કરે છે. તેમ નહિ કરે તો પોતાની નાત-જાતમાં હીણુપ દેખાય એવી તેમની સમજ છે. વળી આ લોકોનાં ગાડાં તેમના માનની ખાતર બીજા કોઈ છુંટતા નથી. અને કદાચ છુંટે તો પોતાના જીવને જોખમે પણ તેઓ બચાવ કરવા તૈયાર રહે છે. ”

આ તો હ્યુમૈટિહાસિક સત્ય : રા. સા. બગવાનલાલ સરકારી આદમી તરીકેનાં માનસિક દબાણો નીચે રહ્યા રહ્યા પણ આટલું સત્ય ઉચ્ચરી રહ્યા છે. જોધા ને મૂળુ આવા ખાનદાન વીરનરો હતા તો રાજસત્તાએ શા માટે એને એના પૂર્વજોનું રાજ્ય પાછું ન સોંપ્યું ? શા માટે તેઓના ઉપર ગોળા છાંટવાને બદલે, અથવા આકરી તવાઈઓ મોકલવાને બદલે રાજકુલ તરીકે એની સાથે વ્યવહાર ન આવ્યો ? શા માટે જોધામૂળુને એખાના અને જોગા ગુમાલુને કુંડલાની ચોરાશીના સૂબા ન નીમ્યા ? જોગીદાસ આટલો નેકીદાર હોવા છતાં વલેસંગજીની વજરાત એને કાં ન સોંપાઈ ? ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ આજે એના મૃત્યુ પછી એક સો વર્ષે પણ એને ક્યું ગૌરવવંતું આસન આપે છે ? વલેસંગજી ગોહિલ અથવા ખડેરાવ ગાચકવાડ અકબરશાહ ન બની શક્યા. નહિ તો જોગીદાસ અને જોધામૂળુ જેવી માનવ-શક્તિઓ સોરઠ દેશમાં કાંઈક ભૂંડી જ તવારીખ જન્મ્યાવત. એ તો ખેર, પણ એકાદા ઇતિહાસે આવા નરશાહોની જીવનકથાને પણ મારી મચરડી દૂષિત બનાવી દીધી છે. અને જનતા પણ આજે એવા ઇતિહાસની આપેલી વફ દૃષ્ટિ વાપરીને આવા વીરોને વગોવે છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિ કેટલી નિર્મલ ને વેધક હોવી જોઈએ ? એ ઉપરછલું જોઈને કેમ ચુકાદો આપી શકે ? દાખલા તરીકે મીંચાણુ જેવી ચોર, તોફાની ને લખાડ તરીકે નામચીન કરવામાં આવેલી જાતિને તપાસીએ : એ લોકોના તો પોતાનાં આજસુધીનાં પાપાચરણોના બચાવમાં ધણું સમજાણુ ફેદન સંભળા-વવાતું છે. એ લોકોની બહાદુરી, વફાઈ, નેકી અને ભોળપનો કેવો કેવો કુટિલ ઉપયોગ કદ કઈ રાજસત્તાઓએ કર્યો છે, તેઓને ગુન્હે-ગાર ગણાયાથી કેટલી હલકાઈ પોતાની પ્રકૃતિમાં ખાસ કરવી પડી છે,

તે તો દૂર મૂકીએ. એના બોલ પર કદાચ વિશ્વાસ ન થરીએ. પરંતુ વૈદ્યસન જેવો વિરોધી અંગ્રેજ પોતાના ‘ગેઝેટીઅર’માં જે લખી ગયા છે તેની અવગણના કેવી રીતે કરીએ ? એ લખે છે કે “તેઓ શૂરી, નિરૂર, પરાંણુઓ ખાતર કરનારી ને હમાની ભત છે, પણ વશ રહે તેવી નથી.” અનુભવીઓના અનુભવ-બોલ છે કે તેઓ વિશ્વાસઘાત નથી કરતા. હમાની છે. અને આજ સરકારીદરબારી સંસ્થાના ખાતામાંથી થોડો વખત પણ બહાર નીકળી શકનાર મીચાણો કારખાનામાં જઈ પોતાની ઉઘમી પ્રકૃતિ અને કુશલતાનો ઠીક પરિચય કરાવે છે. પણ એ કહે છે કે ‘ગુન્હેગાર ક્રામ’ તરીકેના કાનૂનોની લીસમા પટવાથી એનું ખમીર નીચોવાઈ રહ્યું છે. ધરઆંગણે ધરતી નિઃસત્વ બની અનાજ આપવાની ના કહે છે, ને બહાર જવાની મના રાજસત્તા કરી રહી છે. એવી સંકટામણુમાંથી જ ઘણાને ચોરીઘાડનું શરણુ લેવાની ફરજ પડે છે વગેરે વગેરે.

આ ક્રામનાં ઉંડાં તરંગો ઉકેલવા માટે કોઈ ઇતિહાસકાર, જાહેર-સેવક કે સમાજશાસ્ત્રી ઉતર્યા નથી. રાજસત્તાની પાસે તો તાત્કાલિક જાહેર શાંતિને કાળે ‘દમન’ એજ એક તરણોપાય હતો. અને એ ‘દમન’ એટલે શું ? *Call a man thief and he will steal* : માતાના ઉદ્દરમાંથી જ મીચાણો ચોર દરી ચૂક્યા. એનું બાલક જન્મે કે તૂર્ત જ કાયદો એને શકદાર કરાવી પરવાના-પત્રક પર ચડાવે છે, એટલે એ પણ પોતાને ચોર જ સરજાવેલ માનતું થાય છે.

પરંતુ એ વાઘેરા, મેરો કે મીચાણુઓને મન ચોરીદૂર અંતરાત્માના અંશ નહોતાં, ધર્મ નહોતાં, ઈશ્વરદત્ત વ્યવસાય નહોતાં; પણ રવાય મનુષ્યોએ પડાવેલી ટેવ હતી. ‘મારતા મીચાની તલવાર’વાળા યુગનો એ ગ્રેપ હતો.

શિવાજીએ જેની સહાય થઈ સામ્રાજ્યનું સ્થાપન ઉતાયું તે માવળાઓ: કાણુ હતા એ ? કેવા હતા ?

પ્રતાપ અને વનરાજે અરવલ્લી અને અણહિલપુરની અટવીઓમાંથી જેઓને એકઠા કરી ખોએલાં રાજ પાછાં મેળવ્યાં, તે ધનુર્ધારી લીલો કાણુ હતા ? કેવા હતા ?

યુગનાં આદોષનો અડકશે તો એ વાઘેર, મેર ને મીચાણુની ખાનદાની પણ મ્હેઠી ઉઠશે. ઝેરી વાયરા ઝપી ગયા છે. પ્રભુત્વના વાયુ-સંચાર આઘ્યા છે. એના સ્પર્શે આ પતિત મનાએલી ભૂતિઓમાંથી કદાચ સિપાહીગીરીની ને પ્રેમશૌર્યની ફેરમે છૂટશે.

પરંતુ એ પ્રેમશૌર્ય પ્રકટાવવા માટે સતત આકરા પ્રયત્નો જોશે.

સો ૨ ઠી
બહારવટીઆ

૩

"Yet as late as the eighties Kathiawar was a happy hunting ground for wild adventurous spirits, and a paradise for young officials. The last of the great outlaws were still atlarge ; romance, the lingering spirit of Rajput chivalry brooded over the land. Waste and desolate plains, ranges of stony hills, jungles, dotted everywhere with oases of rich cultivation, and innumerable forts, durbars, palaces; the Kathiawar of those days was full of glamour and charm, and threw its own spell over all those who came within its influence."

૨૧. જરૂરીસ બીમન]

મહીયાનાં બહારવટાં

સંવત ૧૯૦૯ : ૧૯૩૯

ઐતિહાસિક માહિતી

કીનકેષ્ઠ કે બીમન મહીયાઓ વિષે કશું જ લખતા નથી. કેપ્ટન બેલ પોતાના ‘હિસ્ટરી ઓફ કાઠીઆવાડ’માં (પાનું ૨૩૯) આટલું બેકપડી લખાણ કરે છે:

“મહીયા નામની નાની શાખાએ જુનાગઢ પ્રદેશમાં હિરાનગતી કરવા માંડી. જુનાગઢ રાજ્યમાં ૧૨ ગામ ખાતા આ લોકોએ ઇ. સ. ૧૮૭૨માં જુનાગઢ પર ચૂડાસમા રા’ના વંશને ફરીવાર આણવા શહેર પર હુલ્લો કરેલો. આ કારણે તેઓનાં હથીઆર આંચકી લેવાયાં, એટલે તેઓ બહારવટે નીકળેલા, અને ઘણી મુશીબતે તેઓને ફાંસલાની પાછા તાળેલા. તે પછી તેઓની જગીરના સીમાડા દોરાયા, તેઓના હક્કો ઠીક થયા, અને હવે તેઓ રાજની જે લશ્કરી ચાકરી નહોતા ઉઠાવતા તેના બદલામાં તેઓની ઉપર એક હળવો કર નખાયા. તેઓની અપીલ પ્રકારે કાઠી નાખી. પરિણામે તેઓ ૧૮૮૨ના ડિસેમ્બરમાં ગામડાં પ્રતી એક તટસ્થ પ્રદેશના એક ડુંગરા પર ચડી ગયા, વાટાઘાટના પા પ્રયત્નોની તેઓએ અભિમાનભરી અવગણના કરી.

“આ દ્વીપકલ્પની બીજી અસંતુષ્ટ અને ગુન્હો કરનાર કોમો પણ મા દાખલાને કદાચ અનુસરશે એવા બચથી મહીયાઓને, જે તેઓ

શાંતિથી ન વિખરાય તો હથીઆર ઝુટેવી કબ્જે કરવાનો હુકમ આપાયો. પારણાએ ઘીંગાણું થયું. તેમાં મહીયા ને પોલીસ બન્ને પક્ષમાંથી ઘણાના બંન ગયા. મી. એસ. હેમીક (આઇ. સી. એસ.)ને પ્રમુખપદે એક મીશન, મહીયાઓની ફરીઆદો તપાસવા નીમાયું. મુખ્ય ફરીઆદો જુનાગઢ રાજ્ય અને એની પોલીસ સામેની હતી. ૭ વર્ષ સુધી તકરાર લાંબાઈ. સંતોષકારક ફેસલો થયા, અને રોકડ જમાબંદીને બદલે જમીનની બદલીના ધોરણે સુલેહ થઈ શક્યા.”

૬. બેલનું અર્થ સત્ય બુલ્લું કરનારી પ્રચૂર હકીકતો “ The Brutal Massacres of the Mahiyas of Junagadh ” નામના, એક કાઠીઆવાડી ભાઈએ લખેલ પુસ્તકમાં બરી હોવાનું ચોક્કસપણે લખ્યું છે. પણ એ ચોપટી દુષપ્રાપ્ય હોઈ એના ઉપયોગ અત્ર થઈ શક્યો નથી. કેપ્ટન બેલ એ કમીશનના ફેસલામાંથી પણ કશું અવતરણ કરવાની હીમત બતાવી શક્યો નથી. પોલીટીકલ એજન્ટના કચ્ચ પદ પર વિરાજમાન રહીને એણે માત્ર રાજસત્તાએના પોપટ બનવું જ પસંદ કર્યું છે. એ રાજપક્ષીએ પ્રજાપક્ષને તો લશ્ચમાં જ લીધો નથી.

કનડાને રીસામણે

ગીરના ખોળામાંથી વિખૂટા પડી ગએલ આ કનડા કુંગરોઃ એની દક્ષિણે દાદરેઓ અને દાદરેચી નામના બે કુંગરાની ભુગલ જોડી ઉભી છેઃ એને અમિ ખુણે રાયડા ને રાયડી નામના કુંગરા બેલડીએ બેસીને જાણે અહોરાત વિવાહ જ ઉજવ્યા કરે છે. એની છોડાછોડી જાણે 'કો' દિ' છૂટતી જ નથી. આથે આથે ઘેડના કાંઠા માથે સુરજ જ્યારે આયમતો હોય છે, ત્યારે દરિયાનાં પાણી ઉપર છવાતા ઝળેળાટ આંહી કનડે ઉબેલાંને ય કોઇ કોઇ વાર નજરે દેખાય છે.

એવો આ કનડો ડુંગરો સોરઠની શુરવીર પદ્મણી હોયલ એક દિવસ ‘એકલ મલ’ બનીને આપનું વેર વાળવા બાંલણીઆ બાદશા ઉપર આંહીથી ચડી હતી. આપની મરણુ-સગ્નધ માથે આપેલા બોલ-કોલ પળાય નહિ ત્યાં સુધી પરણવું નહિ, એવાં વ્રત ધરનારી હોયલે એ બોલ પાળીને આંહી કનડે આવી પુરૂષના નેશ ઉતાર્યા હતા. વાંલ વાંલ જોવડી બટો મોકળી મેલીને જે તળાવડીમાં સ્થાયલ નહાવા પડેલી, તે તળાવડીની મૂળ જગ્યા પણુ આ કનડાની જોદમાં બતાવવામાં આવે છે. જેની પાળે ચડીને એક દિવસ જોદાએ હોયલ નિહાળી—

ચડી ચખાસર પાર, જોદો હોયલ ન્યારિમાં,
વિછાઈ બેઠી વાર, પાણી મથે પદમણી !

એ જ આ શખાસર તળાવડીની પૂરાયલી જગ્યા: અને એ જ આ ડુંગરો, જ્યાં છેવટે લુંબજુંબ વનરાધને આંગણે

રણમે કીધો માંડવા, બિછાઈ દાડમ ધાખ,
જોદો હોયલ પરણીને, સૂરજ ! પૂરજે સાખ.

દાડમ અને દ્રાક્ષના એ વેલ-વળુંબ્યા માંડવામાં જોદાના ને હોયલના હથેવાળા મળ્યા, સોરઠની શરી સુંદરી ને કચ્છના વંકા મદ વચ્ચે છેડાછેડી બધાણી, અને ધંધરની જમણી આંખ જોવા સૂરજે એ પરણીતરમાં સાક્ષી પૂરી. એ જ શું આ કનડો ! ને એ જ શું આ સૂરજ ! જોદો હોયલનાં ભોંયરાં આજ કોઇ વખતેલર વનરપતિમાં અદીઠ થયાં બોલાય છે. માલધારીઓ માલ ચારતા ચારતા એવી એક વનરાધ-દાંડી જગ્યા પાસેથી નીકળે છે, ત્યારે એ કાતરના ઉંગાણમાંથી પારેવાંના ઘૂઘવાટા સાંભળીને તેઓના કાન ચમકે છે. ત્યાં કોઇક ઉંડું નવાણુ હોવું જોઇએ: કોઇ અકળ અગમ થાનક ત્યાં ગારદ થઇ ગયું હશે : આવી આવી કલ્પના અગવતા ગોવાળો કનડામાં ભમે છે. કડીઆરાંનાં જોડાં કરબડીઆં વીણતાં વીણતાં માંહોમાંહે વાતો કરે છે કે “હોયલ

તો હજી કનડે જીવતી છે. ઇ મરે નહિ લાઇ! ઇ તો દેવભોમની પદ્મણી હતી. તે દિવસ કનડમાં ઓઢે એનું નામ જીતરાયું કયું, તેથી

ચિઠીયું દખિયું ચાર, હોયલને હથડે
ઓઢા ! વાય નિહાર, અસાને નેડો એતરો !

એમ છેલ્લા રામ રામની ચિટ્ટી ઓઢા માથે લખીને હોથલ પદ્મણી પાછી આંહી કનડે આવેલી, પણ પછી તો

ભુંડું લાગે ભોંયરું, ખાવા ધાતી ખાટ
ઓઢા વણનું એકલું કનડે કેમ રેવાય !

આંહી કનડામાં એનો જીવ જ પતો નહોતો. તલખતી, તલખતી, પાણી બહાર મીન તલખે તેમ તલખતી હોથલ આંહી જ વસી છે. એકલી ને અટૂલી આંહી જ દિવસ વીતાવે છે. આવખાના તો અમરપટા લખ્યા છે એટલે મરાતું નથી. મૂરતી હશે કો'ક ભોંયરાની અંદર.”*

એવી એવી વાતો કરીને આથમતે પહોરે, અંધારાં ઉતરવાની યેગાએ, ગોવાળો ને કપાડીઓ કનડેથી નીચા ઉતરે છે: ને, જાણે પોતાના મરેલા બેટા કે ખાંધવની ખાંભી ઉપર સીંદૂર ચડાવી રહી હોય તેવી અબોલ, ઉદાસ, અંધકાર રૂપી કાળી કામળી ઓઢેલી કોઇ વિન્નેગણુ મા-જહેન સમાણી સંધ્યા પણ કનડે ઉતરી પડે છે.

૨

એવી એક સાંજને ટાણે દક્ષિણ દિશાએથી એ ઘોડેસવાર ડુંગરા ઉપર ચડ્યા આવે છે. ડુંગરાના પેટાળે પેટાળે પડેલી લાંબી કેડીએથી બેય ઘોડાં ઠેક ટોચ ઉપર પહોંચે છે. ડુંગરા

* જુઓ ‘હોથલ’ની સાંગોપાંગ દોહાવાળી સંપૂર્ણ કથા : રસધાક -ધારા એથી.

ઉપર કેમ જાણે કોઇ માનવી સતેલાં હોય, અને કેમ જાણે જરા જેટલા બોલાસથી પણ એની ઉંઘ ઉડી જશે, એવી ચુપકીદી રાખીને એક અસ્વારે પલાણુ છાંડ્યું, અને ખીજની સામે પણ નાકે આંગળી મૂકી અબોલ રહેવાનો ઇસારો કર્યો. પગરખાં છેટે ઉતારીને બેય જુવાનો કુંગર ઉપરના એ પહોળા ચોકની વચ્ચોવચ્ચ આવી ઉભા રહ્યા.

સાગ, સીસમ, દૂધલો, ધ્રામણ અને ખેરનાં ઝાડવાનાં અધ-સૂકેલાં ફુટાં એ ચોકને કાંઠે કાંઠે છટાં છવાયાં ઉભેલાં છે. વચ્ચોવચ્ચ એક મોટું ને બીજી ઝળી ગયા જેવું સાગનું ઝાડવું ઉભું છે. એ ઝાડના થડ ઉપર સીંદૂરનાં બે ત્રિશળ કાઢેલાં છે. થડ પાસે બે પાવળીયા છે તેના ઉપર પણ સીંદૂરનાં અકેક ત્રિશળ આલેખ્યાં છે. એ બે પાવળીયાની મોખરે, એક, બે, ત્રણ, ચાર, ને પાંચ લાંબી હાર્યોમાં એસીક જેટલી ખાંભીઓ ખોડેલી છે. પહેલી જ હાર્યોમાં જમણા હાથ તરફની પહેલી બે ખાંભીઓ ઉપર બન્ને ગ્રાળ કુંડાળાં કંડારેલાં છે. (બાઇ માણસના બે થાનેલાની નિશાનીઓ લાગે છે.) બાકીની ખાંભીઓમાં કશું જ કોતર કામ નથી. જમીનમાં ખોડેલા સાદા પથરા જ છે. માત્ર એને સીંદૂર ચડાવ્યો છે. જાણે કોઇ ધરતીકંપ થાતાં આખો ને આખો એક હાથરો ત્યાં બેઠો બેઠો ધરતીમાં સમાયો હોય એવા દેખાવ લાગે છે.

“લાઇ ! હું ખાંભી જુવારી લઉ. તમે આ પાણુકાના ઢગલા ઉપર બેસો.”

એટલું બોલીને બેમાંથી એક મોટી ઉમરના, ને મોટી મૂછોવાળા અસ્વારે એક પુટેલા નાળીએરની રખડની કાચલી ગોતી લીધી. અંદર દીવેલ પૂરીને વાટય પલાળી. અને ખાંભીઓની ડાબી બાજુએ પાણુકાઓની બનાવેલી આડશ વચ્ચે એનો દીવો પેટાવી, પાઘડીનો છેડો અંતરવાશ (ગળાની આસપાસ) નાખી પાયલાગણુ કર્યું. બીજી કાછલીમાં સીંદૂર પલાળીને એ ખાંભીઓ ઉપર લેપ કરવા લાગ્યો. કામ પૂરું કરીને જ્યારે એ ઉઠ્યો ત્યારે એની ચળકતી મોટી આંખોમાં બે આંસુડાં હતાં. પાઘડીને છેડે આંસુ

લૂધ નાખીને એ પોતાના બેંડને ડુંગરાની જમણી બાજુએ લઈ ગયો. આંગળી ચીંધીને એક ધાર બતાવી. પૂછ્યું, “ઓલી ધારનું નામ શું, જણો છો ?”

“ના.”

“એનું નામ તોપધાર. ત્યાં અમારા સામી તોપ ચડાવીને મારેલી.”

“તમારા સામી ? કોણે ?”

“જુનાગઢના રાજે.”

“ક્યારે ?”

“આજથી છેતાલીસ વરસ ઉપર: સંવત ૧૯૩૯ની પોષ સુદ પાંચમે: તે દિવસ સૂરજ લજુ ઉગ્યા નહોતા; માણસો લજુ જળ્યાં નહોતાં; પંખીડાં બોલતાં નહોતાં; અને અમારા મહીયાઓની કતલ ચાલી હતી. આ કનકા અમારા રાતાં ચાળ લોહીની નીકામાં નાચે’તો. અમારા નવસો મહીયા આંહી કનકા ચડીને એક મહિના સુધી રહેલા, તેમાંથી એશીની કતલ થઈ ગઈ છે.”

“શા માટે નવસો ચડેલા ? બહારવટે ?”

“ના ભાઈ, બહારવટે નહિ, પણ રીસામણે: વગર હથીઆરે: રાજ આપણા ધણી છે ને આપણને મનામણાં કરશે એવી આશાએ: પણ મનામણાંને સાટે તો કૃવાડા ચાલ્યા. અમારા એશી જાણ ચુપચાપ બેઠા બેઠા રામનું નામ લેતા કપાઈ ગયા.”

“વાહ વાહ ! શાઆસ મહીયા ! ઉંચામાં ઉંચી રાજપૂતી એનું નામ. ત્યારે તો હવે મને એ આખી વાત કહો ભાઈ !”

એક ઢોરા ઉપર બેઠા જણાએ બેઠક લીધી અને પછી એ મહીયા કામના મોટી આંખોવાળા, આંધડ ઉમ્મરના માણસે વાત આદરી.

અ મે મૂળ તો મારવાડના મેણા (મીણા) રજપૂત. પછી અમે જે આણી મેર ઉતર્યા તે મહીયા કહેવાણા. આજથી ત્રણસો સાડા ત્રણસો વરસ ઉપર અમારા વડવા ભીમા મહીયાએ મારવાડ ઉપરથી ઉતરતાં ઉતરતાં સોલામણી સોરઠ ભોમનાં સોણલાં દીધાં. વાતો સાંભળી કે કાંઈ લોભામણો હાલાર દેશ છે !

નીલા તટ મચ્છુ તણાં, નીલી વાંકાનેર,
એકરંગીલાં આદમી, પાણી વળેજે ફેર.

[મચ્છુ નદીના લીલા તટ : લીલુડી વાંકાનેરની ધરતી: અને એક રંગીલાં એ પ્રદેશનાં માનવી : એવા હાલાર દેશ છે. એ પ્રતાપ એના પાણીના છે.]

મચ્છુ કાઠો અને મોરળી, વચમા વાંકાનેર,
નર પટાધર નીપજે, પાણીહદો ફેર.

એવાં એકરંગીલાં માનવીને પેદા કરનારા પાણીવળાનો દિશાએ અમારા વડવા ભીમા મહીયાએ ઉચાળા ઉતાર્યા. મચ્છુ અને પતાળીઆ બે નદીનો જ્યાં સંગમ થાય છે તેને કાંઈ વાંકાનેર નામનું એક ગામડું વસાવ્યું.

એક દિવસ ભીમા મહીયાની દોઢાંએ આવીને એક બાઈ ઉભી રહી. હાથમાં બાળ નેડયું છે. આંખે આંસુ ઝરે છે. બેળું રક્ષા કરનાર કાઈ નથી. ભીમે મહીયે પછયું “બેન ! કાણ છે તું ? શીઘ્ર આવવું થયું ? તને આંહી રામરક્ષા છે. તારા દુઃખની વાત દિલ મોકળું મેલીને કહે બા ! ”

“લાઈ ! મારા ધરમના વીર ! હું પડખેના જાડેજા રાજની રાણી છું. પાટ ઠકરાણી છું, પણ અણમાનેતી છું. અમને બેય શોકયુંને દેવે દીકરા દીધા, પણ માઈ કુલ બે ધડી વહેલું અવતરું” તેથી મારો બાળક ટીલાત ઠર્યો ખરો કે ની, એટલે અપર-મા:

એને મારવા ફરે છે. મને કોઈ સંધરે તેમ નથી. આજ મચ્છુને કાંઠે તમ જેવા રજપૂતનું એસણું સાંભળીને તમારો ઓથ લેવા આવી છું.”

“વાહ વાહ ! મારાં વડાં લાગ્ય મારી બેન ! તું ભલે આવી. તારો જાહેરો રાજા કદિકે બળીયો હશે, તો અમે ય કદિ પારોઠનાં પગલાં દીધાં નથી. અમે ય રજપૂત છીએ. તું તારે આંહી સગી માનું પેટ સમજીને રે’જે.”

આંહી રાણીને આશરો અપાયાની વાત કુટી, ને ત્યાં પડે બેના રાજમાંથી જાહેરો રાજા વાંકાનેર ભાંગવા માટે કટક લઈને ઉતર્યો. અમારા ગામને ફરતી ફોજ વીંટીને પડ્યો. કેમકે ગઢ તો જતાય તેનું નહોતું.

રાતમાં ચાર આઠ મહીયા જીવાનોએ ભીમાની રજ લીધી. પૂછ્યું કે “ફોજની શીદ લડાઈ માંડવી ? મળે ધણીને જ દોહી-આ સોતો ઉપાડી આણીએ તો કેમ ?”

“તો તો રંગ રહી જાય, બેટાઓ !”

ચોક્કસ બેટીને ચાર મહીયાઓ રાજના ડેરામાં ઉતર્યા. ચોઢેલા રાજાને પક્ષંગ સોતો ઉપાડી, દાંતોમાં ઉધાડી તરવારો પકડી, મચ્છુનાં હાથ પાણી વટાવીને દોહીઓ દોહીમાં હાજર કર્યો. રાજા તો હજી ભરનીંદરમાં જ છે.

પ્રભાતે ભીમા મહીયાએ કસુંબો કાઢીને તૈયાર કર્યો. દાતણ ને ઝારી હાજર રાખ્યાં. મહેમાન જાગે તેની વાટ જોતા બેઠા. મહેમાને આંખો ઉધાડી ત્યાં એ વરતી ગયો કે કાળના હાથમાં પડ્યો છું.

“જાહેરો રાજા ! આ દાતણ કરીને મ્હોં પખાળો. કસુંબો ખોટી થાય છે.”

એટલું કહીને ભીમા મહીયાએ અતિથિને દાતણ કરાવ્યું. કસુંબો પાતી વેળા ફોડ પડ્યો કે “રાજા ! તમારાં ઠકરાણાં તો મારી ધરમની બેન છે. ક્યાંયે અચવાની બારી ન રહી ત્યારે મારા

ઊંઘાળામાં એ રીસામણે આવી છે. હવે જો તમારે લડવું હોય, તો અમે કટકા થઈ જવા તૈયાર છીએ. બાકી અમારાં બેનને પાછાં તમારા રાણીવાસમાં તો નહિ જ મોકલીએ. અમારો ભાણેજ આંહી જ રે'શે. અમે એને વાંકાનેર ગામ દઈએ છીએ. બોલો ! તમે એને શું છો છો રાજ ?”

રાજાએ પણ અણમાનેતીના દીકરાને પોતાની જમીન કાઢી દીધી. બેનને દીધેલું વાંકાનેર છોડીને મહીયા ચાલી નીકળ્યા. ત્યારથી વાંકાનેરનો રાજા મહીયાને મોસાળ કરી માનતો થયો. ભાઈ ! આ કનડાની કતલ થઈ ને, તે પહેલાં જુનાગઢ રાજ સાથે મહીયાની તકરાર ચાલતી'તી ત્યારે વાંકાનેર-રાજે અમને કહેવરાવેલું કે શીદ તકરારમાં ઉતરો છો ! જુનાગઢ જાકારો ભણે તો આંહી આવતા રહેા. ત્રણ ગામ કાઢી આપું. મારાં તો તમે મોસાળ છો.”

પછી તો અમે રાજકોટના કુવાડવા મહાલમાં જઈ વસ્યા. રાજકોટની ચાકરી કરી. થાનના ગોરખા ભગતે અમારા વડવા ભાણુ મહીયાને સોણે આવી થાન પરગણું હાથ કરવાનો સંદેશો દીધો. અમે નાજ કરપડા નામના કાઠી પાસેથી થાન જીત્યું.

૪

વખત જતાં તો અમારાં મહીયાનાં લોહી આવરના લોહી બેળાં ભળ્યાં.

“ એ શી રીતે ? ” મહેમાને પૂછ્યું.

તે દિ' અમારો વડવો ભાણુ મહીયો ભરજેખન અવસ્થાએઃ ઘોડીએ ચડીને ગામતરે નીકળેલાઃ ગુંદા ગામને પાદર આપાદ મહિનાના મોરલાએ ગળક દીધી ત્યાં એની ઘોડીએ ઝખખીને ઠેક મારી. હરણુ જેવી ઘોડી પંદર હાથ ઉપર જઈ પડી. ભાણુ મહીયો તો પલાણુ પરથી ડબ્બા નહિ, પણ એની પાંચ એના

માથા પરથી વીંખાઈને નીચે પડી ગઈ. પાંચ વીંખાતાં જ માથા ઉપરના પેનીઢક મોવાળાનો ચોટલો છૂટી ગયો. વિખરાએલી જટાએ ઘોડાને પણ ઢાંકી દીધી. ચંદ્રમાને વાદળીઓ વીંટ એમ કાળી લટાએ લાણ મહીયાતું મોઢું છાંય દીધું.

કુવાને કાંઠે, ટીપકીઆળી ચુંદડીએ અને ભરત ભરેલે કાપડે એ પનીઆરીઓ હેલ્ય ભરીને હાલું ! હાલું ! થાતી હતી તે આ દેખાવ દેખીને થંભી ગઈ. લાણ મહીયાનો ચોટલો સંકેસાણો, પાંચ બંધાઈ ગઈ, ઘોડી પાદર વટાવી ચણુદીક થઈ, તો એ એમાંથી એક પનીઆરી તો ખસતી જ નથી. એની આંખોની મીડી મીડી મીટ એ જ દિશામાં મંડાઈ ગઈ છે. માથે બેડું મેદયું છે તેનો ભાર પણ ભૂલાણો. જાણે જીવાનડી કાગાનીદરમાં ઘેરાણી. અતે બીજી પનીઆરીએ એને ઢંઢાળી :

“ કાં બા ! હવે તો બેડાને ભારે માથાની ટાલ્ય બળે છે હો ! અને તમારે જે તમારી હેલ્ય પરખારી ત્યાં જ જઈને ઉતારવી હોય, તો પછી મને ઘર બેળી થાવા દો. ”

તે બખતે તો પનીઆરી છાતીમાની બોળાઈ બેગી ચાલી ગઈ. પણ ઘેર ગયે એને જંપ ન વહ્યો. બોળાઈનું મેણું માથામાં ખટકતું હતું અને નજરમાં રૂડો અસ્વાર રમતો હતો. હૈયું ક્યારનું એની પાછળ પંથ કરી રહ્યું હતું. ઘરમાંથી માણસો આંધાં પાછાં થયાં એટલે પોતે હેલ્ય લઈને ચાલી. પાદરને એ જ કુવેથી પાણી ભર્યું અને હેલ્ય માથે ઉપાડી કુવાડવા ગામને માર્ગે ચડી. ગામમાં જઈને લાણ મહીયાની કેલીએ ઉભી રહી. માથે હેલ્ય ને મોઢે મહીરનો ઘૂમટો : પગ ઉપર ઢળતી પડી છે રાત્રીઓળ જીમી : લાણ મહીયો જોઈ રહ્યો. પાસવાનોને કહ્યું, “ પૂછો, આ બાઈ કાણ છે ? અને શા કામે આવી છે ? ”

માણસો પૂછવા ગયા. ઘૂમટાવાળીએ કહેવરાવ્યું કે “ લાણ મહીયાને કહો, હું ચુંદા ગામના આયર જ્યા પટેલની દીકરી : માઈ નામ રાણુદે : કુળની લાજ મરજાદ મેલીને આવી છું. માટે

આજ કાં તો મૂછોના વળ ઉતારી મૂછ નીચી કર, ને કાં તો આ હેલ્યને હાથ દે ! ”

ભાણુ મહીયો ધડીભર વિચારમાં પડી ગયો. આયરોનાં વેર માથે લઈ જીવવું વસમું હતું. પણ તેથી વસમું તો હતું મૂછ નીચી કરવાનું કામ. મહીયો થઈને મૂછનો વળ કેમ કરી ઉતારે ? ઉઠીને એણે આયર-કન્યાની હેલ્યે હાથ દીધો. રૂપાળી, રઠીયાળી અને શરવીરનું આઠણું આઠવા સગાં ગઢાલાંના વિનંત સહેનારી રાણુ-આઈ ગઢમાં ચાલી ગઈ. શાં એનાં સોજાં શીળ ! ઓરડા ય હસી ઉઠ્યા.

આઈના આપ જીવા આયરને જાણુ થઈ કે દીકરી મહીયા માથે મોહીને ગઈ. આયરનું ડીલ તપી હાલ્યું અને મહીયા ઉપર દગકટક હાંકવા મન કર્યું. મૂછો મરડીને આયર ખોલ્યો કે “ કુવાડવા ઉપર મીઠાનાં લગ્ન બેઠાવું તો હું આયર સાચો. ”

“ આપા જીવા ! ” ડાહ્યા ચારણો હતા તેણે શીખામણુ દીધી; “ એમ કાંઈ મહીયો ગાંજ્યો નહિ જાય. અને પછી દેખાશે ભુંડા. માટે હાથે કરીને માત્યમ ખોવા શીદ ચડો છો ? ”

“ પણ મહીયો શું એમ મારી દીકરીને રાખે ? ”

“ આપા ! દીકરી ગઈ છે તો મૂછાળાને ને ? કાંઈ નમૂછીયા ઉપર તો નથી મોહી ને ? ”

“ ના. ”

“ ત્યારે મહીયાને સગો બનાવી લેને ! અરે ભુંડા ! તારે તો ભડ વસીલો મળ્યો. ”

એ રીતે રાણુદે આઈનો વસ્તાર મહીયા અને આયરનાં મોંઘાં લોહીમેળથી શોભી ઉઠ્યો. રૂપ ને શરાતન બેયનાં સરખાં પાણી. મહીયાના વંશને ચડવા લાગ્યાં. એ રાણુદે આઈનો દેહ અમારા શેરગઢ ગામના ડીલાત અમરાભાઈના ગઢમાં જ પડ્યો હતો ભાઈ ! હજી જાણે ગઈ કાલની જ વાત.

૫

“પણ તમે જુનાગઢ પંથકમાં ક્યાંથી આવ્યા ?”

નવાખના તેડાવ્યા આવ્યાંતા ભાઈ ! નવાખને એક ફાર કાઠીની ભીંસ, બીજી ફાર ચોરવાડ વેરાવળમાં રાયજીદા રજપૂતોના દા બળે, ત્રીજી ફાર બીલખાના ખાંટ ખાંડાં ખખડાવે, એ સહુની આડા દેવા નવાખે મહીયા નોતર્યા. કાઠી અને રાયજીદાનો તા ન ઝલાવાથી મહીયા ત્રણ વાર તો આવી આવીને પાછા ફુવાડવે ગયા. પણ આખરે મહીયાનાં નાકાં બંધાણાં. કાઠી ને રાયજીદાનાં બેર ભાંગ્યાં. મહીયાને ચોવીસી મળી. શેરગઢ, અળખ અને કણેરી જેવાં અમારાં મોટાં મથક બંધાણાં. અમારું ટીલાત ખોરડું શેરગઢમાં વસવા લાગ્યું. આજ પણ અમારા આગેવાન ધારા-ભાઈના ગઢમાં થાન ભાંગ્યું તે દિવસનાં કાઠીશાઈ માળડા, ચંદરવા વગેરે મોજૂદ છે. અમારે ઘેરે દડય રહેતી. અમારા બે દળ્લર મહીયાના એક જ શ્વાસ : આજ તો એ વારા વહી ગયા. સમો પલટાઈ ગયો. કાયદા, કરારો અને ફારટોએ અમ ફરતા આંટા લાઈ લીધા. ને આંદી કનડે હુંગરે અમારાં ઢીમ દળી ગયાં.

“હાં ! હાં ! ઝટ એ વાત ઉપર આંવા. અંધારાં ઘેરાય છે. ને આ હુંગરાતી ખાંભીઓ જાણે સજીવન થાય છે. માઈં હૈયું થર રહેતું નથી. હું આ ધરતીને રોતી સાંભળું છું. કનડાની વાત કહો !”

સાંભળો ભાઈ, સંવત ૧૯૩૯ની સાલ સુધી મહીયો કર વેરા વિનાનો હતો. લીલાં માથાં ઉતારી આપનાર મહીયાને માથે લાગા નહોતા. પણ પછી તો નાગરોનો કારભાર જામ્યો, અને મહીયા ઉપર રાજની ચિઠ્ઠી ઉતરી કે કાંઈક કર તો તમારે રાજને ભરવો જ પડશે.”

આવી તવાઈના જવાબમાં શેરગઢથી અમારે આગેવાન અમરેભાઈએ લખી મોકલ્યું કે “મહીયાને નવા કર ન હોય, અમથી ખમાય નહિ.”

તે વખતે મહોત્તખાનજી ગાદીએ. કુંવર બહાદુરખાનજી શાહપૂર બાંધીને નોખા રહે. અમારા અમરાભાઈને તો બહાદુરખાનજી ‘ચાચા બાપુ’ કહીને બોલાવે ને અમરા મહીયાના એક દીકરાને પોતાની પાસે જ રાખે. એવાં હેતુ ને એવી પ્રીત. એ બહાદુરખાનજીએ અમરા મહીયાને કહેણુ મોકલ્યું કે “ચાચા બાપુ! તમે શાહપૂર આવો. આપણે વધિ કરીએ.”

અમરો મહીયો ઘોડીએ ચડી શાહપૂર ગયા. બહાદુરખાનજીએ ઘણા ઘણા સમજાવ્યા. પણ ભાઈ! સલાહ અવળી પડી ગઈ. પડખીઆએ અમરાભાઈને સમજાવી દીધા કે “રાતમાં ને રાતમાં દીકરાને લઈ શેરગઢ ભેળા થઈ જાઓ. નીકર ડામ રે’શો!”

અમરો મહીયો દીકરાને લઈ ચોરી ચુપકીથી ચાલ્યો ગયો. સવારે બહાદુરખાનજીને ખબર પડી. એને પડખીઆએ ભંભેર્યો. એટલે એને આ વાતની ખટક રહી ગઈ. મહોત્તખાનજીને દેહ પડ્યો, બહાદુરખાં તપ્ત પર આવ્યા. પછી એના હુકમ છૂટયા કે “હાં, મહીયા કર ન કખૂલે તો એનાં ખળાં જપત કરો.”

અમારાં ખળાં પર જમી બેઠી. પણ માથાકઢા મહીયા તો ચોરી છુપીથી ખળાં ખાવા લાગ્યા. ફરી હુકમ છૂટયો કે “એનાં ઘાસ ચારોળાં જપત કરો.”

પછી તો અવધિ આવી રહી. દોર હાંખર ઉપર જે ગુળરો ચાલતો તે અટકી ગયો.

માગશર મહિનાની મધરાતે અમે નીંદર કરતા હતા. ત્યાં અમારા ચોરા પાસે એક સાંઢીયો જૂક્યો. એને અસ્વારે ડેલીએ આવી અવાજ દીધો કે “મહીયા ભાઈઓ, જાગો! હવે ઉઠવાનું ટાણું નથી રહ્યું.”

બેબાકળા જાગીને અમે પૂછ્યું “કમ ભાઈ! ક્યાંનો સાંઢીયો?”

“સાંઢીયો છે શેરગઢનો. અમરેભાઈએ કહેવાયું છે કે ઘેરે ઘેરથી અજેક મહીયો પ્રાગડના દોરા પુટયે કનડા કુંગરને માથે

આવી પોગે. હું જાઉં છું. મારે આજ રાતોરાત જ આખી ચોવીસી ફરવી છે.”

“પણ લાઇ, બારવટે ? કે રીસામણે ?”

“રીસામણે. હથીઆર હોય તે પણ ઘેર મેલીને નીકળજો.”

એટલું કહીને સાંઢણી-સ્વાર ઉપડતે પગલે ચાલી નીકળ્યો.

અને પ્રાગડના દોરા પુટતાંની વાર તો કનડાને માર્ગે ઘોડાં, સાંઢીયાં, ગાડાં અને પાળાઓની કતાર બધાઇ ગઇ. ચોવીસ ગામ-માંથી નવસો મહીયા કનડે રીસામણે મળ્યા. અમારા મુખીને એક જ જોલે અમે કટકા થઇ જનારા: અમે મહીયા તો અમારા સરદારના શબ્દ પર તોપે બંધાઈ જનારા: એક ઘર પણ પોતાનો જણુ મોકલ્યા વિના ન રહ્યું.

“જ્યાં મોટો પુરૂષ ન હોય તેનું શું ?”

તે ઘરથી નાનો છોકરો આવે. તરસીંગડાવાળી બાઇઓએ ઘરમાં કોઇ પુરૂષ નહોતો તે દસ વરસનો દીકરો દઇ મેલ્યો તો.

“એના બેગી બે બેનો આવી હતી તે વાત સાચી ?”

એ વાતમાં મોટો બેદ છે. હું હમણાં જ કહું છું. નવસો મહીયા કનડે બેઠા. એક દિવસ—બે દિવસ—ત્રણ દિવસ—એમ બેઠા જ રહ્યા. આસપાસ કાઠીનો મુલક: મધુવંતીને કાઠિ મેંદરડાનાં હાંડા જેવાં ગામડાં: વસ્તીને અમારી બે તો બહુ લાગી કે મહીયા ક્યાંક લૂંટી ખાશે. પણ અમારા મુખી અમરાલાઇએ અમને કહી દીધું કે

“મહીયાના પેટનો હોય તે આંહી ભૂખ્યો મરી જાય, પણ લૂંટફાટ ન કરે.”

એટલો બોલ બસ હતો. અમારામાં યે ચોરી લૂંટ કરનારા હશે. અમારી મથરાવટી જ મેલી ગણાય. પણ કનડે તો અમે તપ તપવા મળ્યાં તો. ધણીની રામદુવાઇ લોપવામાં મહીયા મહા પાપ ગણતો તો. અમે કનડા ઉપર પોષ મહિનાની ટાલ્ય વેડતા અને ગાંઠનું ખીચકું ખાતા બેઠા. મનમાં આશા હતી કે હમણાં

અમારો ધણી જૂનાગઢથી ઉતરશે અને અમને મનામણું મેલશે. વઢિએ આવવા પણ માંડી. રાજે અમને કહેવરાયું કે “વીંખાઇ જાઓ. કનડો છોડી દો. ખજી તમારો વિચાર કરશું.”

અમે જવાબ વાળ્યો કે “મહીયા ધર્માદો નથી ખાતા, માથાં દીધા બાલની જમીન ખાય છે. અમ માથે નવા લાગા ન હોય. ખાકી તો ધણી છે. બધું જ આંચકી લ્યો ને! અમે બેઠા બેઠા બેશું. અમારે લૂણુદરામી થઈને રાજ સામી સમશેરું નથી ખેંચ્યું.”

૬

એ વે સમે એક દિવસ મોણીઆ ગામથી શામળોલાઇ નામે ચારણુ ઉતર્યા. મોણીયું એટલે તો આઇ નાગબાઇનું એસણું : અને નાગઇ તો મહીયાની ઇંછ દેવી : નાગઇ ઉપર અમારી દાડોદાડની આરથા : એ ચારણીનું છોરું તે આ શામળોલાઇ. શામળોલાઇએ રાજની ને અમારી વચ્ચે વઢિયું લાવવા લઇ જવા માંડી. છેલ્લે દિવસ તો શામળોલાઇ અમને કમુંબા સાટુ અઢી શેર અપ્રીણુ સાંત આપી ગયા. અને પોષ મહિનાની અજવાળી ચોથની રાત મુસવતી હતી ત્યારે શામળોલાઇએ આશાબર્યો સદેશો આપ્યો કે “વઢિ લઇને રાજના મોટા અમલદાર કાલે પ્રભાતે મનામણે પધારશે. માટે હથીઆર પડીઆર હોય તેટલાં આઘાં પાછાં કરી દેજો.”

“હથીઆર !” મોટા ચોટલાવાળા મહીયા જીવાનોની આંખો તાપણને અજવાળે ચમકી ઉઠી; “હથીઆર તો અમારા હાથમાંથી સરકારે સંવત ૧૯૨૮થી જ આંચકી લીધાં છે, શામળોલાઇ ?”

“આકળા મ થાવ જીવાનો !” શાણો સરદાર અમને મહીયો બોલ્યા : “અને શામળોલાઇ ! હથીઆર હોય તોય આજ અમે વાપરવા નથી નીકળ્યા. આજ તો અમારે બેઠું બારવટું

ખેડવું છે. આજ ધણીની સામે કાંઈ ઘા હોય ? અને તું તો અમારે જો સ્વરૂપ : તું ચારણ આડો ઉભો હો ત્યાં હત્યા ન હોય. ખુશીથી સરકારના સરદારો પધારે. ”

“ અને હથીઆર લેવાં હોત તો આંહી કનડે શીદ ખેસત ? ગર ક્યાં છેડી છે ? ” એક જુવાન કળકળ્યો; “ શું કરીએ ભાઈ ! આજ અમારો મુખી અમને ભામણપણાનું લણતર લણાવે છે. ”

“ મહીયા જુવાનો ! ” ચારણે ખાત્રી દીધી; “ હું તમને ઠાલો ફડું મનવવા નથી આવ્યો. રાજના પેટમાં ફૂડ નથી દેખાતું. તમારાં રીસામણાં રાજને ભારે પડે તેવાં છે. તમારે એક જ ડગલાવામાં ગર પડી છે, એટલે જ આજ રાજનાં મનામણાં આવે છે. આજની રાત જપીને ઉઘળે. ”

મહિના મહિનાના ઉજગરા હતા. જૂખ, ટાઢ ને તડકા ધણાં ઘણાં વેઠ્યા હતા. ઘરના વિન્નેગ, ગરાસની ચિંતા અને મરવું કે મારવું તે વાતના વિચારો થકી મહીયા થાક્યા હતા. આજ નવ સો ચે જીવ જપી ગયા. કાલ તો કનડેથી ઉતરીને ઘરને જાયડે જીવું છે : એવી ધરપત થકી મીઠી નીંદરે આંખો મળી ગઈ. ઘસઘસાટ નીંદર : પણ ત્યાં તો સૂરજની કોર ફુટતાં અમને સૂતેલાને કેણે જગાડ્યા ? મનામણાને મીઠે ખોલે નહિ, પણ બંદૂકને સણસણાટે ! આટલી સેના ક્યાંથી ઉમટી ? કનડો ક્યારે ઘેરી લીધો ? રાતમાં ને રાતમાં આ હળફે હથીઆરવાળા ક્યાંથી ઉતાર્યા ? સંધવાડનાં સાંતી ને કોસ છોડાવી છોડાવીને શું હળફેને મોટે સંધી ઉતાર્યો ? ઝબકેલા મહીયામાંથી ફેટલાકને પોતાનો ધર્મ સૂઝ્યો તે સામી છાતી પાથરીને ઉભા રહ્યા, ને બીજા દૃશ્ય બૂલીને હુંગરેથી દોટ દેતા ઉતરી ગયા. એંશી ને ચાર ચોરાશી જ્યાંમદોં એક ખોલ પણ ખોલ્યા વિના ઉભા રહ્યા. એના લાંબા લાંબા ચોટલા ઝાલીને એક દારમાં ખેસાર્યા. પછી માથાં કાપ્યાં—તરવારે નહિ હો, ફૂવાડે. એની આ ખાંભીયું લાઇ ! એ ખાંભીયું અમારે પૂન્યાનાં ઠેકાણું. ચોરાસી જણાએ જીવ દઇ જાણ્યા.

“ અને એહી બે બાઇઓની ખાંભીઓ વિષે શું ? ”

હા, લોકો બોલે છે કે તરસીંગડાવાળા બાળ મહીયાને સાચવવા બે બેનો આવેલી. મહિના સુધી એ બે જીવાનડીઓ પોતાના બાળા ભાઇને વીંટીને બેસી રહી હતી. સાત ખોટનો એક જ કહૈયા કુંવર જોવો એ ભાઇ હતો. કતલ ચાલી તે ટાણે “અમારા ભાઇને મારશો મા ! લલા થઇને મારશો મા ! એને સાટે અમને મારી નાખો !” એવી કાળી વરાસ્યો નાખતી એ બેનોએ પોતાના ભાઇની કતલ કરનારાની આડા દેહ દીધેલા. એટલે એને પણ કાપેલી. પણ વળી કાઢક આ વાતને ખોટી ઠરાવે છે. મુખીઓ કહે છે કે એક મહિના સુધી કોઇ બાઇ માણસ અમારા સંઘમાં નહોતું. મુખીનો હુકમ જ નહોતો. તેમ છતાં ફેજવાળા વાતો કરે છે કે ‘અમે જ્યારે કાપતા હતા, ત્યારે એક નાની કુંવારિકા એક રૂડા રૂપાળા બાળ મહીયાની આડા અંજ દઇને ધા નાખતી હતી કે મારા ભાઇને મ મારો ! મારા વીરને મ મારો ! એને સાટે મને મારો ! એને પણ અમે તો મારેલી. પછી ગાડામાં નાખીને અમે સહુનાં માથાં લઇ જતા હતા, ત્યારે પણ એક ગાડે એક આંગડીઆળી કુંવારકાતું શબ્દ સૂતેલું દેખાતું હતું. દેહ પર જખમ નહોતો, રગતનો છોટો નહોતો, પણ મરેલી પડી હતી. કોણ જાણે કેમ થયું, પણ જૂનાગઢ પહોંચતા પહેલાં એ શબ અલોપ થઇ ગયું.....વોકળો વજોટવા પછી અમે એને દેખી જ નહિ.’

આમ ગીસ્તવાળા વાતો કરતા હતા.

“કોણ હશે એ કુંવારકા ?”

ખીજ કોણ ? આઈ નાગબાઇ ! પાંચ મહીયા મરે ત્યાં આઇ પણ બેળી મરે છે. વારે વારે મરે છે બાપ ! મરી ન જાયો એક શામળો ભાઇ ચારણ.

“ખૂટામણ હશે ?”

ના, ના, ના, ના ! હોય નહિ. કહેનારની જીભ કપાય. ચારણ છેતરાઇ ગયેલો. એ સમજ્યો નહિ. દગાની રમત એના કળ્યામાં ન આવી. એટલે એણે જોયું ને અમે કપાણા.

“તો એણે મરવું તું.”

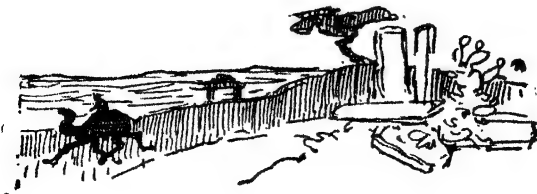
હા, એણે મરવું તું. પણ એને મરતાં આવડ્યું નહિ. આખી ચારણ કામે એને ફટકાર દીધા.

“તમે મહીયા આ વાતને કેવા દિલથી યાદ કરો છો ?”

ઉજળા દિલથી. અમે જૂનાં વેર જગાડવા આ ખાંભીઓ નથી જીવારતા. અમે તો જીવારી જીવારીને સંભારીએ છીએ કે ખાનદાનીથી મોંતને શી રીતે બેટાય છે. અમે મરી જાણવાના પાઠ લણીએ છીએ. બાકી વેર કેવાં ? કડવાશ કેવી ? માનવી બિચારો કાણ માન ? જે માનવી મત્ત જૂઠ્ઠી જાય, તેના ઘોખા શા હોય ? ખાંભીઓ અને ઇતિદાસની વાતો ઝેરવેર શીખવવા સાદુ નહોય.

“પછી રાજને માથે શું થયું ?”

અમારી સો બાઈઓ રાજકોટ ગઈ. જમને સરકારને જાણ દીધી. સરકારનું કમીશન બેઠું. કેક રમતો રમાણી. નવાખ ખા. બ. સાલેહ હિંદી અને બાપાલાલ ભાઈનો કારભાર વટયો. સરકારને ઠપકો મળ્યો. થોડીક તોપની સલામો કમી થઈ. ને અમારા હક અખંડ રહ્યા. અમને એજન્સીની હકુમત હેઠળ લીધા. અમારે રાજને રૂ. ૫૭૮૦ ખરચ લાગે આપવા દર્યા. ત્રણ વરસ પછી અમે રાજને કુલ સાઠ સાંતીની જમીન કાઢી આપીને એ કરમાંથી મોકળા થયા અને પાછા જીનાગઢ રાજ્યની હકુમતમાં આવ્યા. આજ અમારા ઉપર લાગો નામ ન મળે. આ અમારી કથની થઈ ભાઈ ! હાલો હવે, ચંદ્રમા ચડ્યો છે. શરૂપૂરને જાગવાની વેળા થઈ છે. હવે આપણે ઉતરી જઈએ.”

૨. ગીગો મહીયો

ધર તરફ વળતી ઘોડીઓ ઝપાટે પંથ કાપવા લાગી. રૂપા-વરણી રાતને શીજે પહોરે વનરાઈ જંગલી ચમેલીની મુગધે મહેકતી હતી. એ ફુંગર, એ રણુચળ ને એ ખાંભીઓને પાછળ મેલીને અસ્વારો આધેરા નીકળી ગયા. કતલની ધણેણાટી, હત્યાની કંડેણા અને શરનાં મુંગાં સમર્પણનું વાતાવરણ વાંસે રહી ગયું હતું. અદાવતનાં ઝેર નીતારી નાખે એવી

અગર ચંદણ રાત
ચાંદા પૂનમ રાત
ચાંદલિયો ક્યારે ઉગશે !
તારોડિયો ક્યારે ઉગશે !

એ ગીત માંહેલી ચંદન-છાંટી રાત હતી. મહીયા અસ્વારો ખીડી ઝેગવી એટલે મહેમાન સમજ્યો કે મહીયો નવા તોરમાં દાખલ થઈ ગયો છે. એટલે મહેમાને વાત ઉચ્ચારો કે તમારો “ગીગો મહીયો બારવટે ચડ્યો હતો તેની શી હકીકત છે, કહેશો ?”

“ગીગો *મકા ને ? કણેરી ગામનો ગીગો ને ? હા, હા, ગીગો તો મકરાણીઓનો મોટો કાળ : મકરાણી મલક આખાને ધમરોળે,

* મહીયાની એક શાખ.

ખણુ ગીગાની કણેનોને સીમાડેય ન છમે ભાષ! અને ગીગો તો
ગરનો સાવજ કહેવાણો: સાંભળો સાંભળો એની ખ્યાતિયું:

ખાખીથી ખીનો નહિ, ખત્રીવટ ખાગે
ભૂપ મોટા ભાગે, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[ગિરનો સિંહ એ ગીગો જીનાગઢના ખાખી રાજથી ન ખહીના.
અને એજો તલવારથી કત્રીવટ ખેંધી. મોટા રાજ પણુ એનાથી
ભાગતા હતા.]

અને ભાષ!

પટેલીયા પ્રગણા તણા, જૂને રાવું જાય,
હણુકે ડુંગર માંય, ગાળે સાવજ ગીગડો.

[પરગણાના પટેલો ગીગાના ત્રાસ સામે દાદ કરવાં જીનાગઢ જાય
છે. અને ગરના સિંહ ગીગો તો ડુંગરાંમાં ગર્જના કર્યાંજ કરે છે.]

ઉનેથી જૂના લગે નારી ન ભરે નીર,
નત્યની રીડોરીડ, ગરનો સાવજ ગીગડો.

[ઉના ગામથી માડીને જૂનાગઢ સુધી સ્ત્રીઓ પાણી નથી ભરી
શકતી. રોજેરોજ જુઓ પડે છે. એવી હાક ગિરના સિંહ:ગીગાની
બાલી ગઈ.]

ને વળી ભાષ! કેવો નામી મરદ ગીગો!

કેસર જ્યું લેવા કરછ, લાંબી સાંધછ લા,
માંછ પગ મૈયા, ગઢે ને કાટે ગીગડા!

[હે ગીગા! તું કેસરીની માફક લાંબી હણુક દે છે, અને ગઢે ને
કાટે: તારા થાપા મારે છે,]

અરે! શી એની શિરજોરી!

દાંબી લેવડું ગામડું, સૂંથી ફાટયો મીંચા
સિંહ વધૂથો સામડો, ગર મળી ગ્યો ગીગડો!

એ ગીગો ને ? કેક ગોરબધા કયા હતા એણે. પણ એ તો બહેલાંની કનડાની કતલ પહેલાંની વાત. સંવત ૧૯૦૬માં ગીગો બારવટે નીકળ્યો, એનું બારવટું કાંઈ રાજ ઉપર નહોતું. કટમ-કળો દાલતો હતો એમાંથી ગીગાનું ગાંડપણ સળગી ઉઠ્યું, એ મૂળ વાતમાં તો કાંઈ માલ જ નહોતો. પણ અસલ વારાની ગાંડપ જ ગણાય. ગીગો મળ કણેરી ગામનો રહેવાસી : મકા શાખનો મહીયો : બાપનું નામ મળુ મકા : ગરાસને કારણે કાકાઓની સાથે અણમનાવ મંડાણો હતો. ચાર પિત્રાઈઓ એની સામી પાટીમાં હતા : એક નામેરી, બીજો કરણો, ત્રીજો રતો અને ચોથો અમરો : એમ ચાર કાકા : સહુનો ઉકરડો એક ઠેકાણે સંચારો પડે. પણ એમાંથી ખાતર ભરી જાય ફક્ત કાકાના ખેડુઓ. ગીગલે લીધો વાંધો. કહે કે ભાગે પડતું ભરવા દઉં. ત્યારે ચાર કાકા આડા ફરીને ઉભા રહ્યા અને અણછાજતું વેણુ બોલી ગયા કે “જન જન હવે ભુંડણના ! તારાથી શું થાતુંતું ?”

‘ભુંડણનો’ કહ્યો ત્યાં ગીગાની જોપરીમાં ખટકો બોલી ગયો. જુવાન બેઠ આદમી, કાંઈનો ટુંકારો ખાંધેલ નહિ, ધણા દિવસની ઝીણી મોટી કનડગત દાલો આવે, એમાં આજ અધ-દિત વેણુ સાંભળ્યું. તે ટાણે ગીગો ઘૂંટડો ઉતારી તો ગયો, પણ એટલું કહી દીધું કે “કાકા, ભુંડણનો છું કે સિંહણનો, તે તો તમે હવે જાણો !”

ધાનનો ફાળોઓ એને ઝેર થઈ ગયો. ઘરમાં કે ગામમાં કયાં જે છવને ગોડ્યું નહિ. પોતાના ચાર ભાઈઓને લઈને ગીગો કુટુંબ માથે જ રીસામણે નીકળી ગયો.

કણેરીથી ઉગમણે પડખે થોડક છેડે પ્રાંસળી નામે ગામડું છે. પિત્રાઈના સંતાપથી ગળે આવી રહેલ ગીગો પ્રાંસળીમાં એક દિવસ ખપોરે મહેમાન થયો છે. ભાઈબધાની પાસે કાકાઓની કનડગત ગાય છે. વાત કરતાં કરતાં એના મ્હોંમાંથી વચન નીકળી ગયું કે “હવે તો ગજોગળ આવી ગયો છું ભાઈ !”

“ગીગા !” સંબંધીઓ એને ઠારે છે: “હોય, કટબ હોય ત્યાં એમ જ ચાલે. બેળાં પડેલાં ભાણાં કોઈક દિવસ ખડખડે ચ ખરાં. પણ એ વાત ઉપર વેરનાં ખી ન વચાય. આપણાં બળ બેર એમ ધૂડ જેવી વાતમાં ખોધ બેસાય છે મારા બાપ ?”

રોટલા ખાઈને હેડે પીતાં પીતાં જુવાન ગીગલો જાલે ગયો એટલે એના સોળે બેઝબંધા છાનામાના ત્યાંથી સરીને નીકળી ગયા. થોડી વારે ગીગા જન્યો. બે ઘડીની નીંદરમાં એના અંતરની આગ કાંઈક ઝોઘી થઈ ગઈ હતી. પણ જગીને જોયું તો સોળમાંથી એકેય સંગાથી ન મળે. ગીગાને જોઈ આવે ગયો: ‘નક્કી મને કાળી દીલી દેવા ગયા !’ એમ બોલતો એ ઉડ્યો. કણેરીને માર્ગે એણે દોટ દીધી. કણેરીનું પાદર થોડુંક છેડું રહ્યું ત્યાં ફડાફડી અને રીડીયા ચરકા સંભળાણા. સાંભળતાં જ ગીગાના પગ ભાંગી ગયા. મનમાં બે પેસી ગઈ. પાદરે પહેંચીને જોયું તો ચાર કાકામાંથી રતા અને અમરાની બે લાશો પડી હતી. લોહીની ખાંદણ મચી હતી. અને ખૂન કરીને ભાઈઓ ઉભા હતા. ભાઈઓએ સાદ કર્યો કે “હાલ્ય ગીગા ! આનાં લોહી પીએ.”

“અરે બસ કરો બાપ ! તમે ઠોમ ઢાળો દીધાં. આવડી ઉતાવળ ? મારો માનખ્યો બગાડી મૂક્યો !”

કાકાની લાશ ઉપર ગીગે પોતાની પછેડી એટાડી દીધી. અને પોતે પડખે બેસીને પોક મેલી રાયો. સાચે આંસુડે રાયો. પછી તો માથે બે ખૂન ચડ્યાં. ઘોડવું તું ને ઢાળ આપ્યો ! ખૂનને સાટે ફાંસીએ ચડવાનો કાચો એ વખતનાં માણસોને ભાવે શેના ? એટલે એણે પોતાના માણસોને કહ્યું :

“ભાઈ, આમે ય હવે મોત તો માથે ગાજી જ રહ્યું છે. તો પછી ડાહ્યા ડમરા થઈને ફતરાને મોતે શીદ મરવું ? મલકમાં નામાં કામાં રહી જનાર એ રીતે થોડીક મરદાઈ પણ ભજવી લેશું ને ?”

આ વે કુટુંબી કારણે ગીંગો બહાર નીકળ્યો. અને ગીંગાની સાંસે જુનાગઢની ગીસ્તો છૂટી. ગરના કુંગરામાં ગીંગો ડણકા દેવા લાગ્યો અને ગામડાં ભાંગવાનો આદર કર્યો. એમાં એક દિવસ એને એક આદમીએ આવીને એ વાતના વાવડ દીધા કે-“ગીંગા મકા ! તમારા બાપ મૃત્યુ મકાનો દેહ છૂટી ગયો.”

“શી રીતે ભાષ ?”

મૃત્યુ મકા ભાગતા ફરતા'તા. એમાં જલાણા. એને જૂનેગઢ લઈ જતા'તા. એમાં દાત્રાણા ગામની પાસે નાગડી ગામને ચોરે મૃત્યુ મકે શરમનાં માર્યાં પેટ તરવાર નાખીને પ્રાણ કાઢ્યા; ને બોલું' તો તમે આંહી દાઉર કરો છો, પણ તમારી કણેરીને માથે તો મકરાણીની એકના સાટાન્ત્ર ત્રણ ગીસ્તો પડી છે.”

“રંગ જૂનાગઢને, મારી કણેરીની કાનિ વધી. ગીંગાને માટે ત્રણ ત્રણ ગીસ્તો ! ગીંગો દેડ ગરમાં, ને ગીસ્તોના પહેરા આળીસ ગાઉ છેડે કણેરીમાં. રંગ ! કાણ કાણ છે એના આગવાન ?”

“એક તો શકર, બીજા બાદશા જમાદાર, ને ત્રીજા અભરામ પાડાળો. ત્રણ મકરાણીઓ.”

“ભાષ ! ભાષ ! ત્રણ જણા મરદના દોકરા ! એને વાવડ દો કે ગૌંગા આંહી એકા બેકા તમારી વાટ જાવે છે. કદાચ એને ખબર નહિ હોય.”

“બરાબર ખબર છે. પણ કણેરીમાં એને કાંઈ દાખ પીડા નથી.”

“તો આપણે જ સામે આલીને જામએ. એને શીદ ફેરવણી કરાવવી !”

ગીરમાંથી ગીંગો ચડ્યો. કણેરીને સીમાડે આવીને સહુ ઉતરી પડ્યા. શકન જોયા વિના ગીંગો કદિ કાષ ગામના સીમાડામાં

પગ મેલતો નહિ. શકન જોવાની રીત પણ નોખી જ લાતની. સીમાડે સહુ એસે ને પોતે સૂવે. સૂતાં સૂતાં આંખમાં નીંદર ભરાય એટલે પોતે ઉભો થાય. કાં તો પાછો ફરી જાય, ને કાં શ્રીફળ લઈને સીમાડામાં દાખલ થાય. કણેરી માથે ‘ચડવામાં શકન જોયાં તો સારાં નીવડ્યાં. નાળીએર લઈને ગીગો આગળ થયો. વાંસે એનું દળ હાલ્યું. ગામને પાદર જઈને ઝાંપાના પથર ઉપર નાળીએર વધેયું. સહુએ માતાજીની શેષ આખીને પછી ગામમાં પગલાં દીધા. બરાબર ચોકમાં જ ગીરતો પડી છે. પણ મોતની બે તો ગીગાને રહી નહોતી. ‘જે નાગબાઈ !’ લલકારીને ગીગો પડ્યો. એમાં બે કોરથી મકરાણીઓની સાડ સાડ દેશી બંદૂકો છૂટી, પણ ગીગાના જાણમાંથી એક જ જાણને જખમ થયો. બીજા બધા કોરેકાટ રહી ગયા.

“હાં બેડબંધો ! આઈ નાગબાઈ આજ બેરે છે.” એમ બોલીને ગીગો ઠેકચો. ધૂધકારીને જેમ દોટ દીધી તેમ મકરાણી શકર, બાદશા જમાદાર ને અભરામ પાડો, ત્રણે ભાગ્યા. ગીગાએ પેલા એને તો હડકટમાં લઈ પછાડી બંદૂક દીધા. પણ અભરામ પાડો ઝાડ ઉપર ચડી ગયો. એને ગોતતા ગોતતા બારવટીયા પાદર આવ્યા, ને જેમ ઉચે નજર કરે તેમ ત્યાં ઝાડની ડાબે અભરામને દીઠો. જેમ ગીગે બંદૂક નોંધી તેમ તે અભરામે ડીલ પડતું મેલ્યું. આવી પડ્યો ગીગાના પગમાં. પગ ઝાલી લીધા. બોલ્યો “એ ગીગા ! તેરા ગુલામ !”

“હે...ડ મકરાણી ! ખાઈ બગાડયું ? જા ભાગી જા. હું ગમેજો. હું શરણાગતને ન માફ. જા ઝટ જૂનાગઢ, ને વાવડ દે કે ગીગો આજ કણેરીમાં જ રે’વાનો છે.”

અભરામને જીવતો જવા દીધો. પોતે કણેરીમાં આખો દિવસ રોઠાણો. બાપનું સ્નાન કર્યું. અને “હવે મકરાણી ફરીવાર આવે તો મને છીંદરીની ઝાડીમાં વાવડ દેજો !” એટલું કહી ગીગો ચડી નીકળ્યો.

૩ છુરીને પાદર જેને પૂરો કર્યો એજ આદશાલ જમાદારનો જુવાન દીકરો બીજી ગીસ્ત લઇને મહીયાવાડ ખુંદવા મંડ્યો અને શેરગઢ ગામને ચારે બેસી બડાઇ હાંકવા લાગ્યો કે “અમે ગીંગા ! ગીંગા ! કયા કરતે હો ? આ તો અચાડી ગીંગલી. નામ જ ગીંગલી ! આ અચાડી કયા કરે ! એક વાર મેરેકુ મોકા મિલ જાય, તો મેં ગીંગલીકું બતા દું.”

જમાદાર ત્યારે બોલવામાં હદ છાંડવા લાગ્યા ત્યારે એક ગામેતી ગરાસીઆથી ન સહેવાણું. એણે કહ્યું કે “તો પછી જમાદાર, આ પડ્યો ગીંગલો છીંદરીની ઝાડીમાં. કયાં છંદું છે ? કરોને પારખું ?”

જમાદાર હતો ચડાઉ ધનેકું. ચડયા, જાણુભેદુ હતો તેઓ એને જગ્યા ચીંધાડવા ચાલ્યા. છીંદરીની ઘાટી ઝાડીમાં એક બેખડની ઓથે ગીંગા એની ટોળી સાથે બેઠેલા. ગીસ્તને ભાળતાં જ બારવટીયા બેખડની પછવાડે બીજે દેકાણે ઓથ લઇ ગયા અને દુશ્મનને ભૂલથાપ દેવા માટે પોતાની પાઘડીઓ બેખડની ટોચે મૂકી. આંહી મકરાણી જમાદાર તો મોતીમાર હતો. એક વડલાની ઓથ લઇને ચડની વચ્ચે થોડોક માગ હતો ત્યાંથી ગોળીઓ છોડવા લાગ્યો. પટોપટ ગોળીઓ પાઘડીઓને લાગતી ગઇ. ગીંગાની આંખ બીજી જગ્યાએથી ઘણી ય ગોતે છે કે આ ગોળીઓ આવે છે કયાંથી ! પણ કોઇ બંદુકદાર દેખાતો નથી. એમાં ગીંગાએ વડલાની બે જડી વડવાદઓ એક બીજી સાથે અડોઅડ હતી તેની ચીરાડમાં કાંઇક લક્ષ્યલ દીડી. બરાબર ચીરાડમાં નોંધીને બંદુક ચલાવી. પહેલે જ ભડકે જમાદાર ઢળી પડ્યા.

જમાદારની મૈયતને ઉપાડી શેરગઢ લાગ્યા. હજી તો સવારે જે જમાદારે શેખી કરી હતી તેની જ આ મૈયત દેખીને મહીયા પેટ ભરી ભરીને હસ્યા.

૨૧ ગણુ શુદ પૂનમની હોળી તો સહુ પ્રગટે, પણ ગીગા બંકડાની હોળી નોખી જ ભાત્યની. જૂનાગઢથી વેરાવળ જનવાની ધોરી સડક હતી. એ સડકને કડિ, પાણીધરા ગામને સીમાડે, આજ જે ગીગાધાર કહેવાય છે તે ધાર ઉપર ગીગા ચાંડેધાડે રહેતો હતો. એમાં કાંઈએ યાદ આપ્યું કે “આજ ફાગણુ શુદ પૂનમ છે ગીગા ! આજ ક્યાંકિ હોળી માતાનાં દર્શન કરવા અને ફુલા સાંભળવા જઈએ.”

વિચાર કરીને ગીગા બોલ્યો કે “આપણે આંહી આપણી નોખી હોળી પરગટીએ અને ફુલા રાસડા ગાવા માટે સહુને આંહી જ બોલાવીએ તો કેમ ?”

“તો સુધું સારું.”

“દીક ત્યારે, અટાળથી સડકને કડિ જોડા ઝાલીને બેસી જાઈએ અને હોળી માતાનો પૂજાપો સરસામાન ભેજો કરીએ.”

૩ કપાસનાં ધોડકાં લઈને ગાડાંની હેડ્યા જૂનાગઢથી વેરાવળ જાય છે. ધોરીને ગળે ટોકરીઓ વગડે છે. મોટી બજાર જેવી રાહદારી સડક ઉપર આરવડીયાની તલભાર પણ ખેંચી નથી. ગાડાંએક ટાગાનીંદર કરતા કરતા લોકો જાય છે. એમાં ગીગાધાર દૂકડા આવતાં ત્રાડ પડી કે “ગાડાં થોભાવો !”

“કાં ભાઈ ? નવાજ સરકારનાં ધોડકાં છે.”

“હા, એટલે જ અમે તાણ્ય કરીએ ને ભાઈ ! ઉતારી નાખો ધોડકાં.”

ગાડાંએકુઓ કળી ગયા કે આ તો ગીગાનો થાપો પડ્યો છે. ધોડકાં ઉલાળી નાખ્યાં.

“તમારું ભાઈ કેટલું ફુલું તું ભાઈ ?”

“પંદર પંદર ફોરી.”

“આ હ્યો, ભાડું ચૂકતે લેતા જવ. તમારાં છોકરાંને આજ વરસ દિવસને પરખે ખજૂર ટોપરા વિના ન રખાય. અને કોઈ પછે તો કહેજે કે ગોગે હતાશણી પ્રગટવા સાડુ ધોકડાં રોકી લીધાં છે.” પોતપોતાનું પૂરુંપૂરું ભાડું લઈને ગાડાવાળાએ ગાડાં દોકડ્યાં. ત્યાં તો ગીગાને કાંઈક સાંભર્યું. ખૂમ પાડી, “એલા ભાઈ, આજ આંહી હોળી પરગટશું, રમશું ને ગાશું. રોકાઈ જવને ?”

“બાપા, અમને માફ કરો. અમારે માથે માછલાં ધોવાશે.”

“હૈ! બીકણુ ! હીક, મંડો ભાગવા. રસ્તે જે મળે એને કહેતા જાવ, કે પાણીધરાને સીમાટે ધાર માથે ગીગાએ આજ રાતે સડને દુલ્હા ગાવા ને ખજૂર ખાવા તોડાવ્યા છે. ગીરનું મને ગોતતી હાય તો એને પણ કહેજે હો કે ?”

“પણ ગીગા મકા !” બેરૂ બોલ્યા, “ખજૂર ટોપરાંને બંદોબસ્ત કરવા પડશે ને ?”

“ભાઈ, આંહી એડે જ એ બધું થઈ રહેશે. આંહીથી જ ખજૂરનાં વાડીયાં, તેલના ફૂડલા, ટોપરાના કોથળા વગેરે હોળીની સંધીય સામગ્રી નીકળશે. જેમએ તેટલી દિતરાવી લેજો. પણ ગાડાંએડુને ભાડાંની કોરીયું ચૂકવવાનું ભૂલશો નહિ. આજ મોટા તહેવારને દિવસ એનાં છોકરાંને હોળીના દારડા વગર ટળવળાવાય નહિ હો કે ?”

સાંજ પડી ત્યાં સડકને કાંઠે રૂનાં ધોકડાં, તેલના ફૂડલા, ખજૂરનાં વાડીયાં, ટોપરાના વાટકાના કોથળા, રીંગાની ગુણા વગેરેના ગંજ ખડકાળા. અને રૂનાં ધોકડાંમાં તેલના ફૂડલા મકાને ગીગાએ હોળી ગોડવી. આળુબાળુનાં ગામડાંમાં ખજૂર પડી હતી એટલે રાત પડ્યે લોકોનો પણ હીક હીક જમાવ થઈ ગયો. પૂતમને આદિ ગિરનારની દુકા વચ્ચેથી જેમ ઝળહળતી કાર કાઢી, તેમ આંહી ગીગાધારે પણ હોળીની ઝાળ નીકળી. આસપાસના ગામડાંમાં છાણાંની હોળી-ઝોના ભડકા દેખાતા હતા તેની વચ્ચે ગીગાની હોળીની ઝાળ

તો આભે જાતી ચડી. બારવડીએ પ્રદક્ષિણા દહને પાણીની ધારાવાડી દીધી. હોળીમાં નાળીંગર હોમ્યાં. કુદી કુદીને ઝાળો વચ્ચેથી નાળીંગરો કાઢી લેવાની હોડ રમાણી. અને પછી જેમ ઝાળ નમવા માંડી, અદિ આકાશે ચડીને રૂપાના રસની રેલમ-છેલ કરવા માંડ્યો, તે વખતે આંહી ગીંગાધારે સ્મરદહના સરખે સરખા દુહાગીરો સામસામી પંગતો કરી કરીને દુહાંતી રમઝટ બોલાવવા લાગ્યા. દાંડીયા રાસ રમાણા. આખી રાત અલભમાં ને ધરતીમાં, બેય દેકાણે આનંદના ઝોલ ઉમટયા. પ્રભાતે પોતાનો નેન્ને ઉપાડીને ગીંગો ગીંગાધાર માથેથી ઉતરી ગયો. ગરની વાટ ઝાલી લીધી.

૫

ખી લાવડ ગામના ગામેની. બેખીઆ શામના મુસલ-માન, નામે ગ્રામીણો જમાદાર, ગીસ્ત લઇને ઉતયો છે. ગાળે ગાળે ગીંગાને ગાંતે છે. એમાં વાવડ મળ્યા કે ગીંગો તો દાદરેયા હુંગર ટૂંકડો રાજધાનના નેસ પાસે પડ્યો છે. આતમી-દારે કહ્યું કે “જમાદાર સાહેબ, ઇ સાવજની બોડમાં જવા જેવું નથી. એને આપણે પહેલો બહાર નીકળવા દઈએ.”

પણ જમાદારને પોતાની ભુવનનું અભિમાન હતું. એણે કહ્યું કે “સાવજને પડમાં આવવા દહને મારવામાં શી બહાદૂરી બગી છે ! બોડમાં જઈને બંધૂકે દહો તો જ હું સાચા સિપાઈબન્યા !”

“જમાદાર ! રવા હો.” પણ જમાદારને તો ખેંચપકડમાં વધુ બેર આવ્યું. બહાડા જળને બંદૂકો સરિત ઉપાડયા. ત્યાં ગીંગાનો નેન્ને દેખાણો. નેજા વિના તો ગીંગો ક્યાંય રહેતો નહિ. વાર આવતી દેખાણી. ઘડીક થયું ત્યાં વારે બહારવડી-યાને વીંટી લીધા, એટલે હોંકા હોંકે મેલીને ગીંગો તરવાર લીધી. પડકારીને જેમ સામે પગલે દોડ દીધી તેમ ગીસ્તનાં મકરાણી-

ઝોઝે બંદૂક સોતા પડ દઇ દીધું. જમાદાર ઘોડેસવાર હતો તે એકલો હિમો થઇ રહ્યો. દોડીને ગીગે ઘોડાની વાઘ ઝાલી લીધી. એટલે ચતુર જમાદારને ઝોસાણુ ચડી ગયું. એણે ગીગાને રંગ દીધા: “શાઆસ ગીગા ! શાઆસ તારી જાણુનારીને ! સો સો શાઆસીયું છે તુને શુરા ! હવે ખસ કરી જ દોસ્ત !”

શાઆસી સાંભળીને કુલાઇ ગયેલા ગીગાએ ઘોડાની વાઘ છોડી દીધી અને કહ્યું કે “જમાદાર, જાઓ પધારો ! વળી જે દિ’ પાણી ચડે તે દિ’ આવજો. ગીગાનું દેકાણું ગરમાં અછતું નથી હોતું. એનો તો મસક છતરાયો નેજે ફરકે છે.”

દાદરેયા હુંગર પાસે ગીગાનું આ રહેઠાણુ હજુ પણ ‘ગીગા પધારી’ અને ‘ગીગા પીરડો’ એવે નામે ઓળખાય છે.

૬

ગોધમા હુંગરની તળેટીમાં નાગડી નામનું ગામ છે. એ ગામના એક ખેડુના ઘરમાંથી ખરે બંપારે ખેતરે ભાત દેવા સાડ પટેલની દીકરા-વડુ તૈયાર થાતી હતી. પણ આપને ધેરથી તાજુ જ આણું વળીને આવતી હતી અને માવતરે કરીયાવર પણ ફાંડે ફાંડે અટળક આપ્યો હતો, એટલે આ જીવાન વડુને પહોંરવા ઓઢવાના લ્હાવા લેવા બહુ ગમતા હતા. વળી પોતાના પિયુજીને જ ભાત જમાડવા જવા કરતા ખીજે ક્યો વધુ ફાંડે અવસર પહોંરવા ઓઢવાનો હોય ? ખેડુની દીકરા-વડુએ ભરત ભરેલાં કાપડું ને થેપાડું તો પહેલાં, તેની ઉપર રાતા ગલરેટાનો સાડલો ઓઢ્યો, પણ તે ઉપરાંત એણે તો હાથ, પગ, ડોક અને નાક કાનમાં જેટલા હતાં તેટલાં ધરાણાં પણ ચડાવ્યાં. એક તો જીવાન કણુબણુ અને એમાં આ શણુગાર: રૂપની ન્યોતો છટી ગઇ. પણ જેમ ભાતની તાંસળી ને છાશની દોણી મોતીઆળી

હંદાણી ઉપર લઇ માથે ચડાવ્યાં તેમ સાસુની નજર પડી. સાસુની આંખ ફાટી ગઇ. પૂછ્યું,

“અરે વહુ, આ પીળી ધમરક થઇને ક્યાં હાલી?”

“બીજે ક્યાં વળી! ખેતરે ભાત દેવા.”

“અરે પણ અડખોત મારીને આ તાગ લાડ ઉતારી લેશે, મોટી સાહેબનદા!”

“કાણુ ઉતારતો’તો વળી?”

“ઝોલ્યો તારો આપ!”

“પણ કાણુ?”

“ઝોલ્યો બારવટીયો ગીગલો મેંયો. આંહી ગોધમાની ગાળીમાં વાટ નેઇને જ બેડો હશે.”

“હ્યો રાખો રાખો બાઇજી! તમે તો દેખી જ નથી શકતાં. તમારી આંખ્યુંમાં મૂઠી મરચાં ભરો, મરચાં! હું તો આ હાલી.”

આખાબોલી અને અખૂધ કણબણ કાંબી કડકાં રણકાવતી અને ફરડ! ફરડ! લગડાં ગળવતી ચાલી નીકળી. વાંસે વૃદ્ધ સાસુએ એકલા એકલા આખું ગામ સાંભળે તેમ બડબડ મોલ્યા જ કયું. અને આંહી ન્યાં વહુ ગામ મેલીને છેડેરી નીકળી તેમ ગોધમે કુંગરેથી તીણી આંખો ફરવતા ચાડિકાએ બારવટીયાને કહ્યું કે “આપા ગીગા! કોક ભતવારી ગય. જડા જણુનું ભાત લાગે છે.”

“હાં દોડો. ભાત લઇ હ્યો, અને ધરેણું હોય તો એ પણ હાથ ખરચી સાટુ દીક પડશે.”

બિલ્લીપગા બહારવટીયા દોડીને બાઇ આડા ફરી વળ્યા. એને પડકારી : “ઉભી રે’ એ બાઇ!”

અંદકવાળા બોકાનીદારોને ભાળી બે બાઇ કણબણ થંભી ગઇ.

“આઈ, ઇ ધરાણાં ને ઇ ભાત આંદો હેઉં મેલ્લને હાલી ન આપ.” બારવટીયાએ એક સુંડી બરાય તેટલાં સોનાં રૂપાં ભાળને બાન ગુમાવ્યું.

“તમે કાણુ છો?” કરડી આંખવાળા અને ખીન્નથી સવાયા પ્રભાવશાળી દેખાતા નળુને આઈએ ખેસી ગયેલે અવાજે પૂછ્યું.

“હું ગીંગા મેયો, આઈ! તું વાર લગાડ એટલું નકામું છે. હાલી ચીથરાં શીદ ફાડછ!”

“તમે પોતે જ ગીંગા આપુ?”

“હા, હું આપુ કાપુ નહિ, પણ ગીંગા ખરો-અરે ગીંગલો કહે તો ય શું? અમારે તો કામનું કામ છે ને? અમારે મકરા-જીનાં માથાં જોવે ને શાહુકારનાં સોનાં રૂપાં જોવે. કાટી દે જટ.”

“બાપ માડી! તયેં તો મારી કાળજીભી સાસુનું કહેવું સાસું પડ્યું!” એટલું કહીને કણબણ ચારે કાર જોવા લાગી.

“શું કહ્યું તું તારી સાસુએ? હાં યે અમારે સાંભળવું પડશે? ફીક આઈ, કહી નાખજે જટ. અમે ભૂખ્યા છીએ.”

“મારી સાસુએ કહ્યું તું કે આ ધરાણાં ઠાંસીને નજ તે તારો આપ ગીંગા બારવટીયા ગોધમેથી ઉતરીને લૂંટી લેશે! મેં કહ્યું કે ભલે મારો આપ ગીંગા લૂંટી લ્યે.”

“મને તારો આપ કલ્હો તો તારી સાસુએ? સાચેસાચ?”

“હા, સાચેસાચ.”

“તયીં તો હું તારો આપ કર્યો. એલા ભાઈ જીવાનો! હું આપ થઈને આ દીકરીને લૂંટું?”

“અરેરે, લૂંટાય કાંઈ?”

“ઉલટાનું કાપડું દેવું જોવે ને?”

“હા જ તો.”

“ એલા લાઇ, આપો એને મહી લસીને કારીયું. પણ એલી દીકરી, તું દીકરી હરી એટલે બાપ ભૂખ્યો હોય એને ખવરાવ તો ખરી ને ?”

“ હાજ તો બાપુ. ”

“ ત્યારે મેલી દે ભાતના રોટલા. અમે ગોધમે જઈને પેટ ઠારશું. છાશની દોણી ય દઇ દેજે. તારી તાંસળી પાછી લઇ જા. દીકરીના ઘરનું કામકું ય મારે ન ખપે. ”

“ બાપુ, વધુ છાશ રોટલા લઇ આવું ?” હરખે ઉભરાતી કળખણે પૂછ્યું.

“ ના, હવે તું આવતી નહિ. નકર કોક ખાટસવાદીઆ તને લૂંટશે ને નામ ગીંગલાનું લેશે. ભાગવા માંડ ઝડ. ”

૭

ગીરના ગાળા વટાવતી બે ચારણીઆણીઓ ચાલી આવે છે. લોકો વાતો કહે છે કે એ બેય કાળીલા ગામની હતી. એક વહુ ને બીજી સાસુ : એક જુવાન ને બીજી આઘડ ઉમરની : બેયને માથે કાળી એબાણ કામળીઓ ઝુલે છે. ગૂઢ રંગોનાં લૂગડાંમાં ગારવરણાં મોઢાં અંધારતી સાંજના આથમણા રંગો જેવાં ખીલી ઉઠે છે. બરોબર બપોર માથે આવ્યો, વગરો વરાળો નાખવા માંડ્યો અને સીમમાં પાંખી પાંખી વાડીઓના કોસ છૂટવા લાગ્યા, ત્યારે ચારણ્યો આદસંગ પાસે પાટી ગામને પાદર આવી.

“ કુહ ! તરસ લાગી છે. ” જુવાનડીએ અધીરાઇ બતાવી.

“ ભલે બાપ ! હાલો આ ઝાંપા દૂકડા ફળીમાં પી આવીએ ”

ગામ ઉજ્જડ છે. ઉલી બગરે એક પણ માણસ દેખાતું નથી. બોલાસ પણ ન મળે. પાદર પાસે મોટી ડેલી હતી તેમાં દાખલ

થઈને ચારણ્યો ઓસરીએ પહોંચ્યા. લાંબી લાંબી એક જ ઓસરીએ ત્રણ ચાર ઓરડા હતા, અને તેમાંથી છેલ્લા ઓરડામાં કાંઈક તૂટવાના ધડાકા થાતા લાગ્યા. સામે ઓરડે જઈને ઓસરી પાસે ઉભાં રહી મોટેરી ચારણ્યે અવાજ દીધો કે “કાક અમને વાટમારુંને ટાઢાં પાણી પાનું બાપ !”

ઓરડામાંથી એક આંધડ બાઈ બહાર નીકળી અને ઓસરીમાં પાણીઆડું હતું ત્યાંથી કળશીઓ ભરીને બન્ને મુસાફરોને પાણી પાડું.

“લાશ ! ખમ્મા તુંને દીકરી ! મારાં પેટ ફ્યાં. તારાં ય એવાં જ ફરજે ! અમૃત જેવું પાણી હો !” એમ કહીને મોટેરી ચારણ્યે આશીર્વાદ આપ્યા. અને છેલ્લે ઓરડે ધડાકા જોશભેર સંભળાવા લાગ્યા. ચારણ્યે બાઈને ચૂપ જોઈને પૂછ્યું :

“આ શું થાય છે ? આ ધડાકા ને આ ગોઝીરા શેના છે બાપ ?”

“કાંઈ નહિ આઈ ! તમે તમારે હવે સીધાંવો. ” બોલતાં બોલતાં બાઈની આંખોમાં જળ ઉભરાણું.

“અરે બાપ, તું કોયવાછ શીદ ? શી વાત છે ? કહે ઝટ. હું આંહીથી ને વિના બાઈશ નહિ. ”

ધડાકા ને ઢાકોટા વધે છે.

“આઈ ! અમારાં ઝુટી ગયાં. અમને લૂટે છે. તમે ઝટ માર્ગે ચડો. ”

“અરે કાણ લૂટે છે ?” જુવાન ચારણી આંખ રાતી કરતી પૂછે છે.

“ગીગલો મૈયો. પણ આઈ ! તમે તમારે માર્ગે પડો. ”

મોટી ચારણ્યે જુવાન ચારણ્યની સામે જોયું. પલકારામાં બેયની આંખોએ જાણે સંતલસ કરી લીધા. મોટેરી ચારણ્ય ઓસરીએ ચડી. પાછળ જુવાનડીએ પગલાં માંડ્યાં. અંદર જઈને.

નેયું. બેડી બેડી બાધઓ રૂવે છે. બે પટારા : તાજ આણાંના ઘરમાં આવ્યા હોય તેવા ચળકતા: પીતળને પતરે નકસી કરીને શણગારેલા : એવા બે પટારા ઓરડામાં માંડ્યા છે.

ચારણ્યો ઓરડે આવી, એટલે જાણે ઘરમાં દીવા થયા. ઘેરે અવાજે ચારણ્યે પૂછ્યું “ તમારું જરજોખમ કયા ઓરડામાં છે બાધયું ? ”

“ આ ઓરડામાં આધ ! અમે હજી આણું વળીને બાપને ઘેરેથી હાલી આવીએ છીએ. ને હમણાં અમારા અબરેભર્યા પટારા તૂટશે, આધ ! ” જીવાન વહુઓ ફાળે જતી જતી છાનું છાનું કહેવા લાગી.

“ તમારા મરદો—તમારાં ઓઢણાંના ધણી કયાં ? ”

“ લાગી ગયા—બારવટીયાની બેથી. ”

“ લાગી ગયા ? તમને મેલીને ? જાતે કેવા ? ”

“ આયર. ”

“ હાય હાય જોગમાયા ! આયરોનું પાણી ગયું ? ”

“ આધ ! તમે ઝંટ નીકળી જાઓ. ”

બેય ચારણ્યે એક બીજીની સામે નેયું. ફરી વાત કરી. અકકેક પટારા ઉપર અકકેક જણી ચડી બેડી. કામળીઓ માથા પરથી ઉતારીને ફેડયે વીંટી લીધી. મોવાળા મોકળા મેલ્યા. મ્હોં ઉપર લટો રમવા માંડી ને આંખની અંદર લાલપ ધુંટાવા લાગી. મોટેરીએ આયરાણીઓને કહ્યું :

“ બાધયું ! બે મોટા ઉપરવટણા લાવજો તો ! ”

પાણા આવ્યા. દસ દસ શેરીઆ પંથર હાથમાં લઇને બેય જણીઓ બેડી. ત્યાં તો બોકાસો દૂકડો આવ્યો. જુકાનીદાર લુંટારા, બેરવ જેવા ભયંકર, હાથમાં લાકડી, તલવારો ને ખંભે ખંદુકા લઇ ઓરડે આવ્યા. નજર કરતાં જ ઓઝપાયા. ચંબાને ઉભા થઇ રહ્યા. એક બીજા સામે નજરો નોંધી. વેશ ઉપરથી વરતી.

ગજા. આજુસાર પણ ઝોળખાઈ. અંદરે અંદર વાતો કરીઃ-
“આરયું શાગે છે.”

“વાંધા નહિ. કહી નેમઝમે. નીકર પછી એની પત્ન નહિ
ચાખીએ.” એક આદમીએ ચારણ્યોને વિનવી નેમઃ

“આરયું ! અમે તમને પગે લાગીએ છીએ. હેઠાં ઉતરો.”

“બાપ !” ચારણી ઉઠે ગળે બોલી; “હેઠાં તો હવે આ
લગ ઉતરી રહ્યાં.”

“તો અમારે આવડે જાક્ષીને ઉતારવાં નેશે.”

“તો તો બાપ ! લોહીએ તુને અધોળાવી જ દધએ ને !”
એ વેણે જીવાનડીનાં હત્યાં. સાંભળીને લુંટારાનાં કઠોર હૈયાં
પણ કાંપી ઉઠ્યાં.

“બોલાવો આપા ગીગાને.” એક જણે બીજને કહ્યું.

ગીગો ગામમાં બીજે ઠેકાણે લુંટતો હતો, ત્યાંથી આ ખબર
સાંભળીને ઉપડતે પગલે આવી પહોંચ્યો. એણે ચંડી રૂપ ધરીને
એકેલી બે ચારણ્યો દીડી. એણે પાંચડીનો છેડો અંતરવાશ નાખીને
હાથ નેડી વિનવણી કરી કે “આરયું ! દયા કરીને હેડીયું ઉતરો.
અમારે બહુ વપત્ય પડી છે. અમે બોડી બામણીને ખેતરે નથી
આવ્યા. આ જ ખોરડાનો ઘણી કુંભો વાધ મને ન કહેવાનાં
વેણુ કહેવરાવતો હતો. અને આજ હું ઇઆચરૂંનાં પાણી માપવા
આવ્યો છું. તમારે ને એને શા લેવા દેવા ? ગીગો તમારે ચરણે
તમે કહો ઇ ધરે. હેઠાં ઉતરો.”

“વિસામા ! બાપ વિસામા !” ચારણીએ કપડામાં હેત બેગ-
વીને જવાળ દીધો, “વિસામા ! તું ગીગો આજ ઉડીને અમને
મોરાપાં ખાનારીયું માનજ ? અરે વિસામા ! અવડાં બધાં વેણ ?”

“આઈ ! કાઈ રીતે ઉતરો ?”

“બાપ ! હવે તો અમે મરું તે કહે !”

“પણ એવડું કારણ ?”

‘વિસામા ! અમે વાટેથી આવીને આ ઘરનાં પાણી પીધાં.’

“પાણી પીધાં ? ખસ, એટલા સાદુ !”

“ખસ બાપ ! પાણી પીધાં, એટલા સાદુ.”

ગીગો ઉભો થઇ રહ્યો એકેએક જણું અખોલ ઉભું છે. સહુના શ્વાસ સંભળાય છે. આગ ભાળીને વનમાં ભયંકર વનચરો પશુ પૂછડીઓ સંક્રાંતી : જાય, તેવું આ લૂંટારાઓનું ખની ગયું. થોડીક વાર થઇ. ચારણ્યે છેલ્લી વાર કહ્યું :

“ગીગા ! બાપ ! હાલો ખોટી મ થા. અમે પાણી પીધાં છે. અને હવે લૂંટયું એટલું લઇને ભાગવા માંડજે, ગીગા !”

ગામ ભાંચ્યા વગર ગીગો ચાલી નીકળ્યો. કેટલાય દિવસ સુધી એના મનમાં ભણુકારા ખોલતા રહ્યા કે “વિસામા ! અમે એનાં પાણી પીધાં છે !”

૮

૨ મનન માસ પૂરો થઇને ઇદનું સવાર પડતું આવે છે. પ્રભાસ પાટણથી ઇશાન ખુણા તરફ એક માફાળું વલકું ચાલ્યું જાય છે. અને વેલડા વાંસે એક પગપાળો વોળાવીઓ ચાલ્યો આવે છે. પગના અંગૂઠા યે ન દેખાઇ જાય એવડો લાંબો અંગરખો પહેરેલો અને તે છિપર કમરથી છાતી સુધી અરધાક તાકાની બેટ બાંધેલી : એ બેટમાં કટાર અને જર્મયો ધખેલાં : ખંભે ઢાલ, કેડે તલવાર અને હાથમાં જામગરીવાળી અમદાવાદી બંદક હતી : સીતેર વરસ વટાવી ગયેલ ભુટ્ટો વોળાવીઓ પૂરી પરજથી વેલડાને પડખે વલ્યો આવે છે.

એની પછવાડે પછવાડે એક વૃદ્ધ બાઈ પોતાના બે વરસના દીકરાના દીકરાને તેડીને ચાલ્યાં આવે છે. દીકરાના શરીર છિપર શીતળાનાં તાળાં ચાઠાં છે. દાઢી મા અને દીકરો, બેયનાં

શરીર ગૌરવણી છે. ફરચલીઆળી મુખમુદ્રામાંથી જૂના કાળની નાગરી ન્યાતની નમણાઈ અને જવાંમદી નીતરે છે.

“ માણ ! હવે કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા ? ” છુટ્ટા વોળાવીઆએ ડોસીમાને રસ્તે પૂછ્યું.

“ આજ છેલ્લો જ દિ’ છે મિયાં ! આજ માતાજીની પાસે શિવપ્રસાદને છેલ્લી વાર પગે લગાડી આવીએ, એટલે મારી બાધા છૂટી જશે. તમને અરાબર રોજ મહિનામાં જ રોજ રોજ પંથ કરાવવો પડ્યો છે ના, તે મારો તો જીવ બળે છે, મિયાં ! ”

“ અરે, શું બોલો છો દાદી મા ? એમાં કયો મોટો પંથ પડી ગયો ? અને મારું ક્યાં એક પણ રોજું પડ્યું છે ? આપણે તો રોજ ભળકડે નીકળીએ છીએ ને દિ ઉગ્યે તો પાછાં પાટણ બેળાં થઈ જઈએ છીએ. એટલે મારે તો સરગી કરવામાં અને રોજું બોલવામાં કાંઈ ચે નડતર થાતી નથી. બાકી ધરમ પાળવામાં તકલીફ તો પહેલી જ હોય ને ? તમે જુઓને, આટલી અવસ્થાએ : સુવાળાં માણસ : ઓઝલ પડેલ પાળનારાં : તોય બેટાની સાદુ બાધા રાખી રોજ પગપાળાં બે ત્રણ ગાઉની ગીર વીંધી શીતળાજીને જીવારવા આવો છો ! આસ્થા કાંઈ ગસ્તામાં પડી છે દાદી મા ? ”

“ આસ્થા તો શું લાઈ ? એ તો ઓલાદના એવા મોહ કુદરતે કરી મેલ્યા છે ને મિયાં ! ”

આવી વાતો થાય છે. હેરબ્ય નદી ગાજતી ગાજતી નજીક ને નજીક આવતી જાય છે. શીતળા માતાની દેરીની ધન દેખાવા લાગી છે. અંદર દીપડા પડ્યા હોય એવી વંદી જગ્યા વીંટળાઈ વળી છે. એમાં એક ઘોડેસવાર આડો ફરીને ઉભો રહ્યો. હાથમાં બંદૂક હતી તે વોળાવીઆ તરફ તાકીને છુટ્ટાં બાંધને કહ્યું “ પગનાં કડલાં કાઢી નાખો. ”

છુટ્ટો વોળાવીઆ મિયાં ધસીને વચ્ચે આવ્યો. બંદૂક અંબે ચડાવી. ઝીણી આંખે તાકીને પૂછ્યું “ કાણ જહાંગીરો કે ? ”

“હા, ફરજલ્લા મિયાં ! હું જહાંગીરો. તમે કારે ખસી જાવ. તમે સૈયદ છો.”

“હું ખસી જઈ ? હું સૈયદખાન્યો ખસી જઈ, ને તું મારા ધણી દેસાઈની માનાં કડલાં ઉપર હાથ નાખ ?”

“મિયાં ? તમે સૈયદ છો. માગો, તો જાવા દઉં.” બહાર-વટીઓ બોલ્યો.

“ના ના, ખચ્યા ! હું માગવા નથી નીકળ્યો; હાલ તલવાર બાંધીને આવ્યો છું. હું ઉદ્દેશકર દેસાઈનો ચાકર. વાસ્તે જહાંગીરો, માટી થા !” બુઢાંએ બંદૂક છાતીએ ચડાવી.

બેટા સોનાં માજીએ આડા ફરીને પોતાના નેકીદાર નોકરને કહ્યું “મિયાં ! તમે રેવા ઘો. આજ છદ જેવા મોટા દિવસે મારાં એ કોઠીનાં કડલાં સાદુ સૈયદના દીકરા મરે, તો મારે દુનિયામાં જીવવું ભારી થઈ પડે.”

“અરે શું બોલો છો માજી !” મિયાંના મ્હેં ઉપર બેતર વરસની નીમકલલાલી તરવરી આવી: “એ દોકડાનો જહાંગીરો માજીનાં કડલાં કાઢી જાય તો મેં ત્રીસ વરસનું બાધેલું નીમક આજ છદને હાડે ધૂળ મળી જાય ને ?”

માજીની આંખોમાં જળજળિયાં આવી ગયાં. લૂંટારાની સામે જોઈને માજીએ પોતાના બોખલા મ્હેંમાંથી મોતીના દાણા જેવાં વેણ પડતાં મુક્યાં : “જહાંગીરો ! તું ચે મુસલમાનનો દીકરો છો. આજનો દિવસ મિયાંનું વચન રાખ. નીકર મારાં ધોળાં લાજશે.”

જહાંગીરો પીગળતો લાગ્યો. એટલે ચતુર નાગરાણીએ આગળ ચલાવ્યું: “જ દીકરો, ચાલતો થા ! કડલાં હું તને કાલે દઈ મેલીશ. તું મારા પાટળુનો રહીશ. તારે માથે વસમા દિ’ આવ્યા છે એ અમે જાણીએ છીએ, જેમાંથી હું કાઢીને નહિ મરવા દઉં. જા, હું દેસાઈ કુળમાં પામી છું. બોલ્યું નહિ ફર.”

જહાંગીરાને પૂરી ઓળખાણ પડી ગઈ. બહારવટીયો બહુ બોઠો પડ્યો. મુંગો મુંગો ઘોડી વાળીને ચાલ્યો ગયો. આ

જહાંગીરે મૂળ તો પાટણના ખેડૂત; પછી લાપાતોમાં જ જમા-
નનો વાંધો પડ્યો તેમા બહારવટે નીકળેલો; અને તે પછી
તો કેટલાંક ડાહ્યા માણસોએ વચ્ચે પડી રાજ સાથે એનું
સમાધાન કરાવેલું. પોતે પાછા પાટણમાં ખેડ કરવા માંડેલો.

૯

એ જહાંગીરાએ એક વાર ખાનદાની ખામ ખેસીને ગીગલાને
લાખ રૂપીઆની ખાટ ખવરાવી હતી. ગીગાનો દિ' વાંધો
બેઠેલ, એટલે વણસમજ્યાં એ ય મુશ્કામ જહાંગીરાનો દોર્યો દોરાણો.
નાથેર પંથકમાં ગોરખનાથજીની ગોરખમઠીની જગ્યાનો ખાર ગામનો
ગરાસ : એ ગરાસે મહંતના બે ચેલકાએ વચ્ચે ઝગડો સળગાવ્યો.
એક ચેલકાએ બીજાને ઉકેલી નાખવાનો તાલ રચ્યો. જહાંગીરાને
કામ સોંપાણું. જહાંગીરાએ ગીગલાનો ખારવટાની એથે એ કાળું
કામ કરી નાખવાનું માથે લીધું. મહંતના અગ્નેડા ગામને
લાંગવા જહાંગીરે ગીગલાને તેડી લાવ્યો. વાળુ ટાણે અગ્નેડામાં
મઠીયાની હાકલ પડી. પણ સારે ભાગ્યે બળરમાં જ ગીગા એકને
ખાત્રણ મળ્યો. ખાત્રણે ગીગાને કહ્યું કે “કેટ છે તને ગીગા !
ધરમનો થાંભલો ગીગા ઉઠીને બેખ મારવા આવ્યો છે ?”

ગીગા ચમક્યો, ગરદન ફેરવીને જહાંગીરાને પૂછ્યું, “કાં બેડ ?
આ શી રમત છે ?”

ગીગલાની કરડી આંખ જહાંગીરાના કલેબનમાં પેસી ગઈ.
સાચી વાત આપોઆપ બહાર આવી ગઈ.

“ગોર !” ગીગો ખાત્રણ તરફ વળ્યો; “તમે માફ સતમાતમ
રખાવ્યું. તમને રંગ છે. ને જહાંગીરા ! તને ફટકાર છે.”

એટલું કહીને ગીગો બહાર નીકળ્યો. એણે સીમાંડે જઈને
કાંધક વિચાર કરી લીધો. પોતાના ન્હાઇ પુત્રીયાને કહ્યું કે

“નાથેરમાં આવ્યા છીએ તો હાલે હાથે નથી જવું. હાલો બીજા માથે પડીએ.”

નાથેરમાં સરસ્વતી નદીને કાંઠે બીજા નામનું ગામડું છે. જેવું એનું નામ એવી જ એની રૂપ. લોકો પહેલા પોરની મીઠી નીંદરમાં પડેલાં તે વખતે લૂંટારા જાનામાના ગામમાં પેસી ગયા. સડોડાટ સરકારી ઉતારા પર પહોંચ્યા. બેજો જાણુબેદુ હતો તેને પૂછ્યું કે “ઓસરીએ ઇ ઉંચા ઢોલીઆ ઉપર કાણ સતું છે ?”

“પાટણવાળા દેસાઇ ઉદ્દેશંકર.”

“ઉદ્દેશંકર કાકા ? તયી તો સાવધાન રેવા જેવું. જો જાગી ગયો તો ઇ નાગરખંચો આપણા પાંચને હામ રાખશે.”

હળવં પેતરે ઢોલીએ પહોંચી જઈને ગીગલો એ સુતેલા પડછંદ આદમીની છાતી ઉપર ઉઘાડો જમંયો લાઇ ચડી બેઠો. ઉઘતો આદમી જાગ્યો. અંધારે તારાનાં તેજમાં છાતી ઉપરનો માણસ ઓળખાયો નહિ. પૂછ્યું “કાણ તું ?”

“ઉદ્દેશંકર કાકા ! ન ઓળખ્યો મને ?”

“ગીગલો કે ? હે કમતીઆ ! મારે ને તારે શું વેર હતું કે આમ ચોરટાની જેમ છાતીએ ચડી બેઠો ? હે બાવલા ! પડકારીને ન આવી શક્યો ? મરદનાં પારખાં તો થાત !”

“કાકા, મારે કયાં તમારી હારે વેર છે ? તમે તો સોમનાથ-જીના ગણુ છો. પણ તમે એકવચની અને ધરમવાળા કહેવાઓ છો એટલે તમને મારા અંતરની બે વાતું કહેવા આવ્યો છું.”

“તો કહે.”

“ના, આંહી નહિ, ગામ બહાર હાલો.”

“હાલે હાલો.”

અંધારે અંધારે, ઉદ્દેશંકર દેસાઇએ પોતાની ડોકમાંથી હેમને સાતસરો હાર સેરવીને ઢોલીઆ નીચે પાડી નાખ્યો. પોતે ઉભા થયા. લૂગડાં પહેરવા લાગ્યા.

એટલો બોલાસ થાતાં તો આધેરે ખાટલેથી એક આદમીએ જાગીને પડકારો દીધો કે “કાણુ છે ઇ ઉતારામાં ?”

“આદમ મકરાણી !” ઉદયશંકર દેશાધીએ ઉત્તર દીધો ! “કાષ્ટ નથી, સુધ જાવ તમે તમારે.”

દેશાધીનો વફાદાર અને શરો વિદ્વાયતી આદમ જમાદાર સમજી ગયો. બંદૂક લાઇને દોડ્યો. ક્રાહા માથે ચડી ગયો. ઉપરા ઉપરી બંદૂક નીરવા લાગ્યો. મહીયા નોઈ રહ્યા. વખાણુ કરવા લાગ્યા કે “વાહ લોહકાષ્ટ ! ખરો માટી !” પણ એક મહીયા જીવાને પાછળથી ચડી, પગ ઝાલી આદમને નીચે ઝીંક્યો. ઝીંકીને દાખી દીધો. દખાએલો આદમ મહીયાઓને મ્હોં ફાંટતી ગાળો કાઢવા મંડ્યો.

ગાળો સાંભળીને પૂને મહીયે કહ્યું “એ જમાદાર ! મરદ થા, ગાળ્યું મ કાઢ.”

પણ આદમની જીભ ન ચાટકી, ત્યારે ગીગાએ કહ્યું કે “પૂના ! એ પોતે તો બહાદુરિયો છે, પણ એની જીભ જ અવગાન ચંડી છે. માટે એ રાંડ જીભને જરા જામગરી ચાંપજે !”

આદમની જીભને ટેરવે પૂને જામગરીનો ડામ દીધો. આમદ ચૂપ થયો. એટલામાં પૂનાને કંઈક વ્હેમ આવતાં એણે દેસાધના પલ્લંગ હેઠળ બરછી ફેરવી. ફેરવતાંની વાર જ અંધારે ચીસ પડી કે “એ બાપા ! મને મારો મા, આ લ્યો આ દેસાધનો અછોંડા.”

પલ્લંગ નીચે છુપાનાર એક માળી હતો. એને પૂનાએ બહાર ખેંચ્યો. એના હાથમાંથી ઉદયશંકર દેશાધીએ સેરવી નાખેલો હેમનો હાર કુંટવીને પૂને મહીયે થપ્પડ મારી કહ્યું કે “હે નીમકહરામ ! તારા ધણીના હાર સાદુ જરીક બરછી પણ ન ખમી શક્યો ?”

આખો દાયરો દેસાધને લાઇને ગીર તરફ ગયો. સારી પેઠે આધા આધ્યા પછી ગીગાએ દેસાધને કહ્યું કે “કાકા ! મારે પેટની આટલી જ વાત કહેવી હતી : કે માફ અકાળે મોત થાશે. પણ મારે દીકરા નથી. એટલે મારી અવગતિ થાશે. મને કાષ્ટનો ભરોસો નથી, કે આગળથી મારી ઉત્તરક્રિયાનો બદોબસ્ત કરું. તમે ધરમ-

વાળા છો તે પાણી મેલો કે મારી વાંસે આમણુ જમાડશો. આટલું કરો તો મારા પેટમાં ટાઢક થાય.”

દાંત કાઢીને દેસાઈએ કહ્યું “ ગીગા, આટલા સાડે આવડી ખટપટ કરી ? હાલતે રસ્તે કહેવરાવ્યું હોત તો ય હું કરી નાખત !”

“ બસ કાકા, હવે પધારો. કોઈ તમારું નામ ન ક્યો.”

“ રામ રામ ગીગા ! ”

દેસાઈ ચાલ્યા ગયા. સવાર પડ્યું ત્યારે ગીગાએ પૂનાને ખંભે લટકતી રૂપીઆ જડેલ પટાવાળી એક નવી તલવાર દીધી. પૃછ્યું “ પૂના, આ તલવાર ક્યાંથી ? ”

“ દેસાઈની. ઉતારામાંથી સેરવી લીધી. હાર ને તરવાર બે ત્રીજ આપણે બીજ ગામમાંથી કમાણા. ”

“ ઠીક ! હ હાર ને હ તરવાર મારી પાસે લાવો.”

૧૦

બા રવડું ખેડતાં પાંચ વરસ પૂરાં થવા આવ્યાં, અને ગીગાના મોતની સજ્જ પથરાવા માંડી. માણસનાં પાપ માણસને માથેલી કારથી ખાઈ રહ્યાં હોય છે એની ખબર એને નથી હોતી. ગીગાને પણ મરવું તો હતું જ, એટલે માગ મેલીને ગામડાં ભાંગતો હતો. એમાં એને એક સંધી મળ્યો. સંધી ગીરમાં ઘાસચારાનું એક સાડું ફેંકાણું બંધને પોતાનો માલ ચારવા જાય, પણ એક ચારણનું મવાડું જે ત્યાં આવીને હમેશાં પડે. આમ ઘાસ ચારામાં ભાગ પડે એ સંધીને ગમે નહિ. ચારણોનું કાસળ કાઢવા માટે સંધી ગીગા ભેગો ભળ્યો અને થોડાક ગામતરારાં કર્યા પછી એણે ગીગાને કહ્યું કે “ ગીગા મૈયા, હવે એક માડું ગામતરારું તો કરવું જોવે ને ભાઈ ? ”

ગીગો કહે “ લલે, હાલો ! ”

ગીગાને ગોંધ પણ નહિ કે સંધી કાના ઉપર તેડી જાય છે. આખી ટોળી ગીરના એક નેસડા ઉપર આવી પહોંચી. ગીગાએ માન્યું કે નેસ આયરનો કાં રખારીનો હશે. કાળી રાતે લૂંટ માંડી. અને કાળો જીજાટ બોલ્યો. પોતે લૂંટે છે ત્યાં કાને અવાજ પડ્યો કે “એ આપા ગીગા ! અમારે માથે કે ગાયુંને માથે ? તુંને આંહી કાણ તારો કાળ તેડી લાવ્યો ?”

ગીગાએ મીટ માંડી. લોખંડીઆળી ચારણ્યો દીઠી. પૂછ્યું, “તમે કાણ છો ?”

“અમે તારાં કળોયાં, બાપ ! અમે ચારણ્યું.”

ગીગાને ભાન આવ્યું. હાકલ પાડી કે “આપણને છતરનાર આપ્યા સંધીને ઝાલજો ભાઈ.”

પણ સંધી તો ગીગાને પાપમાં ધકેલીને ભાગી નીકળ્યો હતો.

“તું ને તારો કાળ તેડી આવ્યો !” એ વચન ગીગાના માથામાં ગાજતું હતું. કાળી રાતને અંધારે પણ પોતાનું કાળું પાપ જાણે એને નજરોનજર તરવરતું દેખાણું. લૂંટનો હગલો ગીગાએ પાછો મૂકાવ્યો. હાથ જોડીને બોલ્યો “આપણું ! તમે મને શરણ્યો. હવે મને માફી આપો.”

“બાપ ! વિસામા !” ચારણ્યો બોલી, “અમે મૂંઝ થોડી. નાખી છે તે વાળી લઈએ ? અમારી તો આંતરડી બોલી છે. અમે બીજું કંઈ નથી જાણતાં.”

“ઠીક આપણું ! તો પછી આ મારાં હથીઆર તમારે પગે ધરું છું. હવે તો તમે તમારે હાથે બંધાવો તો જ બંધવાં છે.”

“ના ના ના, અમે કાઢનાં હથીઆર ન છોડાવીએ મારા વીર ! મહા પાપમાં પડીએ. લઈ જ તારાં પાછાં.”

એમ કહીને ચારણીએ પોતાને હાથે ગીગાને હથીઆર બંધાવ્યાં અને કહ્યું “ગીગા, આટલું એક નીમ રાખજો. એક મહિના. સુધી ગામતરે ચડીશ મા. મહિના પછી તેર ચારણ્ય કુંવારકાને જમાડજો. જોગમાયા તારાં રખવાળાં કરશે.”

ગીંગા ચાલી નીકળ્યો. એનું હૈયું એને ડંખવા લાગ્યું હતું. ખારવરાનાં પાપ એની આંખ સામે ઓળાડપે ઉભાં થતાં હતાં. મનના સંતાપ શમવવા માટે ગીર છાડીને પોતે કોઈ એક ગામમાં પોતાના એક ફકીર જાતના ગામેતી ભાઈબંધ મોરલીશાને ઘેર આવ્યો. તે ત્યાં જ છુપાઈને રહેવા લાગ્યો.

૧૧

થો રે દિવસે મોરલીશાનાં લગન થતાં હતાં. જન માંગરોળ ગામે જવાની હતી. મોરલીશાએ ગીંગાને કહ્યું “ગીંગા મૈયા, તમારે જનમાં આવવું નેશું.”

“ભાઈ! મને લાઈ જવો રેવા દે. ચારણ્યુંએ મને એક મહિના સુધી ગામતરે ન ચડવાનું નીમ દીધું છે.”

“અરે ચાર! એ તો ગામ ભાંગવા જવાનું નીમ. અને આ તો જનમાં આવવાનું છે. એમાં નીમ આરે ન આવે.”

“પણ ભાઈ! વખત છે ને હું ઓળખાઈ જાશ તો બોલું તો કાંઈ નહિ, પણ તારો વીવા વણસી જશે.”

“કોઈ નહિ ઓળખે. હાલો. બાપી ગીંગા જનમાં ન હોય તો મારે પરણવા જવું હરામ છે.”

ગીંગા મિત્રની જનમાં ચાલ્યો. ખારવટીયો વતું તો કરાવે નહિ, અને લગડાં પણ લીલી અટલસનાં પહેરે, એટલે લાગે ફકીર જેવો. કોઈ ઓળખે તેમ નહોતું. પણ જન તરફથી માંગરોળમાં એક દાયરો કરવામાં આવ્યો. ગામનાં કસુંબો લેનારાં તમામ માણસોને દાયરે કસુંબો પીવા આવવાનું નોતરું દેવાયું. એમાં શેરગઢ ગામનો દયારામ નામે એક પાહણ પણ બંધાણી હોવાથી જઈ ચડ્યો. મહીયાના મુલકમાં રહેનાર એ પાહણે ગીંગા મહીયાનું મોં ઓળખ્યું. બોલી ઉઠ્યો; “ઓહો ગીંગા મકા! તમે આંહી ’

“ચુપ !” ગીંગાએ નાક પર આંગળી મૂકી.

પણ દાયરામાં એ વાત અછતી ન રહી. રાજદરબારમાં ખબર પહોંચી ગયા. અને રાજખાતામાં મસ્લત ચાલી : “શી રીતે જાલવો એને ? જીવતો તો જલાશે નહિ. ઉઘાડે ધીંગાણે તો આપણા કૈક જણ ઉડી જશે. મારે પહેલાં તો એને ખેંચાવો.”

આંહી દાયરો ચાલે છે, ત્યાં તો મોરલીશા જમીનદારના માનમાં રાજ તરફથી દારૂ, માજમ, મફર વગેરે ફેરી પદાર્થોની બનાવેલી મીઠાઈઓના ખૂમચા આવવા લાગ્યા. આશ્ચર્ય કરી કરીને સહુને ખવરાવવા લાગ્યા. ગીંગા દારૂ નહોતો પીતો, પણ તે દિવસના ગુલ્તાનમાં એણે હદ બહારનો ફેફ્ફ ક્યો. બહારવટીયો અને એનાં માણસો ફેફ્ફમાં ખૂડખૂડાં થઈ ગયા. હવે એ લોકો હથીઆર ચલાવી શકે તેમ નથી એવી ખાતમી પહોંચનાં તો દરબારી ગીસ્ત ભરી બંદૂકે છૂટી.

“ગીંગા મહીયા ! દંગા ! ગીસ્ત આવી !” એવી ખૂમ પડી. ઘેનમાં ચકચૂર બહારવટીયા ચમક્યા. લથડીયાં લેતા ઉડ્યા. હિંગમણ દરવાજે ભાગ્યા. બ્લીકને લીધે ફેફ્ફ થોડો કમી થયો. પણ ગીસ્ત એનાં પગલાં દબાવતી દોડી. બરાબર મકતૂબનીયા પીરની દરગાહ પાસે બેહોશ થઈને ગીંગા હિંગો રહ્યો. બીજા બધા આંબલી પર ચડી ગયા. અને પોતે ગીસ્ત આવી પહોંચે તે પહેલાં પોતાને જ હાથે પેટ તરવાર ખાઈ દળી પડ્યો. ગીસ્તનાં માણસો આવી પહોંચ્યાં ત્યારે ગીંગા છેલ્લા શ્વાસ લેતો હતો. એચીતું એને કંઈક યાદ આવી ગયું. એણે પડકારીને કહ્યું કે

સૈયદ મખદૂમ જહાનીયાં, સૈયદ સિકંદર જહાનીયાં વગેરે પીરો માંગરોળમાં પહેલા મુસલમાન સંતો હતા અને સાહ આલમ સાહેબના શિષ્યો હતા. તેમને મળેલું ગામ મક્તમપોર પહેલાં દેવલપુર કહેવાતું. રા' મંડળિક પર મહમૂદ બેગડાને ચડાવી લાવનારા એ લોકો જ હતા એમ કહેવાય છે.

“લાઇઓ, તમે સિપાહીના દીકરા છો; હું કરજમાં ન મરું એટલા સારૂ વિનવું છું કે આ હાર અને આ તલવાર પાટણ-વાળા દેસાઈ ઉદયશંકર કાકાને પાછાં પોગાડજો ! કહેજો કે તે દિ’ રાતે ખીજ ગામેથી ગીગલો ચોરી ગયેલો.”

પોતાના ગળામાંથી નવસરો હેમનો હાર અને કમ્બરમાંથી રૂપીઆ જડિત પટાવાળી તલવાર ઉતારીને ગીગાએ ધરતી પર હગલો કર્યો. *તે પછી તૂર્ત એના શ્વાસ છૂટી ગયા. ખીજાઓને પણ ગીસ્તે આંખલી પરથી બંદક મારી મારીને પછાડયા.

આ દેકારાની અંદર ગીસ્તની પછવાડે જ મોરલીશા ચાલ્યો આવતો હતો. આવીને એ ગીગાની લાશ પૂર ઉભો રહ્યો. આંખો ખીડીને થોડી વાર એણે પ્યાન ધર્યું. ને પછી એણે ગીગાની જ તરવાર એ લાશ પરથી ઉપાડી.

“હાં ! હાં ! હાં ! બાપુ !” કહીને માણસોએ એના હાથ ઝાલ્યા.

“તમે ખસી જાઓ લાઇ ! જીદ કરો મા. આજ મારે આંધ્રે મીંદાજો જ ગીગાની ભેળા થઇ જવું જોવે. ”

હાથ છોડાવી, મોરલીશાએ પેટ તરવાર નાખી. ગીગાની લાશ ઉપર જ પોતે પ્રાણ છોડયા. સંવત ૧૯૧૩ની આ વાત.

*આ હાર ને તલવાર દેસાઈ ઉદયશંકરને કોઈએ નહોતાં પહોંચાડયાં. એટલે દેસાઈએ અરજ હેવાલ કરતાં અગળા મુકામે પો. એ. કેપ્ટન લેન્ગ મારફત તલવાર પાછી મળી, પણ હાર તો સિપાહીઓએ હુટમાં વહેંચી ખાધેલો તેથી તેની કિમ્મતનાં રોકડ નાણાં મળ્યાં. એ નાણાં આ એકવચ્ચની નાગરે ગીગા મહીયાની પાછળ ધર્માદામા ખરચી નાખ્યાં હતાં. આ દેસાઈ કુટુંબની જવાંમદી આ વૃત્તાંતોમાં ઠેર ઠેર ચલકે છે. આગલા પૃષ્ઠ ૩૭ પર આલેખેલાં નાગરાણી તે આ ઉદયશંકરનાં જ માતૃશ્રી; અને કાઠુની કથામાં ‘હરલાઇ’ નામનું પાત્ર તે આ ઉદય-શંકરના જ પુત્ર.

આ વાં આવાં ઘેલૂંડાં એ જુગનાં માનવી હતાં ભાઈ !
 મોતને ભારી મીઠું કરી જાણતા. મેં તો તમને
 એ ય જાતનાં મોત વર્ણવી દેખાડ્યાં. બેમાંથી કયું ચડે એ તો
 તમે સમજો. આ અમારો ઇતિહાસ.

“આટલો બધો ઇતિહાસ તમને કડકડાટ મોઢે ?” મહેમાન
 જાણે સ્વપનામાંથી જાગ્યો.

“અમે તો ભાઈ, અલણ માણસ : અમારા ઘરની વાતો
 અમે ક્યાં જઈ આજેખીએ ? ક્યાં જઈ વાંચીએ ? એટલે
 કાળજાની કોર ઉપર કોતરીને રાખીએ છીએ. છોકરાંઓને અને
 બાચુંને શીખવીએ છીએ; ને તમ જેવા કોઈ ખાનદાન આવે
 તો એને અંતર ખોલીને સંભળાવીએ છીએ. આજ તો આજ
 આ વાતોને માનવા ચે કાણ બેઠું છે ? અને સહુને કાંઈ પેટ
 ચોડું દેવાય છે ? આજ તો ચોંચ ફરતો દા’ બળે છે.”

ઝોરથીતાંની ઘોડીઓએ હાવળ દીધી. ભૂતકાળના ઇતિહાસમાં
 ભમતો મહીયો જીવન ઝબકીને પાછો ભાનમાં આવ્યો. ગામનો
 કોઠો કળાણો. કોઠા ઉપર બેઠું બેઠું અધરાતે એક ધૂવડ બોલતું
 હતું. મુવેલાંને સંભારી સંભારીને મા જાણે મરશીયા ગાતી હતી.

:: કાદુ મકરાણી ::

સંવત ૧૯૩૯ થી ૧૯૪૧

૧. ઇચ્છાજનો નાશ.
૨. કાદુ બહારવટે.

ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ

ક્રીનકેઇડ દ્વારા 'આઉટલોક ઓફ કાઠીઆવાડ'માં એક શબ્દ પણ નથી- મહામ નરસીસ બીમન (બોમ્બે હાઇકોર્ટ) પોતાના "Recollections of old Days in Kathiawad" નામના લેખમાં [Sanj vartman New year Number: 1910] લખે છે કે

"Kadir Baksh too, cruel and hypocritical as Raide, but not so cowardly, the terror for more than one year of the Gir Jungle and the plains that fringed it.

તે ઉપરાંતનું એમનું લખાણ આ વર્તમાનમાં છટકે છટકે કુટનેટો તરીકે મૂકાયેલ છે.

કેપ્ટન બેલ દ્વારા 'હિસ્ટરી ઓફ કાઠીઆવાડ'માં ૨૪૧-૨૪૨ માં પાના પર ટુકો ઉલ્લેખ છે તેની મતલબ આટલી જ છે કે

૧. હાલુજ ગામનો ભોગવટો કરનાર મકરાણીઓએ શાન્ત્યથી સ્વતંત્ર થવાનો દાંવા કર્યો. તેઓએ અમૂક હાલુજવાસીએ કરેલી ગંભીર ગુન્હાની તપાસ માટે ત્યાં જનાર જુનાગઢ પોલીસને પ્રવેશ ન કરવા દીધો.
૨. શાન્ત્ય પોતાના હક્કના રક્ષણ માટે એજન્સીની મદદ માગી. મકરાણીઓને ચેતવણીનો સંદેશો મોકલાયા. તેઓએ કાસદનું અપમાન કર્યું.
૩. ઈ. સ. ૧૮૮૪ના ઓગસ્ટ માસની ૪ થી તારીખે ૬૦ સવાર અને ૧૫૦ પાયદળની ફોજ હાલુજ પર મોકલવામાં આવી. કર્નલ રકૉટ સાથે ગયા. પચીસ મકરાણી અગ્રેસરોને હથિઆર છોડવાને જુનાગઢની હકુમત રખીકારવા કહાવ્યું. મકરાણીઓ હાકલીને પાછા ફરી ગયા, ફોજ પર ગોળીબાર કર્યો. છેવટે ફોજે ગામને ડહાવ્યું. મકરાણીઓને પક્ષે છ મરાયા, ત્રણ ધવાયા. ફોજ પૈકી સાત મરાયા ને પંદર ધવાયા.
૪. છ-સાત મકરાણીઓ ભાગી છટ્યા. બહારવટે નીકળ્યા. તેઓએ ૮૧ ગામડાં ભાંચ્યાં. ૨૧ ખૂનો કર્યા, ને ૯૮ નાં નાક કાન કાપ્યાં.
૫. ૧૮૮૭માં તેઓ મકરાણી તરફ ભાગી જતાં પકડાયા. તેઓને ફાંસીની સજા મળી.

૧. ઈણાજનો નાશ

“કલે આંહીઆ તોપો મંડારો. આપણા ઇણાજ મામને તોપે હિડાડશે. તમે સહુ નીકળી જાઓ, ભાઈઓ!”

*બુનાગદનું રાજ હતું: વેરાવળ પાટણનો વનસ્પતિએ લયકતો મુલક હતો : વેરાવળથી પાંચ ગાઉ પર ઇણાજ નામનું ગામ હતું: એ ગામડાની અંદર સંવત ૧૬૩૬ના ભાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે સવારે આ શબ્દો પડ્યા. બોલનારનું નામ જમાદાર અલીમહમદ : જાતે રિન્દ-બલોચ મકરાણી હતો. ઇણાજનો એ ગામેતી હતો. આઘેડ અવસ્થા હતી. પોતાની વસ્તીને ભેળી કરીને

---

*એક ઘણા જ વિશ્વાસપાત્ર અને તટસ્થ જાણકાર તરફથી મળેલું આ ટિપ્પણ ઇણાજની આખી ઘટના ઉપર સરસ અજવાળું પાડે છે :

“આશરે સને ૧૮૪૦-૫૦ના સમયમાં માંગરોળના રોખની ખાસી બેરખના વિદાયતી આરબોએ ખંડ કરી માંગરોળ હુટ્યું અને તેનાં નાણાં લઈ નાકા. વાંસે ચડવાની કોઈની છાતી ચાલતી નહોતી. એટલે બુનાગદ નવાખ સાહેબની દેવડીએ રહેનારા બે વિદાયતી મકરાણીઓએ

આજ ભયે ભાદરવે એણે આજ્ઞા દીધી કે “ભાઇ સામત સોલંકી, પુઝા આયર, કુલી ડોશી, તમે સહુ આજ ને આજ તમારાં ઢોર ઢાંખર અને ઘરની ઘરવખરી લઇને નીકળી જાઓ. કાલે આંહી તોપો ચાલશે.”

“ભલે ને તોપું ચાલતી બાપુ ! અમે તમનેમેક્કી કેમ જાયે ?” અલીમહમદ ઉપર હેત રાખનાર વસ્તીએ બેળા મરવાની હિમ્મત બતાવી. વસ્તીનાં લોકો ફેટલા ચે દિવસથી આખો મામલો સમજ્યે જતાં હતાં અને આજે તેઓને અલીમહમદના એક વેણુમાં જ પૂરો ઘાટ સમજાઇ ગયો.

“ના ભાઇ, ભીંત હેઠળ ભીંસાઇને તમારે મરવાની જરૂર નથી. મારાં તો મુકદ્દરમાં હશે તે થાશે. તમે સહુ નીકળી જાઓ. આજ ને આજ ક્યાંઇક પડખેના ગામોમાં પહોંચી જાઓ.”

“બાપુ ! અમે નીકળીએ તો ઇણાજ લાગે.”

“ઇણાજ નહિ લાગે. હું ઠીક કહું છું. મારે કાંઇ ધીંગાણે ઉતરવું નથી. સરકાર સામી લડાઇ નથી માંડવી. હું તો મરવા માગું છું ને ઇણાજની લાજ સાચવવા હું એકલો આંહી બેઠો

બીડું ઝટપટું ને આરખોનો પીઝા લીધો. ગીરના નીકળ્યા વાળાકમાં, વાળાકથી ગોહિલવાડ ને ત્યાંના ભાલમાં, અને ત્યાંથી પેટલાદમાં આંખ્યા. પેટલાદની બજારમાં ધીંગાણું થયું. આરખોએ મકરાણીઓને છુંટનો અડધો ભાગ આપવાનું કહ્યું પણ તેઓ ન ખૂટયા. એવી તો ખુનખાર લડાઇ થઇ કે મકરાણી ચાકસો પોતાના પેટના દીકરાઓની લોથોની આરશ લઇને લટયા. આરખોને પકડી, છુંટના માલ સહિત જુનાગઢ લાવી નવાબ સન્મુખ હાજર કર્યા. એ વીરત્વ બદલ મકરાણી ચાકસોને નવાબે ઇણાજ ગામ ઈનાયત કર્યું.

આમ સુખ સાંપડવાથી આ જમાદારોએ મકરાણીમાંથી પોતાના સગાંસાંઘોને તેડાવીને રાખ્યાં. નવા આવનારમાંથી જમાદાર અલી-મહમદ ને વલીમહમદ નામે બે ભાઈઓ બહુ જોરદાર નીવડયા. મકરાણીમાં એ રાજ કરનારી કામ-એટલે કે ત્યાંના કાંટીઆ વરણ-ચિન્હ

ધું. તમે ફિકર કરો મા. જ્યો જરૂરી, ગામલોકાને સમજાવીને
ઝડ બહાર નિકાલો.”

વાતો કહેતાં કહેતાં અલીમહમદના હાથમાં તરખી ફરી રહી
હતી. અવાજમાં ઉશ્કેરાટ નહોતો. આંખોમાં રોષની નહિ પણ
વેદનાની લાલપ ભરી હતી.

ગામની અંદર વાત પ્રસરી ગઈ. ગામેતીની શીખામણને વશ
થઈ વસ્તીનાં લોકોએ ભારે હૈયે પોતાની ગાયો બેંસો ખીલેથી
છોડી, આંતુભરી આંખે ઉચાળા ભર્યાં. સહુ અલીમહમદને
રામ રામ કરી, રોતાં રોતાં બહાર નીકળ્યાં. અને કાલ સાંજ
થારો ત્યાં તો આ ખોરડાં, આ પાદર, આ વડલા ને આ
પંખીડાં, કાઠ નહિ હોય, આપણું ધણુજ પડીને પાદર થશે, એ
વિચાર કરતાં કરતાં, ગામનાં ઝાડવાં ઉપર મીટ માંડતાં માંડતાં
લોકો માર્ગે પડ્યાં. પણ છુટાં હતાં તેટલાં પડ્યાં ગયાં. પડ્યાં
ગહેનારમાં એક સામત સોલંકી, ખીન્ન પુંજ વાલા આયર, ત્રીજી
પુલી ડોશી હુવાણી, ચોથો ખોદો ઢેદ, પાંચમો કિસો મેતર વજેરે
જણુ હતા. એને પણ ગામેતીએ પૂછ્યું “તમે શા માટે પડ્યાં છો?”

“આપુ!” પોતાની ડગમગતી ડોઝાને સ્થિર રાખવા મહેનત
કરતી પુલી ડોશી બોલી: “અમારે ભાગીન શું કરવું છે? મારાંને

બલોચ કહેવાય છે. ખાનદાન, સ્વમાની, સોટસોટા મરદ અને એકવચની
ક્રોમ રિન્દ-બલોચ: એ એના સફળો. પણ અજર, અવિચારી, ફૂર અને
કેટલેક અંશે Unscrupulous ખરા, એ એમના અવગુણ.
ધીમ્ ધીમે આ નવા આવનારા સગાઓ બહુ બળીયા: નીવડ્યા. એને
અસહવાળા. પક્ષનો મઝીઆન નામનો એક મકરાણી બહારવટે નીકળ્યા.
તેને તેઓ વશ ન કરી શક્યા, પણ જમાદાર અલીમહમદે કબ્જે કર્યો
તેથી સામાવજાના બાંગમાંથી નવાબે ૧૦ સાંતી જમીન અલીમહમદને
અપાવી અને બાકીની ધીરે ધીરે ગરીબોને કારણે તેઓએ આ બળીયા
પક્ષને માંડી દીધી. બન્ને પક્ષ વચ્ચે અણબનાવ વધ્યો હતો અને એક
વખત તો સામા પક્ષવાળા જમાદાર અબ્દુલ્લાએ જુનાગઢ જઈને ફરી-
આદ પણ ફરેલી કે અમને ગામમાંથી સતાવણી કરીને કાઢી મૂક છે.
એમ હાજમ નવા આવનારાઓ ગામના ધરાર ધણી થઈ બેઠા હતા.

વીજળીના ભો કંવા ? ટાંડીઆ ઢસરડીને મરવા કરતાં અમારા આપુને પડખે રહી તોપે ઉડીએ, તો સફળિતએ જવાયને ! અમે તો આંહી જ પડયા છીએ. ભલે આવતી તોપું. ”

૨

“એ ટા અજ્ઞ રહેમાન !” વલીમહમદે પોતાના પાંચ દીકરા માંહેલા એકને બોલાવી કહ્યું : “આપણા ભાઈ ભત્રીજાને આજ ને આજ ભેળા કરો. તરસલીએથી ભાણેજોને, એમણાંબુના ત્રણે દીકરા અલાદાદ, ફરીરમામદ અને દીનમામદને તેણી લ્યો. ”

“પણ અબાજનન ! એની સાથે તો અદાવત છે ને ? ”

“હવે અદાવત ખતમ થાય છે. ખુદાને ધેર જતાં જતાં દોસ્તી કરી લેવા માયું છું. જલ્દી સાંઠીએ રવાના કરો. ”

“બીજા કોને ? ”

“જમાદાર સાહેબદાદને સનવાવ ખબર ભેજો. ”

જમાદાર અલીમહમદ અને વલીમહમદ વિદ્વાન, વિચારશીલ અને દીર્ઘદષ્ટા પુરૂષ હતા ખરા, પરંતુ પાંચે આગળીએ સરખી ન હોય એ લે જુવાનીયા વર્ગમાં કોઈ ઉદ્દંડ માણસો પણ હશે અને તેમના તસ્ફથી આળવીતરા વર્તનની સાધારણ ફરીઆદ કોઈ કોઈ વાર બહાર પડતી. બીજા બાળુ રાજના અમલદારોને પણ ઇજાજ ગામ આંખોના કણાંની માફક ખટકતું હતું.

એ અરસામાં આવી વસતી-ગણતરી : સને ૧૮૮૧નું વર્ષ : ગામનાં માથાં ગણાય-બાઈ બેન, વહુ દીકરી, બાંધાનાં માથાં ગણાય ! નક્કી એમાં “ફરીંગી” સરકારની કાંઈક છુપી કરામત હોવી જોઈએ ! આવી આવી શંકાને વરા થઈ ત્રણ ઠાળમાં ય તેમ ન થવા દેવાનો તેઓએ (ઇજાજ વાળાઓએ) પાકો નિશ્ચય કર્યો. મામલો તો આ વખતે જ વિફર્યો હતો, પણ ડાહ્યાં માણસોએ વચ્ચેથી તોડ કાઢ્યા કે પ્રભાસ

“સનેવાવ તો અઢાર ગાઉ થાય. કાણુ મઝલ કરી શકશે?”

“આપણા કરસનજી ગામેટ કરી શકશે, એને દોટાવો. અને અમરાપર લાઇ કાદરબક્ષ તથા અખાપકરને કહેવરાવો. છેલ્લી વારનો કુટુંબમેળો કરી લઇએ. કાલે તો ખુદાના દરબારમાં હશું.”

નોખનોખી દિશાઓમાં ખેપીઆ છૂટી ગયા છે, મોહબત-દારો આવી પહોંચવાની વાટ જોવાય છે, અને વેરાવળ પાટણમાં એક મોટી ફોજ ઇલાજ ઉપર ચડતી હોવાના સમાચાર મળે છે. જમાદાર અલીમહમદની બધી આશા આથમી ગઇ. એ પોતાના ઓઝલને ઝોરડે ચાલ્યો. પોતાની બીખી અમનને પૂછ્યું, “ખેલો તમારી શી મરજી છે? બાલબચ્ચાને લઇ ચાલ્યા જાઓ તો હું ખરચી આપું. આપણા વતન મકરાણુ મેંમાં થઇ જાઓ.”

“અને તમે?”

“હું અહીં ઘર આંગણે મરીશ. કાલે આંહી કતલ ચાલશે.”

“ખાવંદ! ચાલીસ વરસથી તમારી મોડય વેડનારને આજ તમે એકલી જન અચાવવાનું કહીને કયા વેરનો બદલો લઇ રહ્યા છો? મન શું મરતાં નથી આવડતું! હું ખલોચની ખેટી છું, ખલોચની ઝોરત છું, ખલોચની જનેતા છું.”

પાટણના, બાદશાહ અકબરના કરતાં પણ જૂનેરા કાળના જમીનદાર નાગર દેસાઇ કુટુંબના એક ખાનદાન જુવાન હરપ્રસાદ ઉદયશંકર, જે ‘હરબાઇ’ નામથી આખી ગીરમાં ને નાધેરમાં અત્યંત લોકપ્રિય અને શુરવીર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તેને ઈલાજની વસતી ગણવા માટે મોકલવા. દેસાઇ કુળ પર વિશ્વાસ અને સન્માનની દૃષ્ટિ રાખનાર મકરાણીઓએ આ વાતને વધાવી લીધી. ૨૦-૨૧ વર્ષના હરબાઈએ ઇલાજમાં આવીને અણગમી કરી.

વળી થોડે વખતે ઈલાજવાળાઓને માંહેમાંહે મારામારી થઈ એની રાવ ગઈ. પણ તપાસ કરવા જનાર પોલીસને તેઓએ ગામમાં પેસવા દીધા નહિ, પ્રભાસ પાટણના માજરટેટને પણ બગાડી મૂક્યા અને મનસ્વી વર્તન ચલાવે રાખ્યું. બીજી તરફથી આવી ખમીરવાળી

“ પણ બીબી ! તમારે આંહી બહુ ભુરી રીતે મરવું પડશે. આ ઝોરડાની નીચે હું દારૂ ભરાવીશ ને છેલ્લી ધડીએ આખો ઝોરડો પૂંકાવી દઈશ. મારાં બાલબચ્ચાંને રાજના હાથમાં જવા નહિ દઉં. હું રિન્દ-બલોચ છું. ”

“ આપ ઠીક પડે તે રીતે અમને ઉડાવી દેજો. બચ્ચાં સહિત મારું છેલ્લું ઠેકાણું તો આ ઝોરડો જ છે. ”

ઝોરડા નીચે સુરંગ ખોદાવીને અલીમહમદે દારૂ ધરબાવ્યો. પોતે ઝોસરીમાં એક લીધી. એક બાળુ હથીઆર મૂક્યાં છે. સામે ઘોડી પર ઉઘાડું કુરાન પડ્યું છે. દીવો બળે છે. આખી રાત ભગીને અલીમહમદ કુરાન વાંચી રહેલ છે.

૩

સવાર પડતાં જ તેડાગ્યા હતા તે પિત્રાઈઓ ને ભાણેજો હાજર થઈ ગયા. હાજર થનારા આટલા જણ હતા. અમરાપરથી જમાદાર અલીમહમદના કાકા નૂરમહમદના દીકરા જમાદાર કાદરખાન અને અબાબકર: તરસુલીએથી પોતાની બહેન એમણાંયુ અને બનેલી

ભતિઓની વિશીષી નોકરશાહી ‘કાગળો કરવા માંડી’. આમ વાત મમતે ચડી તેવામાં લાલ ડગલાનો એક બ્રિટિશ સવાર ઇણાજ ગામે મોકલવામાં આવ્યો તેને ચ ગામેતીઓએ, કાણુ બાણુ શી કુમતિ સૂઝી તે બંદૂકો બતાવી નસાડી મૂક્યાં.

આ વખતે જૂનાગઢને દિવાનપદે નડીઆદ વાળા સુપ્રસિદ્ધ દેસાઈ ખાનદાનના દેસાઈ હરિદાસ વિહારીદાસ વિરાજે. સ્વભાવે જેવા ઉદાર, હૃદય આરાયોવાળા અને દયાળુ, તેવા જ આમણી. એને ઇણાજ ગામ પર ક્રોધ આવ્યો. કોઈ અભાગણી પળે એણે હુકમ છાડ્યો કે ‘ઇણાજવાળાઓનાં હથીઆર છાડવી દેશો.’ (મહુમ નવાબ રસુલખાનજીને આવા જ એક ફિરિસામાં જ્યારે કોઈએ આવી બલામણુ કરેલી ત્યારે નવાબે નવાબ આપેલો કે “ વોહ હજમ કહાસે પેદા હુએ, જો સાવચહુ કે નખ

લશ્કરાનના ત્રણ દીકરા ફકીરમામદ, દીનમામદ અને અલાદાદઃ સનવાવથી જમાદાર સાહેબદાદ તથા તેનો ચૈદ વરસનો દીકરો શુભમહમદઃ પોતાના પાંચ દીકરા, વજીરમામદ, અબ્દરહેમાન, મહમ્મદ, અબ્દલા અને ઇસ્માઇલઃ પોતાનો સગો ભાઇ વલીમહમદ તથા તેનો દીકરો ઉમરઃ અને હુસેનભાઇ નામનો એક છુટ્ટો સાથી. એ આખા દાયરાને અલીમહમદે પ્રથમથી માંડીને વાત કરી :

“મારા ભાઇ ખેટાઓ, મકરાણીઓની ઇજ્જત આજ ઉતરી ગઇ છે. ઘણા ઘણા ઉતરતા ખવાસના ખલોઓએ આંહી કાઢી. આવાડમાં આવી પેટને ખાતર ખૂટલાઇનો સિક્કો ખેસારેલ છે. પણ આપણે તો રિન્દ-ખલોચ આપણે મૂળથી જ ગરાસદાર. આપણે આજ ‘મકરાણી’ નામનો ખટ્ટો ધોવાની વેળા આવી છે.”

“એવડું બધું શું થયું છે ?”

આપણા માંહેલાની જ ખટપટથી નવાખ સરકારના અમલદારો આપણા ઉપર ક્રોધાળા છે. મને કાલે હરિદાસ દિવાને વેરાવળ મુકામે તેડાવેલો. પૂછ્યું કે હથીઆર કેમ રાખે છે ? સરકારી અમલદારોને ગામમાં કેમ આવવા દેતા નથી ?

ઉતારે ? ” ઈમ્મુનને ફુલ્કાંચે આવો વિચાર કાઢીને થયો નહિ) નોટિસો પણ નીકળી તેનો વ્યાજબી જવાબ મળ્યો નહિ. ગામ મૂળ માલિકોને સોંપી બહાર જવા હુકમ થયો તેનો પણ વ્યાજબી જવાબ મળ્યો નહિ. સિપાહી, અમલદાર, જે કોઇ ગયા તેને છણાજવાળાઓએ તગડી મૂક્યા. આ બધી વાતોને અત્યંત વિકૃત સ્વરૂપે રજૂ કરવામાં આવી. જે લોકોની પાછળ “શિરામણી કરતા જીવ !” એવો આમઢ કરવા છણાજના ગામતીઓ પોતાના પાદરમાં દોડેલા, તે લોકોએ પણ એવી જુબાની આપેલી કે તેઓ તો અમને મારી નાખવા દોડ્યા હતા.

આ સંજોગ હતા. એટલે હરકરી બળથી ગામ ખાલી કરાવવા જુનાગઢ રાજ્યે એજન્સીની રજા માગી. રજા આપવામાં આવી. પરંતુ કનડા ડુંગર પર મહીયાની કતલ જેવો કિસ્સો ન બને તેટલા માટે માણેકવાડાના પોલીટીકલ એજન્ટ મૈજર રેફોર્ટને જુનાગઢના હરકર પર ધ્યાન રાખવા માટે અને હદ બહાર ન જવા દેવા માટે હાજર રહેવાનો હુકમ થયા.

મેં કહ્યું કે “સાહેબ, એવું કાંઈ જ નથી.”

ડાહ્યા, ધીરા અને ગરવા મ્હેંવાળા કાદરબક્ષે અદબથી કહ્યું: “બડા ભાઈ! એ વાત તો સાચી છે. તે દિવસ આપણા બનેલી લશ્કરાન સાથે કળયો થયો, તેની તપાસ કરવા આસીસ્ટન્ટ પોલીસ ઉપરી હોરમસજી કાઠાવાળા આવ્યા તેને આપણે ઇજ્જાનમાં ક્યાં આવવા દીધા હતા? ગામને ઝાંપે આપણે ભરી બંદૂકે વિલાયતી-ઓનો પહેરો બેસાર્યો હતો.”

અલીમહમદે ખામોશથી કહ્યું “તમારી એ વાત સાચી છે ભાઈ કાદરબક્ષ! આપણી એ કસૂર થઈ કહેવાય. પણ મારા ગામમાં વળી પોલીસ કેવી, એ જીદ ઉપર હું દોરાઈ ગયો હતો. ખેર! પણ હવે તો મને દિવાન હુકમ દીધો છે કે “કાલ સવાર સુધીમાં હથીઆર છોડી દો, અને ઇજ્જાન ગામ ખાલી કરો. તમને સરકાર ખીજું ગામ ખાવા આપશે.” *હું જવાબ દઈને આવતો રહ્યો છું કે ‘મારા ભાઈઓને પૂછીને કહેવા આવીશ.’ મને ચેતવણી આપેલી છે કે ‘કાલ સવાર સુધીમાં ‘હા ના’નો જવાબ લઈ વેરાવળ નહિ આવી પહોંચો તો અમે ઇજ્જાનને ઝુંકી દેવા ફ્રાન્સ મોકલશું.’ હવે બોલો ભાઈ, હથીઆર અને ઇજ્જાન છોડવાની હા કહેતા હો, તો હજી વખત છે. તમે વેરાવળ જઈ પહોંચો.”

“તમારી ખુદની શી મતલબ છે બડા ભાઈ!”

“હું તો હથીઆર નહિ છોડી શકું. હથીઆર તો મને મારા જનનથી જ્યારે પ્યારાં છે. એટલે હું આંદી ઘરઆંગણે બેઠો બેઠો મારી ઇજ્જત માટે મરીશ.”

“અમે પણ સાથે મરશું” સહુએ અવાજ દીધો.

*કહેવાય છે કે અલીમહમદ વેરાવળ અને પ્રલાસપાટણમાં પોતાનાં સગાંસાંઈ અને દોસ્ત આશનાને છેલ્લી વાર ભેટી લઈને જ ઇજ્જાન આવેલ હતો ને ત્યાં રાતે દાલ પુઢાવ રાધી, દીકરા દીકરીઓનાં લગ્ન કર્યાં હતાં અને નફરાન (કેસર) છાંટી લીધું હતું.

“હું તમને કાંઈ કહેતો નથી ભાઈ! મારે આંહી લડાઈ કરવી નથી. મારે જૂનાગઢ જીતવું નથી. મારે તો ઈજ્જત માટે મરવું છે. તમારાં બાલબચ્ચાં વાસ્તે તમે ખુશીથી જવો.”

“મોટા ભાઈ!” કાદરબક્ષની આંખોમાં પાણી આવી ગયાં; “આજ સુધી હું તમને સહુને વારતો આવ્યો છું. તમારી બધાની ગરમીને હું ઠંડી પાડવા મહેનત કરતો આવ્યો છું. તમે બધા મને પોચો ને કમજોર કહેતા. ખેર! મારા એ દિવસો ગયા. હવે તો બાલબચ્ચાંની પરવા નથી—હવે તો હું દુઃખમાં તમારી સાથે શરીક થાઉં છું.”

“તો ભલે. હું આજ રોજી રહ્યો છું તેમ તમે પણ રહો. કુરાનના દોર કરો. હમણે ફોજ આવી સમજજો. બેળા માણેક-વાડાથી એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટ ઇસ્કાટ સાહેબ પણ ૫૦૦-૭૦૦ની પલટન તેમજ તોપ લઈ આવવાના છે, માટે દિલને તૈયાર કરો.”

નાનકડા ઇજ્જાજ ગામની અંદર તે દિવસ આવો મામલો મચેલો હતો. ગામ જાણે કબ્જસ્તાન હતું ને માણસો જાણે પ્રેતો હતાં. વેરાવળમાં વાટ જોઈ જોઈને જ્યારે ઇજ્જાજનો કોઈ આદમી કળાયો નહિ, ત્યારે ઠરાવેલે સમયે નવાખી સૈન્ય ફૂચ કરી ચૂક્યું હતું. આંહી કુરાનના દોર પડાતા હતા, ને ત્યાં રસ્તા પર ફોજનાં પગલાં પડતાં હતાં. દારૂગોળો ઝોરો ને ઝોરો આવતો હતો.

ફોજ આવી. વેરાવળ અને ઇજ્જાજ વચ્ચેના ‘ઉંડા કુવા’ પાસે રોકાણી. ત્યાંથી જુનાગઢવાળા જમાદાર નજરમહમદ તથા દિલમુરાદને અને સાથે માણેકવાડાના પ્રાંત સાહેબના એક જમાદારને, ત્રણ જણાને છેલ્લી વાર સમજૂતી કરવા ઇજ્જાજ મોકલ્યા. ત્રણે આવીને જમાદાર અલીમહમદ સન્મુખ ઉભા રહ્યા. ત્રણેએ બધી વાત કહી. સમજાવ્યું કે “નહિ માનો તો થોડી જ વારમાં ઇજ્જાજ ગામ ઉપર ચૂડેલો રાસડા લેશે.” એ બધી વાત સાંભળીને જમાદાર અલીમહમદ બોલ્યા:

“લાઈઓ, હું માફ માગું છું. મેં જૂનાગઢનું નીમક ખાધું છે. ઈણાજ પણ અમારા વડવાને નવાબ સાહેબે જ ચાકરી બદલ દીધું છે. મારે ઈણાજ છોડવું એ મોટી વાત નથી. પણ મારા ઉપર આવું શીદ કયું ? મારી ભૂલ હતી તો મને જૂનાગઢ તેડાવવો હતો. પણ હવે તો મારા ઘર ઉપર તોપ આવીને ઉભી રહી. હવે હું ખસું તો મારી ઇજ્જત જાય. હવે તો મારે મારા માલેકની તોપને વધાવી લેવી જોઈએ. મારે તો મરવું જ માંડ્યું છે. માટે આપ પધારો, અને લશ્કરને ખુશીથી આંહી લઇ આવો. હવે વાર લગાડશો નહિ. સલામ આલેકુમ !”

છેલ્લું કહેણ સાંભળીને ફૈજ ફરીવાર આગળ ચાલવા લાગી. માણેકવાડાનો પોલીટીકલ એજન્ટ સ્કૉટ અને જુનાગઢ પોલીસ ઉપરી નાગર અંબારામ સુંદરજી છાંયા ધોળી માટીના ઓરીઆમાં બેઠા. ફૈજને આજ્ઞા દીધી કે “ઈણાજ ફરતા વીંટી વળો. પણ વગર જરૂરે કોઈ માણસને મારશો નહિ.”

૩

ફૈજે આવીને ઈણાજ ઘેરું. અલીમહમદ રોજને રહી, ઉપરા ઉપરી એ પાયબનમા પહોંરી, તે ઉપર બેઠ બાંધી, તમચો, બાંદક, ઢાલ ને તલવાર બાજુમાં મૂકી લોખાનની ભલકતી સુગંધ વચ્ચે ઓસરીમાં બેઠો બેઠો કુરાનના દોર કરે છે, પાસે નીમકહલાલ છુટ્ટો હુસેનભાઈ અરધી મીચેલી આંખો કુરાને શરીફ સાંભળે છે, અને એ જ ઓસરીના ઓરડામાં પૂરામને બીબી અમન પોતાનાં બાલબચ્ચાં સહિત નમાઝ પડે છે. મરવું મીઠું લાગે એવી ચુપકાદી મહેકા રહી છે.

અને અંથી ઉઠી ચાલ ચાલતા એના તેર જુવાન સગાઓએ પાદરમાં ઓડા લખને સામે ઉભેલી ફૈજ ઉપર ગોળીઓ ચલાવવાનો આદર કર્યો.

થોડી વાર ફેજે ખામોશ પકડી. અઢીસોની સામે તેર નવજુવાન મકરાણીઓ એવા રૂડા લાગતા હતા કે ફેજ આખી જોઈ રહી. ત્યાર પછી તો તોપ ચાલી. પણ સામા તેર જણાએ પોતાની અચૂક બરકન્દાજીએ એ એ તોપોના બળદોને સોથાર વાળી નાખ્યા. ગોળીઓની ઝડી વરસી રહી છે ત્યાં તોપ ભરવા તો શું પણ તોપની પાસે જવા એ ફેજનો કાઠ આદમી તૈયાર નહોતો. ફક્ત એક આદમી તોપખાના પાસે ઉભો હતો. એનું નામ નાયબ હાશમભાઈ : રાજના વંશપરંપરાના તોપચી.

“જુવાનો !” તેર મકરાણી જુવાનોની અંદરનો આગેવાન વજરમહમદ બોલ્યો; “જોજો હો, હાશમભાઈને જોખમતા નહિ. એ ભલે ઉભો. પણ એની કાચી જુવાની છે. એને નથી મારવો.”

બહાદૂર હાશમ ઉભો હતો, પણ દુસ્મનો એને જાણી છુટીને બચાવી રહ્યા છે તેની એને ખબર નહોતી.

તોપો ભરાતી નથી, કે નથી પેદશ ફેજ આગળ પગલું ભરી શકતી. ઝણાજના બરકન્દાજો જાણે મંત્રી મંત્રીને બંદૂક છોડે છે ! અને આધેરી આંખલીની ઘટામાંથી એ ફાની બંદૂક ગોળીઓનો મે વરસાવી રહી છે ? કાઠને ખબર પડતી નથી. કાઠ આદમી કળાતો નથી. ફક્ત ધૂમાડાના ગોટા ઉઠે છે. થોડી વાર સુધી તો ફેજવાળા મુંઝાઈને ઉભા થઈ રહ્યા. પછી તેઓએ એ ધૂમાડાનું નિશાન નોંધીને એક સામટી બંદૂકની ધાણી બેટી કરી.

ઉભો ઉભો ગોરો સ્કૉટ સાહેબ પગ પછાડે, અંબારામ ભાઈ ધુવાં ધુવાં ચાપ, આગળ વધવાની આજ્ઞાઓ આપે, પણ ફેજ થીજ ગઈ હોય તેવી થઈને ઉભી રહી. આખરે એ ગાડાં ઉભાં કરીને ઠેલતા ઠેલતા તોપની પાસે લાવ્યા અને ગાડાંની ઓથે તોપો ભરી ભરીને દાગવી શરૂ કરી. પહેલે જ ધૂઆકે ગામનાં ખોરડાં ઢગલો થઈ ૮૫ પડ્યાં, એ ચાર મકરાણી જુવાનોને પણ હાણી દાઘા. છતાં જુવાન બેટા વજરમહમદનો મોરચો ચાલે જ જાય છે. બાકીઓ બંદૂક ભરી ભરીને દેતી જાય છે

ને દાંઢીયાળા તાશીરો દીધે આવે છે. કોઇ પણ ઇલાજે રાત પાડી દેવી એ મકરાણીઓની નેમ હતી. ને જો રાત પડી હોત તો મકરાણીઓને નવી મદદ આવી પહોંચતાં ભયંકર સંગ્રામ મંડાયો હોત એ ચોક્કસ વાત છે.

તોપો જ્યારે ફરી વાર વહેતી થઇ અને ગાડાં આડે ગોળીઓની કારી ફાવી નહિ, ત્યારે એ તેર જણાના ડાહ્યા જણ કાદરબક્ષે નવેસર વિચાર કર્યો કે “હવે નહિ પહોંચાય, અને કનડે કુંગરે જેમ મહીયા મુવા તેમ જો આંહી ભીંત હેઠળ ભરાઇને મરશું તો લોકો મકરાણીઓની બદબોલ કરશે. માટે હવે નીકળી નીકળીએ.”

કાદરબક્ષ પાછો વળ્યો. જમાદાર અલીમહમદની પાસે આવીને એણે આ વિચાર કહી સાંભળાવ્યો. અલીમહમદે જવાબ વાળ્યો :

“ભાઇ કાદરબક્ષ ! હું તમને કંઈ જ નથી કહેતો. નીમકહરામ થઇને આપણા સરકાર સામે થવાનું કે વસ્તીને પીડવાનું હું તમને કહેતો નથી. હું પોતે તો આંહી મરવા જ માગું છું. તમે તો તમારા દિલમાં ખુદા જો કહેતો હોય તે જ કરજો !”

કાદરબક્ષ બહારવટાનાં પગલાં ભરી બીજી બાબુધી ગામ છોડવા નીકળ્યો. બેળા એના બીજા બધા પિત્રાઇઓ પણ નીકળ્યા. માત્ર અલીમહમદના બે દીકરાએ, વજીરમહમદે અને અબ્દુરહેમાને કાદરબક્ષની સાથે જવા ના પાડી: કહ્યું કે “આખુને છોડીને અમે નહિ આવીએ. અમે પણ આંહી જ મરી મટશું.”

કાદરબક્ષ નીકળી ગયો. પાદરને ઝાંપે મકરાણીઓના મોરચા તૂટી પડ્યા. ફોજ અંદર ઘૂસી. અલીમહમદની ડેલી પાસે પહોંચી. અંદુકાની તાળી પડે છે અને તોપના ગોળા ગાળે છે તે સાંભળતો સાંભળતો અલીમહમદ કુરાનના દોર કરવામાં તલ્લીન છે.

જ્યારે ફોજ લગોલગ આવવા લાગી ત્યારે એક અકસ્માત બન્યો. વજીરમહમદના મોરચા સામે ઉભા રહીને કોઇ હલકટ ગુલમેદી સવારે એને ખરાબ ગાળો કાઢી. ગાળો સાંભળતાં જ રિન્દ-બલોચ વઝીરમહમદનું લોહી ઉકળી આવ્યું. કોણ જાણે

શા કારણથી એણે પોતાની બંદૂક ઓટલા ઉપર પછાડી ભાંગી નાખી અને 'યા અલી મદદ !' કરી તલવાર ખેંચી ઓડા ઉપરથી એણે ઠેકડો માર્યો. દોડીને એ ગાળ કાઢનાર સવારને તો ઠાર કર્યો, પણ ત્યાં તો એના શરીર ઉપર ગોળીઓનો મે વરસી ગયો. વઝીરમહમદ ઢળી પડ્યો.

મોટા ભાઈને પડતો દેખી ૧૪-૧૫ વરસનો નાનો ભાઈ અબ્દરહેમાન તલવાર ખેંચી દોડ્યો અને પોતાના હાથનું કાંકું ઝાટકા વડે કપાઈને લટકી પડ્યું ત્યાં સુધી એ ઝુઝ્યો. એ પણ પડ્યો. મકરાણીના મોરચા તૂટ્યા. ગામનાં ખોરડાં સળગ્યાં. લાખોણા ભુવાનો ઉભા ઉભા ભાંગી ગયા પણ તસુ ચે હટયા નહિ.

થોડી વાર થઈ અને એક જખ્મી મકરાણી પેટ પર કપડું વીંટી લથડીયાં લેતો ઓસરીએ આવ્યો: અલીમહમદને ખબર દીધા કે “બાપુ, વઝીરમહમદ કામ આવી ગયા ને અબ્દરહેમાન જખ્મી થઈને બેહોશ પડ્યા છે.”

અલીમહમદે ખામોશથી ખબર સાંભળ્યા. એણે પોતાના દિલને જરા પણ ઉશ્કેરાવા ન દીધું. ધીરે હાથે કુરાન બંધ કરી, અદ-બધી એક તરફ મૂક્યું. જખ્મી અબ્દરહેમાનનું શરીર આવી પહોંચ્યું તેને બી અમન વાળા ઓરડામાં ઢોલીયા પર પોઢાડ્યું. ને પછી પોતે ઉભા થઈ હમેલ અને તલવાર બાંધી. ભેટ વાળીને જમ્યો નાખ્યો. તમચો કમર પર બાંધ્યો. હાથમાં મોટી બંદૂક લીધી. લઈને ધીરે પગલે બી અમન પાસે આવ્યો. આટલું જ બોલ્યો: “ખુદા હાફેઝ ! હમારા યુન્દા માફ કરના ! રંજ નહિ કરના ! રોજ હશરકે રોજ ખુદા મિલાયગા જખ્મ મિલેંગે. ખુદાકી યાદ કરના.”

એટલું કહીને બાલબચ્ચાંને ગોદમાં દાખ્યાં. બચ્ચી દીધી. બી અમનને છેલ્લી સલામ કરી એ પાછો વળ્યો. બરાબર ફાજની સામે જ ચાલ્યો. પછવાડે પછવાડે ભુદ્ધા હુસેન બંધાણી પણ તલવાર લઈને, અલીમહમદના ઓછાયા રૂપ બની ચાલ્યા.

“હુશીઆર!” એટલો જ શબ્દ એણે ફાજની સામે જઈને કહ્યો. બંદૂક ઉપાડી. છાતીએ ચડાવીને છોડી. ગોળી ફાજમાં જઈને ચોંટી. બડા મીંચા નામે માણસને પાડ્યો. બસ, અલીમહમદે બંદૂક ફેંકી દીધી.

પછી તમચો ખેંચ્યો. છોડ્યો. મકરાણી પોલીસ હવાલદાર દોસ્તમહમદને પાડ્યો. બસ, તમચો પણ ફેંકી દીધો.

છેલ્લી એણે તલવાર ખેંચી. ફાજને પડકારી. સામે દોટ દીધી. સામેથી ચાલીસ-પચાસ બંદૂકોની ગોળીઓ છુટી. સાવજ પડ્યો. પણ પડતી વેળા એનો હાથ જમૈયા પર હતો, અને એના હોઠમાં કંઈક શબ્દો ફૂડફૂટતા હતા.

એને વેરાવળના કબ્રસ્તાનમાં દાટેલ છે.

સાંજ પડવા માંડી હતી ત્યાં જ બધું પૂરું થઈ ગયું. મરેલાઓની લાશો ગોતાવા લાગી. લાશો ગોતતાં ગોતતાં કોઈનું ‘ખ્યાન આંબલીના ઝાડ માથે ગયું’. ત્યાં ઉંચી ઉંચી ડાળ્યે એક લોથ લટકતી હતી. લોથ નીચે ઉતરાવી. ઝોળખાયો : આ તો ઇશુજનો મકરાણી જીવવા દીનાર : આલ્યો આંબલીની ઘટામાંથી સવારથી સાંજ સુધી ગોળીઓના મે વરસાવનારો : આંબલીની ડાળ સાથે ફેંટાથી પોતાનું શરીર બાંધીને એ લડેલો લાગ્યો. એનાં પેટ, પેડુ અને છાતીમાં આડ જખમો હતા. અને દરેક જખમના ખાડામાં લૂગડાંના કટકાના ગાલા ખોસેલા નીકળ્યા. એ ચીથરાં એના પોતાના જ કપડામાંથી ફાડેલાં હતાં. શું એ શરો જીવવા ગોળીઓ ખાતો ખાતો જખમોમાં ગાલા ભરી ભરી તે ઉપર બેટ કસકસાવીને આંબલીને ઝાંડેથી દિ’ આથમ્યા સુધી લડતો હતો ! શું છેલ્લી ગોળી અને છેલ્લો દમ ખૂટ્યાં ત્યાં સુધી આ જીવવા ઝુઝ્યો હતો ! દેસાઈ હરભાઈ કહેતા કે ‘મે’ ન્યારે એની કમર છોડાવી ત્યારે તૂટ જ એનાં આંતરડાં બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં ને અમલદારો આફ્રિન ! આફ્રિન ! કરતા ખુરસી પરથી ઉભા થઈ ગયા હતા.

આ દીનાર એકલો એકલો આંહી આંખલી ઉપર ક્યાંથી ? વહેલો છીને એ તો સીમમાં આટો દેવા ગએલો. પણ પાછો વળે તે પહેલાં તો ફેજ આવી પહોંચેલી. દીનાર ગામમાં ન જઈ શક્યો. એટલે આંખલી પર ચડીને એકલે હાથે લડ્યો.

ધાયલ ચઢને ઘરમાં પડેલા જીવાન અબ્દ રહેમાનની લોંઠકાઈ પણ ક્યાં ઝાઢી હતી ? એનું કાંડુ લખડી પરચું હતું. દાકતર એને તપાસવા આવ્યા. તપાસીને દાકતરે કહ્યું કે “ધારી નસો કપાઈને સામસામેની ચામડીનાં પરોમાં પેસી ગઈ છે. તેથી શીશી સુંઘાડવી પડશે.” બાળકે હાથ લાંબો કર્યો અને કહ્યું “મલમપટ્ટા બાંધના યાદ હે, તો બાંધો, ખટખટ મત કરો ! સીસી નહિ મંગતા !” ને જ્યારે દાકતરે એ તૂટેલી નસોના છેડા ચીપીઆથી ખેંચીને બાંધ્યા, ત્યારે આ ચૌદ વરસના બાળકે સીરકારો ય નહોતો કર્યો.*

રાત પડી. પણ ગામનો કબ્બો સાચવવા કોઈ કબૂલ થાતું નથી. આખરે જગતસિંહ કરીને એક સિખ સિપાહી અને એની હિમ્મતે બે બાળ મળીને રાત રજા. ઇશ્વાન ગામ પર લશ્કરી પહેરો ખેડો. કાફુ, અલાદાદ, દીનમહમદ, ફકીરમહમદ અને કાજી વિલાયતી, એમ પાંચ જણા રાતના અંધારામાં પાછા આવ્યા.

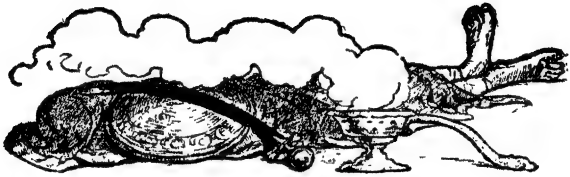
---

* ઇશ્વાનની લડાઈમાં અવલથી આખર સુધી હાજર રહેનાર દેસાઈ હરભાઈ, પોતાનાં છાકરાં ગૂમડાં ફેડાવતાં પણ રૂવે ત્યારે આ કથા કહી તેઓને છાનાં રાખતા.

આજે એ અબ્દરહેમાન અંગ્રેજ ભાષા બોલે છે, ગામડામાં ખેતી ખીરતી ધર્મ અને ઇસ્લામનાં ગૂઢ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરે છે. જુઓ તો જણાય જ નહિ કે આ એ જ અબ્દરહેમાન. તેની સાથેના બીજા વીર બાલક શુભમહમદ સનવાવવાળો. એણે આ ધીંગાણામાં શો ભાગ લેજોયો તે તો ખબર પડતી નથી. પણ એ બન્નેએ જેલમાં ખેતી જન્મકેદમાં રહે રહે અનેક કેદીઓને સુધાર્યા, માર્ગે ચડાવ્યા, ને આખરે જે દિવસ તેઓની પણ ખેડાઓ પણ તૂટી, તે દિવસ આખી કાઠિયાવાડ રાજ થયેલ.

અને ઓરડામાં પૂરેલાં બી અમનને બાળબચ્ચાં સાથે જહાર કાઢી ચાલ્યા ગયા.

સંવત ૧૯૩૯ના ભાદરવાશુદ્ધ ચોથના રોજ આ ધીંગાળુ, ખતમ થયું અને કાફુનું જહારવટું શરૂ થયું.

૨. કાદરબક્ષ બહારવટે

૧

છાજી રોળાઈ ગયું. મરવાના હતા તે માર્યા ગયા. જીવતા હતા તે, જન્મી તેમજ બીનજન્મી તમામ, કેદમાં પૂરાયા. પણ કાદરબક્ષ, અબાબકર, અલાદાદ, દીનમહમદ અને ગુલ-મહમદ તો હાથમાંથી છટકી ગયા છે ત્યાં સુધી રાજને જંપ નથી. નાના નોકરો એ પાંચેનો ઘડો લાડવો કરી નાખવાના લાગ જોતી રહ્યા છે.

દિવાન હરિદાસ પ્રલાસપાટણ આવ્યા. એ પાંચ મકરાણી-એને ઝાલવા વિષે પોલીસ અમલદારનો મત પૂછ્યો. પરદેશી અમલદારે ભૂલ ખાઈને રસ્તો બતાવ્યો કે “એનાં ઓરત બચ્ચાને પકડી લાઈએ, એટલે એને રોટલા મળતા અટકશે ને એ આપોઆપ શરણે આવશે.”

આખી કચેરી બેઠી હતી તેની વચ્ચે આ વાત છંડાઈ ગઈ. ધોંસીલા દિવાને હુકમ છોડયો કે “સાલાના બે સવાર અમરાપર મોકલો તે એ લોકોને ગાડે નાખી વેરાવળની જલમાં લઈ આવે.”

સાંભળીને કચેરીમાં બેઠેલા ખાનદાન વર્ગના તેમજ કાંટીઆ વર્ણના માણસોના મ્હોંમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. દિવાને પડખે પ્રભાસ પાટણવાળા ખાનબહાદુર સૈયદ અલવી અલ એદ્રુસ-જેણે વાઘેરોના બહારવટામાં ભારી ત્રાસ ફેલાવેલો—તે બેઠેલા એણે ઉઘાડા ઉઢીને કહ્યું “રાવ સાહેબ, આ આપ વિપરિત વાત કરો છો હો ! આ છોકરાઓ કાંઈની રંજીડ કરતા નથી. થાવાનું હતું તે થઈ ગયું. તેમનું સત્યાનાશ વળ્યું. સિપાહીના દીકરા છે પણ ચુપ બેઠા છે. અને ઇન્શાઅલ્લાહ થોડા રોજમાં તેમને વતન ચાલ્યા જશે. માટે રાવ સાહેબ, એના જનના સામે લડાઈ ન હોય.”

“ના ના, ખાનબહાદુર !” દિવાને ટાંટોબોળ જવાબ દીધો : “એમ કયા વગર છટકારો નથી.”

આટલી વાત થાય છે ત્યાં રસાલાના બે જુવાન સવારો રવાના થવા માટે સલામ કરવા આવી ઉભા રહ્યા. એની સામે આંગળી ચીંધીને ખાન બહાદુર અલવીએ દર્દભર્યે અવાજે દિવાનને કહ્યું કે “રાવ સાહેબ, તો પછી આ બે છોકરાઓની મૈયતની પણ તૈયારી કરી રાખજો અને ગીરનોની ભરતી પણ કરવા માંડજો ! કમકે લવે આપ સૂતા સાંપ જગાડો છો.”

દિવાન હરિદાસ રહેજ હસ્યા. સવારો સલામ કરી ચાલતા થયા. કચેરી સૂતસાન બેઠી રહી.

૨

અમરાપર ગામની નજીક ખીજ અને અગ્નેશ ગામની પડખે, એક કાદાની અંદર કાદરંબક્ષ બેઠો છે. અપો-રનો સૂરજ મળગે છે. કાદુ પોતાનાં તકદાર પર વિચાર ચલાવે છે. ગઈ કાલનો એ શાહકાર આજે ચાર અન્યો હતો. કાદરંબક્ષ તો અમરાપરનો ખેડુ હતો. પસાયતો હતો. એ બહારે સાવજનાં બે જીવતાં અન્યમાં જાલીને નવાબને બેઠ કરેલાં, તેના બહારમાં નવાબે એને અમરાપરમાં બે સાંતી (૪૦ એકર) જમીન એનાયત કરેલી તે પોતે ખેડાવી ખાતો. એ અભાજ જમાનામાં પોતે બહુલો: મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો પાડી જાણે: એની બેઠક પણ સારા મુસદ્દીઓ બેળી: એની અદખ મરજાદ એક અમીરજાદાને જાહે તેવી: નીતિ અને નીમકલાલીને રંગે પૂરેપૂરો રંગાએલો: અને જાણજ વાળા સગાઓને હમેશાં ખામોશના બાક કહેનારા: એવો મુલેહસંખીને ચાલનારો કાદરંબક્ષ, વાઘેર દાયરામાં બંધા માણે-કની માફક આ જાણજના મકરાણી દાયરામાં અજાખામણો થઈ પડેલો. એના ભાઈઓ એને ‘કમન્નેર’ કહીને ટાણું દેતા. એજ કાદુએ પોતાની મેલેલ નાંદોની છતાં આજ ભાઈઓના દુ:ખમાં ભાગ લઈ પોતાનું સત્યાનાશ બંદારી લીધું હતું.

એકલો બેસીને એ શાણો આદમી વિચાર કરતો હતો કે હવે શું કરવું? નીમકહરામ થઈને જુનાગઢ સામે લડી મરવું, કે મકરાણમાં ઉતરી જવું? મરીને શું કમાવું છે? નામોશી! અને આલ્યા જવાથી પણ નામોશી સિવાય ખીજું શું મળવાનું છે?

બરાબર તે વખતે આખાબકરની નાની દીકરી ભાત લઇને આવી. ભાત પિરસીને એણે કાઢીને કહ્યું “કાકા બાપુ, આ છેલ્લી વારની રોટી ખાઈ લ્યો.”

“કેમ બચ્યા ?” કાઢીના હાથમાં હળુ પહેલું જ બટકું હતું.

“નવાળ સાહેબની ફોજ આવી છે, અને અમને બધાને લઈ જાય છે.”

“તમને બધાંને એટલે કેને ?” કાઢી ટાંપી રહ્યો.

“મોટી અમ્માને, મારી માને, મારી કાકીને, ભાઈને, તમામને.”

“ઓરતોને ? બચ્યાને ? ગુન્હો તો અમે કર્યો છે, તો પછી તમને બેગુનાહોને શા માટે લઈ જાય છે ?”

કાઢી ભૂલી ગયો કે એ વાતનો જવાબ એ નાની ભત્રીજી ન આપી શકે !

છોકરી કાકાબાપુના કુર બનેલા ચહેરા પર મીટ માંડી રહી. અમરાપરની બે સાંતી જમીન ખેડનાર ખેડુ એ સળગતા બપોરની માફક બીતરમાં સળગી ઉડી ખુની બનતો હતો.

“બેટી ! ભાત પાછું લઈ જા !” એમ કહીને કાઢીએ એટલો હાથ ધાઈ નાખ્યો. ‘પાછું’ નહિ.

પ્રભાસપાટણની આ બાબુ ભાલપર ગામ છે. એ ભાલપરાની નદીના બેકડમાં કાઢી બંદક ભરીને બેસી ગયો. બરાબર નમતી સાંજરે એણે અમરાપરને કેડેથી એક ગાડું જતું બોલ્યું. ગાડાના ધોળાઆ બળદની બેડ પણ એળખી. પાછળ બે રસાલા-સવારો પણ ચોક્કી કરતા જાય છે. ખાત્રી થઈ ચુકી : એ તો એ જ.

*નાબય નોંધીને કાઢીએ પાછળથી તારીરો કર્યો. એક ગોળી ને એક સવાર ઉડ્યો. બીજી ગોળી ને બીજો પટકાયો.

*બીજા પક્ષના કહેલું એમ છે કે કાઢીએ આડા ફરી, સામા જઈ, સમજવી, પડકારી, સામી છાતીએ ધોંગાણું કરેલું.

અસ્વારને પડતા દેખીને કાદુએ હડી કાઢી. બેમાંથી પહેલાના શરીર માથે જઈને જુવે ત્યાં જુવાન ઝોળખાયો : એ હતો બડામિયાં સૈયદ : હજુ જીવતો હતો. કાદુ એના શરીર પાસે બેઠો. એના હાથ વાંઘા અને આજીજી કરી કહ્યું “બડામિયાં ! તું સૈયદ. મેં તારો જીવ લીધો. પણ હું શું કરું ? મારાં બાલબચ્ચાંને આમ બેગુનહે કેદી બનતાં મારાથી ન જોઈ શકાણાં. હવે ભાઈ, તું મને માફ કરી શકીશ ?”

છેલ્લા દમ ખેંચતો બડામિયાં બોલ્યો “ભાઈ કાદરબક્ષ, તમને માફી છે. તમે મને ક્યાં અંગત ઝેરથી માર્યો છે ? એ તો મુકદ્દર !” એટલું કહીને સૈયદે શ્વાસ છોડ્યા.

પછી કાદુ બીજા સવારના શરીર પાસે ગયો. એને પણ ઝોળખ્યો. પોતાનો નાતા વાળો જુવાન કબીરખાં ! પણ માફા-માફીની ઘડી તો ચાલી ગઈ હતી. કબીરખાંને જીવ ક્યારનો ચે નીકળી ગયો હતો.

રૂપાળી નીલૂડી નાથેર : એથી ચે રૂપાળો સરસ્વતી નદીનો એ કાંઠો : મહારાજ મેર બેસવાની રૂપાળી વેળા : સરસ્વતીનાં નીર ઉપર ચંપાવરણી તડકી રમી રહી છે : એવે ટાણે, દોસ્તોને ન્યાહત દેવા જેવી એ જગ્યાએ, એક સૈયદને અને એક ભાઈબંધને ઢાળી દઈ એની લાશો ઉપર કાદુ ઉભો છે. રૂપાળી કુદરત જાણે રોષ રહી છે. આપદા અને શરમને ભારે કાદુનો ચહેરો નીચે ઢળે છે. જાણે કે એની શરમને ઢાંકી દેવા માટે જ રાત પોતાનો કાળો પછંડો દુનિયા પર લપેટી દે છે.

બાલબચ્ચાંને તેડી બહારવટીયો અમરાપરમાં આવ્યો. ત્યાંથી બધાંને ઘોડા પર બેસારી બરડામાં ઉતાર્યાં. તે પછી કહેવાય છે કે કોડીનાર પાસે મળ દારકાથી મજવામાં બેસારી બચ્ચાંને મકરાણુ ભેગાં કરી દીધાં. એના દિલનું ઉંડામાં ઉંડું ખુનસ છિછળી આવ્યું હતું. ભેળા પાંચ ભાઈભત્રીજનો સાથ હતો. વેર લેવા જતાં એણે વિવેકને વિસારી દીધો.

“એક દિવસમાં એક ગામ ભાંગે તો સમજાવું કે સાધુએ ભાંગ્યું ! અને ત્રણ ગામ ભાંગે તો કાદુએ ભાંગ્યું સમજાવું !”

એટલી જાહેરાત રાજસત્તાને પહોંચાડીને કાદુ ગીરની રૈયતને રંઝાડવા નીકળી પડ્યો. પોતાની ભેગો પોતાનો મોટેરો ભાઈ આગાખર છે: અલાદાદ, ફરીરમામદ અને દીનમામદ છે, સનવાવવાળા. જમાદાર સાહેબદાદનો બાર-ચૌદ વરસનો દાડરો ગુલમામદ છે, બે સીદી છે, ને બાકી ખાટસવાદીઆ લગ્યા છે. સાદાં લૂગડાં પહેરે છે. બીજા બહારવટીયાનો માફક વરરાજનો વેશ નથી ધર્યો. ભેગો નેજો પણ નથી રાખ્યો. ખાંભે બંદૂક લઈને પગપાળા જ ચાલે છે. ઉંટ ધોડું કાંઈ રાખતા નથી. રોજ પાંચ વખત કાદુ નમાઝ પડે છે. અને સાથેસાથ ગામ ભાંગી જીલમ વર્તીવ છે. રોજ ત્રણ ત્રણ ગામડાં ઉપર પડતો ત્રીસ ત્રીસ ગાઉની મજલ ખેંચે છે. આસપાસના ગામે-તીઓ, તાલુકદારો, મકરાણીઓ વગેરે એને ઉતારા આપે છે. એની પાછળ જુનાગઢે અને એજન્સીએ પોતાની બધી શક્તિ રોકી દીધી છે. બહારવટીયાનાં માથાનાં ધનામો જાહેર થયાં છે: કાદુ અને આગાખરના અકેકેક લગ્નર રૂપીઆ, દીનમામદ અને અલાદાદના પાંચસો પાંચસો : બે સીદીઓના પણ પાંચસો પાંચસો. એમ પણ કહેવાય છે કે કાદુના માથા સાટે ૨૦ સાંતી જમીનનું ધનામ નીકળેલું.

રાતના દસ ગંત્યાની વેળા થઈ હતી. ગામડીયાં લોહિયાની અંદર સોપો પડી ગયો હતો. ગીરના માતબર મહાલ ઉના મહાલનું તડ નામે અધારીયું ગામ : ઝાઝા ચોકીઆત ન મળે કે ન મળે પૂરાં હથીયાર: એમાં કાદુ પડ્યો. એ તો હતો નાણાંની બીડમાં. એટલે પહોંચ્યો વાણીઆના ઘર ઉપર. મજાળા

તો ક્યારના ચે પાછલી વાડય ઠેકીને ભાગી ગયા હતા.. ધરમાં ફક્ત એક પરણેલી દીકરી હતી, ને દીવાને ઝાંખે અજવાળે એનાં અંગ ઉપર પીળું ધમરક સોનું ચળકતું હતું.

કાદરબક્ષ ઓસરીએ ઉભો રહ્યો. ખીજ અંદર ગયા છે. ધર લૂંટાય છે. એમાં એકાએક માઈએ ચીસ પાડી ને કાઢુની નજર ખેંચાણી. તૂર્ત એણે ભયંકર અવાજ દીધો: “હો વલાતી ! અબરદાર !”

એક સંગાથીએ એ એકલવાથી વણિક-કન્યાનો હાથ ઝાલ્યો હતો. બહારવટીએ એને ‘હો વલાતી !’ એટલે કે ‘ઓ મકરાણી !’ કહી બોલાવ્યો, કેમકે એની ટોળીમાં મકરાણી સિવાયના કોણ કોણ હતા તેનો ભેદ બહાર ન પડી જવો જોઈએ.

કાઢુ ધરના બારણા પર ધસ્યો ને એણે સોજતીને હુકમ કર્યો કે “બહાર આવ !”

ભોંટો પડેલો સાથી બહાર નીકળ્યો. બહારવટીઆની સામે ઉભો રહ્યો.

“એટા ડરીશ ના ! તારૂં ધર નહિ લૂંટીએ. તું તારે ચાલી જ !”

એટલો દિલાસો એ એકલ ઓરતને આપીને કાઢુ ગુ-હે-ગાર તરફ કરડો થયો. એની નજર અપરાધીના હૈયા સોંસરી જાણે ઊતરતી હતી. ‘ચલો ગામ બહાર !’ કહીને એણે સાથીને મોઢા આગળ કર્યો. પોતે ફરીવાર ઓરડામાં ન્હાળું. દીવો બળતો હતો ને દીવાની જ્યોત જેવી જ થડકતી એ ઓરત ઉભી હતી. એ ધર લૂંટ્યા વિના બહાર નીકળી ગયા. ગામ બહાર જઈને એણે એ અપરાધી ખાટસવાદીઆ સામે કરડી આંખો કાઢી કહ્યું: “બહારવટાની અંદર કાદરબક્ષ નાની એટલીને દીકરી, બરોબરની એટલીને જાહેન. અને મોટેરી એટલીને મા ગણી ચાલે છે. કાદરબક્ષ એક પાક મુસલમાન છે. એની સાથે તારા જેવા હેવાન ન ચાલી શકે. હું તને ઠાર કરત. એક પલ પણ વાર ન લગાડત. પણ તારી લાશ આંહી પડી ન રખાય,

અમારે ઉપાડવી પડે, માટે જ હું તને નથી મારી શકતો એટલે
અફસોસ કરું છું. ચાલ્યો જા ! આ લે તારી ખરચીના પૈસા !”

પૈસા આપીને તે જ પળે એને રવાના કર્યો.

૪

હિવસ આથમવા ટાણે કાદુ ગીરના માતખર ગામ ગઢડા
ઉપર આવ્યો. ચંદ્રનું મહણુ હતું. ચાણુનો પુત્રબીઆ
જાતનો દફેદાર હાથમાં હાંડલું લઇને નહાવા જાય અને કાદુને
ચાણુમાં દાખલ થવું. દફેદારે બહારવટીયાને પડકાર્યા કે “કાન
તુમ !”

કાદુએ જવાબ આપ્યો “હમ ગીસ્તવાલા, જલ્દી બદોખસ્ત
કરો.”

એમ ખોટું બોલી, શત્રુને જીલમાં નાખીને કાદુએ માર્યો.
સંત્રી લાલસિંહને પણ હાર કર્યો. ત્રણ વાણીઆ ને એક બોળે,
ચારેને લૂંટી ચાલ્યો ગયો.

ઉંઘા ઉપર પડ્યા. ત્યાંનો પટેલ ગીસ્તની સાથે બહુ હળતો
ભળતો રહી કાદુની આતમી દેતો. એનું નાક કાપ્યું.

હસનાપૂર ભાંગ્યું. ત્યાંના સંધી તૈયને પકડીને હાજર કર્યો:
કહ્યું કે “તૈયડા, તું સીમાડાની તકરારો કરવા બહુ આવતો.
તને સીમાડા દોરવા જ્ઞાણ હતા. લે, એ સીમાડા દોરવાનો
તારો શોખ અમે પૂરો કરીએ.”

એમ કહીને તૈયના પેટ ઉપર તરવારની પીછીથી ચરકા
કરી, સીમાડાની લીંટીઓ દોરી.

સવની, ધસવરીયું ને મોરાજ, ત્રણ ગામ ભાંગીને લૂંટ કરી.

પસનાવડા ભાંગ્યું. એક બ્રાહ્મણ ભાગ્યો, તેને હાર માર્યો ને
પછી ગયા લોઢવા ઉપર. લોઢવાનો આયર પટેલ એવું બોલેલો

કે “કાદુ બીજે બોડકીયુંમાં ફરે છે, પણ આંહી શીંગાળીયુંમાં નથી આવ્યો. આવે તો ભાયડાની ખબર પડે.”

આ વાત ક્રોધએ કાદુને ગીરમાં કહી.

“ઓહો ! પટેલ સામે ચાલીને તેડાં મોકલે છે, ત્યારે તો ચલો ભાઈ !”

ઐટલું કહીને કાદર ચડ્યો. પટેલનું ઘર લૂંટ્યું. પટેલને બાન પકડ્યો. પકડીને કહ્યું કે “ભાગેગા તો હમ ગોલીસેં દાર કરેગા. રહેગા તો મોજસેં રખેગા.” પટેલ શાણો, ઐટલે સમય વર્તી ગયો. ન ભાગ્યો. એને બહારવટીયો છૂટથી રાખતો, અને બરાબર રોટલા ખાવા દેતો.

લોહવા ભાંડ્યું ત્યારે કાદુ એક કારડીઆ રજપૂતને ખોરડે પેડો. મરદ લોકો પોખારાં ગણી ગએલ. બહારવટીયાનો ગોકીરો સાંભળીને ધરતી ખાઈ ઉંઘમાંથી બેઆકળી ઉઠી. એના અંગ ઉપર લૂગડાનું ભાન ન રહ્યું. ભાળતાં જ કાદુ પીક કરીને ઉભો રહ્યો. ઉભીને પાછળ થર થર ધ્રુજતી અરધ નગ્ન ઓરતને કહ્યું “બોન, તારાં લૂગડાં સાચવી લે. હું તારી અદખ કરીને ઉભો છું. બ્હીશ મા બેટી !”

પણ ખાઈ તો હેખતાઈ ગઈ હતી, એ હસી કે ચક્કી ન જ શકી. અદલાની આંખ જેવો દીવો જલતો હતો. કાદુ બહાર નીકળ્યો, કહેતો ગયો કે “બેટી, તારા ખોરડાનું કમાડ વાસી દે.” સાથીઓને કહ્યું કે “આ ઘર નથી લૂંટવું. ચાલો.”

એક ગામમાં પડીને ક્રોધ તાલેવર વેપારીનું ઘર ઘેરું. અધરાતને પહોર અંદરનાં માણસો ઉંઘતાં હતાં. ખારી ખારણાં ખેડવી શકાય તેવાં સહેલાં નહોતાં. કાદરબક્ષ પોતે ખોરડા પર ચડી ગયો. એણે ખપેડા ફાડીને અંદર નજર કરી. ધસધસાટ નીંદરમાં સ્ત્રી પુરૂષને એક સેજની અંદર સુતેલાં દેખ્યાં. ગેતાં જ પાછો ફરી ગયો.

ભીયાલ થોરડી ભાંગ્યું. હવાલદારો વાડ ઠેકી ઠેકીને ભાગી ગયા.

લુંબા ભાંગ્યું ને આંખલાસનાં ખાન પકડ્યાં. દંડ લઇ લઇને ઓડ્યાં.

સણોસરી ને નગડીઆની લૂંટ કરી લોકોને દાંડીઆ રાસ રમડ્યાં. ખજૂર બહેંચ્યા.

ગીરાસીઆઓનો પોતે આશરો પામતો હોવાથી ગીરાસીઆં ગામ પર નહોતો જતો. પણ એક મકરાણીનો ભૂલ્યો ખીન-વાકેફ કાદુ જેઠસૂર વાળાની ઓરડી ઉપર પડ્યો. એમાં એક તરુવારધારી કાઠી જુવાનને ઉભેલો જોયો. અવાજ દીધો કે “અય જુવાન! હથીઆર છોડી દે.”

પણ જુવાન હેંખતાઇ ગયો હતો. કાદુએ તરુવાર કહ્યું કે “જુવાન! હથીઆર છોડી દે.” પણ જુવાન જડ પથ્થર જેવા ભાન ભૂલી ઉભો થઇ રહ્યો. એને કાદુએ બંદૂકે ઠાર કયો. પછી માંડી લૂંટ. એ ટાળે વસ્તીમાંથી કેાઇએ કહ્યું કે “વસ્તીને સંતાપો છો જમાદાર, ત્યારે દરબારને કેમ કાંઇ કહેતા નથી?”

“અરર! આ દરબારનું ગામ? ભૂલ થઇ.” કહીને અફસોસ કરતો કાદુ બહાર નીકળી ગયો.

ચોકલી ગામ તોડ્યું. પટેલને કાકડાથી ખાળ્યો. ફેર વતાવ્યો.

ભાલપરા ભાંગ્યું. ખાન બાલાદર અલીના ભાઇની ગીસ્ત પર તારીરો કરી ભગાડી, ગામલોકોનાં નાક કાન કાપ્યાં.

ઘાતકાપણુએ એની મતિને ઘેરી લીધી. ડાહ્યા ડમરા અને ખાનદાન કાદરબક્ષે માઝા મેલી, પોતાની ફતેહમાં મદદક બની, અને કિનો લેવાના નેક માર્ગો મૂકી દઇ રૈયતનાં *નાક કાન કપાવવાં શરૂ કર્યાં. એટલાં બધાં કાપ્યાં કે એના દુહા જોડાણા :

*આ કાદુએ કરંડી નાક કાનની કાપાટપને અંગે જ જુનાગઢના સ્વ. દાકતર ત્રીભોવનદાસે કપાળની ચામડી ઉતારી નવાં નાક સાંધવાની કસામત શોધી હતી.

કરમરનો કાંટો કરી, હેતે માંડેલ હાટ,
એક પૈસાનાં આઠ, કાદુએ નાક જ કર્યાં.

પાતે પોતાને હાથે તો એટલો હેવાન બની શક્યો નહિ,
પણ એના ખુની ને રાક્ષસી લાણેજ અલાદાદને હાથે આ
અત્યાચાર થવા દીધો.

૫

બા નને બહારવટીયો કેવી રીતે રાખતો! એક દિવસ
કાદુ નદી કાંઠે નમાજ પડે છે. હુંકા અને મોરકા વચ્ચે
સરસ્વતી નદી ચાલી જાય છે. નમાજ પડતો પડતો કાદુ પૌતાની
રોગની રીત પ્રમાણે હોડ કફડાવી બોલે છે કે “હે ખુદા! અમે
જાળીએ છીએ કે અમે હરામનું ખાઈએ છીએ. અમે ત્રાસ
વનોવીએ છીએ. અમે દોષખમાં જ જવાના. પણ શું કરીએ?
દુનિયા માનતી નથી. અમારા હજીજત જાય છે.....”

ત્યાં એણે ભડકા સાંભળ્યો. નમાજ સંકલીને ત્યાં જાય ત્યાં
તો સાંસણુ ગામનો દફતરી લુવાણો પુરપોતમ, કે જેને જાન પક-
ડેલો, તેને કાર કરેલો દીકો. સાત દિવસથી પુરપોતમ સાથે જ
હતો. એને કાદુએ કેવળ પણ કહ્યું નહોતું. આજ એને દબેલો
દેખીને કાદુની આંખોમાંથી દડ! દડ! પાણી ફૂટી ગયાં. “પૂછ્યું”
“આ કાણુ શયતાને કહ્યું?”

અલાદાદને ચહેરે મસ દળી ગઈ. “અલાદાદ, તેં આ કયું?
માનતેં માર્યો?” એટલું કહી અલાદાદના શિર પર અંદકનો કંદો
માર્યો. માથું ફેડ્યું. અને કહ્યું કે “આલ્યો જા! તું ને તારા બે
સીદાઓ પણ.”

સાત દિવસ સુધી ત્રણે સોજતીઓને જૂદા રાખેલા. પછી તેઓ
ધણું રગરગ્યા ત્યારે જ પાછા સાથે લીધેલા.*

કહે છે કે પોતે બૂખ્યો રહીને પણ ખાનને ખવરાવતો.

૬

વૈ શાખ મહિનો હતો. વેરાવળના હવા-મહેલોમાં દરિયાની
હાલરીઓ હિલોળાઈ હિલોળાઈને હાલી આવતી હતી.
ગોરા અમલદારોની છાવણીઓ નખાઈ ગઈ હતી. મહેલો ઉપર
અંગ્રેજોના વાવટા ફડાકા મારી રહ્યા હતા. સાહેબ મડમોની
આંખોમાં મુખનાં ઘેન ઘેરાતાં હતાં. ખારીએ ખારીએ મુગધી
વાળાની ટટીઓ, મેજ ઉપર ફૂલોના દાર ગજરા, મીઠાં શરબત
અને મીઠા શરાબ, એ સહુ મળીને સાહેબ લોકોને નવાખતી મહેમાન-
દારીની મીઠપમાં ઝળકાવતાં હતાં. અંગ્રેજોની સરભરા માટે જુના-
ગઢનું રજવાડું વખણાવ છે.

એક દિવસ સાંજ નમતી હતી. બે ઘોડાગાડીઓ ગોધૂલીના
અંધારા-અજવાળાં વીંધીને પ્રભાસપાટણથી વેરાવળ પાછી આવતી
હતી. ગાડીઓને ખન્ને પડખે રાતા દીવા, અંગ્રેજોની રાતી આંખો

એક જાણદાર આ વાત ખીજ રીતે બની હોવાનું કહે છે :

પુરખોતમ ફજતરી નહિ પણ જંગલ વહીવટદાર હેમાભાઈ અમીચંદ
મોરકાથી સાંસણ જતા હતા તેવામાં માર્ગે એને બહારવટીયાએ રોક્યા;
પછી પૂછપરછ કરીને અલાદાદે એને ચાલ્યા જવા દીધા. હેમાભાઈ
થોડેક ગયા હશે ત્યાં તે જાંબૂરનો સીંદ્રી બાવન બોધા કે જે બહાર-
વટીયાઓ માટે બાતું લઈને આવેલ, તેણે અલાદાદેને કહ્યું કે “તમે
તો એને જવા દીધો, પણ એ તો અમારો વહીવટદાર છે, એટલે અમને
લીલી તાપણીમાં બાળશે.” આ પરથી અલાદાદે પાછળથી બંદૂક મારી
હેમાભાઈને હાર કર્યા. આ જાણ થતાં જ કાફુએ અલાદાદેને ફિટકારી
ઠાઠી મૂકેલો. કાફુ એમ કહેતો કે આવી અકસ્માત હિંસા તેમની નેકીને
ખાઈ ગઈ.

જેવા, ઝગતા હતા. બરાબર હાથ માંગરોળીશા પીરની જગ્યા પાસેથી પહેલી ગાડી ચાલી ગઇ. અંદર એક ગોરો ને એક મઝમ બેઠાં હોય તેવું દેખાતું હતું. એ ગાડી ગઇ. એની પાછળ બીજી ગાડી નીકળી. નીકળતાં જ હાથ માંગરોળીશાની જગ્યાની આથ-મણી દિશાના ભાડોડમાંથી એક આદમી ઉઠ્યો. ‘ખડા રખો !’ એવી કારમી ત્રાડ દીધી. તળપ મારીને, એ પડછંદ આદમી, કબરમાંથી ઉઠેલા પ્રેત જેવા, ગાડીની પગથી પર ચડી આવ્યો. બંદૂક તાડી. ઘોડો દબાવે એટલી વાર હતી. ત્રાડ દીધી કે “લેતા જા, શયતાન ઇસ્કાટ સાખ ! ઇશ્વાજ પર તોપ ચલાને વાલા ! હમ જમાદાર કાદરબક્ષ.”

દરમીઆન ગાડીના ભડકેલા ઘોડાઓની લગામો પર પાંચ યુવાનીદારો ચોંટી પડ્યા હતા.

“હમ ઇસ્કાટ નહિ, હમ—” ગાડીમાં એક મઝમની બેડા-બેડ બેઠેલો ગોરો પુકારી ઉઠ્યો.

“તુમ કોન ?” બહારવટીઆએ પૂછ્યું.

“* જોકસન સાખ-ધારી પલ્ટન વાલા.”

“ઇસ્કાટ સાખ કિધર ગયા ?”

“પહેલી ગાડીમે નીકલ ગયા.”

*આ આખી ઘટનાને એક સળંગ પૂરાવો મળે છે. સને ૧૯૧૦ ના ‘સાંજ વર્તમાન’ પત્રના પતેલી અંકમાં સ્વ. જસદીસ એફ. સી. એ. બીમન (મુખ્ય હાઇકોર્ટ) નો “Recollections of old days in Kathiawar” નામનો લેખ છે. તેમાં એ ન્યાયમૂર્તિ, પૂર્વે પેાતે કાઠીઆવાડનાં જ્યુડીશીઅલ આસીસ્ટન્ટ હતા તે વખતના અનુભવો નોંધતાં લખે છે કે :

I should like to tell you in detail how Kadir Baksh and his men held up Major Jackson and r . Elliot of Baroda between Pattan Somnath and Vera-wal one summer evening, in the belief that they were Kathiawar Politicals, and finding their mistake

“હાય ! શા અલ્લા ! હમ ગાડી બૂલ ગયા. ચે ઓરત કોન ?”
 હુબતાઈને થંબલી મડમ તરફ આંગળી કરી પૂછ્યું.

“ઈસ્કાટ સામઝા જોરે.”

“ઓરત ! ઓરતકા હમ નહિ મારેગા. જનઓ.”

એટલું કહીને બહારવટીઓ નીચો ઉતર્યો. બહાર અંગ્રેજ
 જેકસને એને માદ પાડ્યો : “જમાદાર કાદરબક્ષ ! થોડીક વાત
 કહેવી છે સાંભળશો ?”

“ઓલો સાપ.”

“શા માટે આ ખુનામરખી ? કોઈ રીતે સમજેને ?”

“જેકસન સાપ, કાદરબક્ષ લોહીનો તરસ્યો નથી. મારા ગરાસ
 આસનું પાદ પડે તો હું અત્યારે જ બંદૂક છોડી દઉં. નહિ તો
 હું ઈસ્કાટને ગોતી કાઢીને જનથી મારીશ અને નવાખની સેના
 જેવી સોરઠને સળગાવી મૂકીશ.”

“બહાર આદમી ! તારી ખાનદાની પર હું આક્રિત છું. હું પોતે
 જઈને નવાખ સાથે વિઠિ ચલાવું છું. ખાલ, કાલે ક્યાં જવાખ
 દેવા આવું ? દેકાઠું આપ.”

would only let them go on Major Jackson, lionine in
 form and in heart, promising to keep a tryst at a
 lonely place appointed in the Gir forest next day
 bearing Colonel Barton's ultimatum. Kadir Baksh
 stipulated for a complete amnesty. But this was of
 course out of the question, and it looked as though
 Jackson were going deliberately to his death when
 he started alone and unarmed to keep his promise
 and inform the bloodthirsty Kadir that there was
 no pardon and little hope of mercy for him. Jackson
 kept his tryst, and strange to say, or perhaps it
 was more strange for these outlaws were brave men

“તું-તું ગોરો મને જવાબ દેવા આવીશ?” કાદુએ કરડાઈ-ભર્યો તિરસ્કાર બતાવ્યો.

‘હા, હું અંત્રિજન્યનો છું, માટે જ આવીશ.”

બહારવટીયો જૅક્સનના સાવકા સરખા ચહેરા સામે નેંઢ રજો. ફરી પૂછ્યું :

“એકલો?”

“એકલો.”

“ખીનહથીઆરે ?”

“ખીનહથીઆરે !”

“આંદીથી દોઢ ગાઉ ઉપર: હેરણ નદીમાં: ચાંદ ખતાલની નજ્યા પાસે.”

એટલું કહીને બહારવટીએ અંધારી રાતની સોડ્યમાં સમાઈ ગયો. ગેઅમાંથી પાગુ એનાં પગલાં બોલતાં હોય, તેમ રેકૉટની અમલીત મડમ ચમકતી હતી. થોડીવારે એના જીવમાં જીવ આવ્યો. જાતીવાળો જુવાન જૅક્સન બાણે કે બહારવટીયાના મેળાપથી એવડો દિમ્મતભાજ બન્યો. એની છાતી પહોળાતી હતી. એણે જરા રેકૉટને વાત સંભળાવી. પાંચ જ પગલે રેકૉટ બચી ગયો.

themselves and knew and respected bravery in others, was well entreated of them and allowed. It was on this occasion that Kadir explained to Major Jackson that his enemies basely aspersed him with wilful and unnecessary cruelty. True, he said, I had to cut off ears and noses to make myself feared, but believe me Sahib, my heart bleeds when I am forced to it, and I weep. Well, we may believe as much or as little of that as we like, but Kadir was undoubtedly answerable for more than one ugly atrocity which Mhowa (મોવર સંધવાણી) would never have stooped to.

ખીબ દિવસની રાત : અંધારું ઘોર : અને ગિરતી ખપ્પર બેગણી શી હેરણ્ય નદીનો બેંકાર કિનારો : બરાબર ઠેરાવેલ ધડીએ ધારી પલટનનો ઉપરી અંગ્રેજ જૅકસન ખીન હતીઆરે પોતાના રોજના બેડે એક તમચાને પણ ત્યજીને એકલો આવ્યો. આવીને ઉભો રહ્યો. અંધારે અંધારે એની પાણીદાર બાંખો, હીરા જેવી ચમકતી ચમકતી, ચોરી ને આઘી કાઢીને ગોતતી હતી. થોડીવાર આમ તો થોડી વાર તેમ, કાઠ બેડું બેડું ખીડી પીતું હોય તેમ તીખારા ઝગતા હતા. હવામાં ખુણે ખુણેથી ઝીણી સીસોટી વાગતી હતી. પણ કાઠ માનવી નહોતું. થોડીવારે ખભે ગોખો નાંખીને એક આદમી આવ્યો. જૅકસને પડકાર્યો “કાન હે ?”

“રખારી છું બાપા !” સામેથી જવાબ મળ્યો.

“આંહી કાઠ સિપાહી દેખ્યો ?”

“હા, હું એને ખબર દઉં છું, તમે આંહી બેસો.”

રખારી ગયો. થોડી વારે રખારીનો વેશ ઉતારીને કાદર-બક્ષ હાજર થયો. અવાજ દીધો કે “સલામ જૅકસન સાય !”

“સલામ તમને કાદરબક્ષ ! હું આવ્યો તો છું, પણ માફા ખબર લખને. મારી બધી મહેનત ધૂળ મળી છે. નવાબને ઘણું સમજાવ્યા. મુબઇ સરકારની મારફત સમજાવ્યા. પણ નવાબ કહે છે કે મારી રીયાસતમાં પાંચ કામો પડી છે : મકરાણી, મહીયા, કાઠી, આહીર અને હાટી : હું આજ પોચા થાઉં તો મને જૂનાગઢનો ગરાસ એ પાંચે કામો ખાવા જ ન આપે. માટે હું તો કાઢીને જોર કરવાનો.”

“જૅકસન સાય ! આવો જવાબ આપવા આવવાની તમે હિમ્મત કરી ?”

“કેમ નહિ ? મેં તને કાલ આપ્યો હતો.”

“એકલા આવવાની હિમ્મત કરી ?”

“એમાં શું ? તું સાચો મર્દ છે તે ઝોળખાણુ તે દિવસની સાંજે જ થઇ ચૂકી હતી. તારા પર મને ધતખાર હતો.”

“હબર આક્રિન છે તમને, સાહેબ. પણ બેસો, હવે મારે શું કરવું ?”

“તારી ખુશી હોય તે કરજે. મારું દિલ તો એટલું દુઃખાયું છે, કે મારા ધારી પરગણામાં તો તારી પાછળ ફરવા આવનારી નવાબી ગીસ્તને કાઢ શેર આટો પણ વેચાતો નહિ આપે એટલું છું તને કહી દઉં છું. મારા છેલ્લા સલામ, કાદરખાસ !”

“સલામ, જૅકસન સાય !”

૭

૨ મઝાનના દિવસો ચાલતા હતા. કડાયા ગામમાં જે નવું થાણું બેઠેલું તેના પહેરાવાળા આરબો પાછલી રાતે, શીતળ પવનની હહેરોમાં, તરવાર અંદૂકા ખીલીએ ટીંગાડીને બેઠા બેઠા કાવો પીતા હતા. ઓચીતી એક જણાએ ચીસ પાડી કે “ઓ—અબ્દુલ-કાદર !” સાંભળતાં જ જેવા સહુ પોતપોતાનાં હથીઆર સંભાળવા ઉભા થવા જાય છે ત્યાં ભરી અંદૂકની નાળ્ય નોંધીને વિકરાળ કાદુડાએ હાકલ દીધી “અસ જમાદારો ! મત ઉઠના !”

પહેરાવાળા જેમ હતા તેમ ઠરી રહ્યા. કાદુના સોબતીઓ લૂંટ કરવા ગામમાં ચાલ્યા ગયા, અને કાદુ એકલો જ એક અંદૂક-ભર ત્યાં પચીસ માણસના પહેરા ઉપર છાતી કાઢીને ઉભો રહ્યો. કાણુ જાણે શાથી, પણ ગીસ્તના આરબોનાં હૈયામાંથી અલ્લા ઉઠી ગયો. ધીરે ધીરે તેઓએ કાદુને આજીજી કરવા માડી કે “કાદરખાસ ! આજ તું અમારાં હથીઆર લઇ જઇશ તો અમારી ઇન્જત નથી. ભલો થઇને અમને અંદૂકા પાછી દે. અમે સિપાહી છીએ. જગત જાણશે તો અમને કાઠ સંઘરશે નહિ.”

તમામની અંદૂકા ખાલી કરીને કાદુએ પાછી સોંપી દીધી. અને જતાં જતાં કહ્યું “ફિટકાર છે તમને સિપાહીઓ ! પચીસ.

જાણા કાદુની સામે કાલાવાલા કરો છો એમાં તમારી સિપાહીગીરી ક્યાં રહી ? પણ તમને સિપાહીગીરીની દંજીત કરતાં જન અને એસત વધુ બદલાં છે. જાઓ, લઇ જાઓ હથીઆરો !”

સોનારીઆ ગામમાં ગીસ્ત પર તાશીરો કરી લૂંટફાટ વર્તાવી.
બાદકપર લૂંટયું.

મેઘપર લૂંટયું.

વાંસાવડ લૂંટયું.

સોલાજી લૂંટીને પટેલને શરીરે ડામ દીધા.

ભરોલામાં દિવસ આથમતે પડ્યા. ત્યાં રખારીઓનું ચાણું હતું. પહેરાવાળાઓને પકડી, હથીઆરો ચાંચકી લઇ ઘરમાં પૂર્યા. ગામ લૂંટયું. પછી તલવારો પાછી આપી ચાલી નીકળ્યા. સીમડેવળ, કીલાલા ને તરસ્યા લૂંટયાં.

જંથલ ગામમાં હાટી લોદાગી વસ્તી હતી. ત્યાં પડીને કાગડા શાખના હાટી રામા પટેલને પકડ્યો. હાટીઓને ખપ્પર પડતાં જ તેઓ દાસ તલવાર લઈને નીકળ્યા. કાદુએ એને આવતા દેખીને ચેતવ્યા કે

“જુવાનો ! શીઢ મરો છો ? તમે ભયા થઇને ચાલ્યા જાઓ. અમે તમારી બથમાં નહિ સામીએ.”

હાટી જુવાનો હેમતાઇને ઊભા રહ્યા. પણ પાછળ હટતા નથી, તેમ આગળ ઝગલું દેતા નથી. કાદુએ થોડી વાટ જોઇ. આખરે જ્યારે હાટીઓએ ચોખવટ ન જ કરી, ત્યારે પછી કાદુએ એને જોળીએ દીધા. હાટીઓએ એ ધા સામી છાતીએ કીધ્યા.

૮

મા ઝણપૂરાના મકરાણીની એક દોકરી હતી કાતમા એનું નામ હતું. જુવાનીના રંગો એને ચડી રહ્યા હતા. પાણીદાર મોતી જેવું એનું રૂપ હતું. એના કાદને આખી સોરક

હકમલાવતો નેયો. કાદુની વીરતા ઉપર જીવંતર ઝોવારી નાખવાનું નીમ લઇને એ એડી હતી. બહારવટીયો એના આપને ઘેરે કાઢ કાઢ વાર આશરો લેવા આવતો હતો. ફાતમાએ એને કમાકની તરડમાંથી વારે વારે નિરખ્યો હતો. આખરે એક વાર તો એણે હામ ભીડીને કાદુની મોઢામોઢ થવાનો મેકો લીધો. બાપ બહાર ગયો હતો. મા આઘી પાછી થઇ હતી. કાદુના આંધીડા પણ ખીજી ઝોરડામાં ઉઘતા હતા. તે વખતે ફાતમા પોતાની બાવીગળ ઇબ્રામાંથી બળે ગળી પડતી હોય તેવી કંડુવરણી પાંચીઓ માંડતી, ઘેરદાર કુડતાનાં હલણ-ઝૂલણને સંકળતી, પીળી ઓઢણીના પાવવ લપેટીને હંચું છુપાવતી આવી ઉભી રહી. બહારવટીઆના સરવા કાને એનો લગવો, હવાની હંફરખી જેવો સંચળ પણ સાંભળ્યો. કાંધરાટો દધને એણે એ આબનાર તરફ નજર કરી. ઝોરત દેખાને પાછો નેણુ નીચાં નમાવી ગયો. તરવારની ચૂક ઉપરની કાંટી થોડીતાર બાંધવા ને થોડી તાર છાંડવા માંડ્યો.

ત્યારે કાદુએ ખીજી વાર પણ સામે ય ન નેયું ત્યારે ફાતમાથી છેવટે ન સહેવાણું. એણે નેર કરીને કમાડ ઝાલ્યું. પછી બોલી:

“જમાદાર ! એક વાર ઉચે નેશો ?”

“શું છે ?” કાદુએ ત્રાંસી આંખે નજર ફેરવી.

“મારે તમારી ચાકરી કરવી છે. મને તેડી નહિ જાઓ ?”

“કયાં તેડી જાઉં ? દોઝખમાં ? હું તો મોતને માર્ગ છું. તું એવદૂક ઝોરત, આંહી કાં આવી ?”

“દોઝખમાં ય તમારી સાથે આવીશ, કાદરબક્ષ ! મને લઇ જાઓ. હું જાણું છું કે તમે તમારો જીવ હાથમાં લઇ ફેરો છો. હું પણ મારો જીવ તમારા હાથમાં આપીશ.”

“બાપ, તું આંહીથી ચાલી જ. મારાં બાકીનાં મકરાણામાં જીવતાં છે ને હું આજ બહારવટે છું. મારું એ કામ નથી. મારાથી નેકીનો રાહ ન ચૂકાય. અમે તારા આપને અશરો લઇએ છીએ. એટલે તું તો મારી એન ચા.”

કાતમાએ પોતાના પાલવમાં એક તલવાર સંતાડી હતી. તે કાઢીને કાઢુ તરફ લંબાવી કહ્યું, “જમાદાર કાદરખસ ! આ તરવાર મારા તરફની સોગાદ સમજીને લેશે ? હું એ રીતે મન વાળીશ. તમારી ગોદમાં મારી તરવાર રમશે, તેથી હું દિલાસો લઇશ.”

“ના, ના, અમારે તરવારો ઘણી છે બાઈ ! તું અહીંથી ચાલી જા !”

એવા હંડો જવાળ આપીને કાઢુ ઘરની બહાર નીકળી ગયો.*

આમ ભાંગવામાં સહુથી પહેલાં ઝાંપો ભાંગનાર જંગરાવર મોટરા ભાઈ અયાખકરનું મોત થયું. સરસ્વતી નદીને કાંઠે, કરમડીના દુવા પાસે બહારવટીયા બેઠા બેઠા લૂંટનું સોનું રૂપું દાટતા હતા તેમાં ગીરત પડેાંચી. ઝાંપાઝાંપી બોલી. આખરે એ લાશમાં મેં બંદૂક લાઇને કાદરખસ ભાગ્યો. પાછળ અયાખકર ભાગ્યો. એની પાછળ ગીરતના જંગરાવર મકરાણી જીવાન. વલીમામદે દોટ દીધી. એ જીવાને પાછળથી બહારવટીયાને પડકારો કર્યા કે “એ કાદરખસ, બલોચનો દીકરો બલોચની મોર્ચ ભાગે તો ના એળ છે.”

* આવા જ પ્રસંગ બીજા નામદામ સાથે મળેલ છે :—જીલાળા બામના સીદી નામે મકરાણીને ઘેર કાઢુ આશરો લેતો. એ સીદી મકરાણીને જીરમન નામની દીકરી હતી. એ જીરમન સરસ્વતી નદીને કાંઠે પાટવની દેરી અને લામના દેવળ પાસે કાઢુને મળેલી : અને એણે બહારવટીયાના પ્યારની માગણી કરેલી. બહારવટીએ એને પહેન કહી, એના પિતા પાસે જઈ, આ વાતમાં પિતા કાંઈ ખટામણી વૃત્તિથી શામિલ હશે તેવા શક લાવીને કહ્યું કે “તારે મારે આજથી છેલ્લા સલામ આલેફૂમ છે.” એટલું કહીને બહારવટીયા ચાલ્યા ગયેલા.

હકીકત આમ નથી, પણ આગળ કહી તેમ જ છે, એવી ખાત્રી પ્રત્યક્ષ પૂરાવો આપનાર એક વ્યક્તિ તરફથી મળી છે.

સાંજનાં અંધારાં ઘેરાતાં હતાં. તેમાં અવાજ પરથી બહાર-વટીએ પોતાના જાતભાઈને ઓળખ્યો, “કાણુ વલીમામદ વીસા-વદરવાળો? જેની ડોશી અમારી સામે બંદૂક લઈને ઉઠતી’તી એ જ તું ભાઈ?”

“એ જ હું. એ જ ડોશીનું દૂધ ધાવેલો હું. હવે હુશીઆર આ કાદરબક્ષ!”

અખાખર પાછો ફર્યો. હુશીઆર તો નહોતું. પછી પત્થર ઉપાડ્યો. ત્યાં તો જીવાન વલીમામદે પણ પોતાના ગુરૂના કહેવા મુજબ સાત કદમ પાછા જઈ, બંદૂક છાતીએ ચડાવી. આંહીથી બંદૂકની ગોળી છટી ને ત્યાંથી પત્થર છટ્યો. ગોળી અખાખરના સાથળમાં વાગી ને બંદૂક પત્થરના ધાંચે તૂટી. પછી વલીમામદ તલવાર લઈને કેડ્યો. અખાખર પડ્યો. તલવારના પણ એ કેટકા થઈ ગયા. પડેલા દુશ્મનની પાસે વલીમામદ ઉભો થઈ રહ્યો. મરતો મરતો દુશ્મન બોલ્યો:

“રંગ છે વલીમામદ!”

“રંગ છે તને પણ ભાઈ! તું કુરાનેશરીક છો. તને પાણી દઉં?”

“ના, ના, હવે પાણી ન જોઈએ.”

કાદુ તો નારી ગયો હતો. ગીસ્ત અખાખરના શયને ઉપાડી જીનાગદ લઈ ગઈ. નવાંબે પૂછ્યું,

“વલીમામદ, ઇસ્કુ કાને મારા?”

“મેંને નહિ, આપકા નીમકને.”

“ઇસ્કુ કયા કરના?”

“નામવર, દફન કરના.”

કાદરબક્ષે જ્યારે આ વાત સાંભળી, ત્યારે એ બોલ્યો હતો કે “મારું મોત પણ મારા ભાઈને હાથે જ થાશે કે જેથી મને સુવા પછી મુસલમાનીની રીતે અવલ મંજલ પહોંચાડે!”

૧૦

ભેં સાણ ગામને જાંપે એક દિવસ એક ચિટ્ટી બાંધેલી છે. વારને પહોર લોપા નીકળે છે અને ચિટ્ટી લાળી એ સાપની ફેણ હોય તેમ બદીને ચાલ્યા જાય છે. ગામના મુછાળા મરદ ફોજદાર માણેકલાલને બાણ થઈ કે કોઈકે જસા ચિટ્ટી બાંધી ગયું છે. પાદર જઈને ફોજદારે જસા ચિટ્ટી છોડી. વાંચી. અંદર લખ્યું હતું કે “માણેકલાલ ફોજદાર, કચેરીમાં બેસી કાદુ સામે ભારી મુઝો આમળો છો, માટે ભેંસાણ ભાંગવા અને તમારું નાક કાપવા આવું છું. મરદ હો તો બંદૂકો ભરીને બેસજો!”

ફોજદાર સાહેબ વાંચતા જાય છે તેમ તેમ છ મલિતાને મંદવાડ હોય તેવા પીળા પડતા જાય છે. પરખે ઉભેલા નાના અમલદારો સામસામા મીચકારા મારીને મૂઝમાં દસી રહ્યા છે.

“ફિકર નહિ. ભલે આવતો કાદુ. આવશે તો ભરી પીશું.” એવા બોલ બોલવા છતાં માણેકલાલભાઈના પેટમાં શું હતું તે અછતું ન રહ્યું. પણ શ્વાસમાં ને શ્વાસમાં સાહેબ બેસી રહ્યા.

એ ચાર દિવસ નીકળી ગયા. એમાં એક રાતે ગામમાં લુલકું પડ્યું કે ‘મકરાણી આવી પહોંચ્યા છે!’ ભડાભડ બળરો દેવાઈ ગઈ, વેપારીઓ કાછડીના છંડા ખોસતા ખોસતા ચાવીના જૂડા લપને ઘર ભેગા થઈ ગયા. અને ગામના કાઠી લોકોની વસ્તી જાડી હોવાથી કાઠીઓ મોરચા પકડવા મંડ્યા. એક ઉતાવળીયા જણે તો બંદૂકનો અવાજ પણ કરી નાખ્યો. એટલે સરકારી લાઇનમાં જાલર વાગી અને ગોટ્ટાશે વધ્યો.

ફોજદાર સાહેબ માણેકલાલભાઈ દિવાલ ઠકોને લાગ્યા. વાંસે એક ભરવાડનું ઘર હતું તેમાં ભરાયા, અને ભરવાડજીને કરગર્યા કે “તારે પગે લાગું. મને તારાં લૂગડાં દે!”

ભરવાડજી પોતાનું પેરણું અને ધાવળી દીધાં. માણેકલાલભાઈ એ પહેરીને ઘંટીએ બેઠા. આખી રાત ધૂમટો તાણીને.

દબ્યા કર્યું. આંહી ગામમાં તો એની બડાઇ ઉતારવા માટે બધું મશ્કરીતું તોફાન જ હતું, એટલે થોડી વારે તો જળ જ પી ગયાં. પણ માણેકલાલભાઈ ભગકડા સુધી થંટીએથી ઉડ્યા નહિ. ભરવાડણને આ દિવસનો પોરો મળી ગયો.

૧૧

* **કેશોદ** અને વેરાવળ વચ્ચેના માર્ગે સવારને ટાણે એક ઘોડાના ટાંગો વેગબંધ ચાલ્યો જાય છે. અંદર એક હથોઆરબંધ અંગ્રેજ પોતાની મડમ અ- પોતાના નાના સુવાળા એક બાળક સહિત બેઠો છે. એ અંગ્રેજ તે જુનાગઢ રાજના નવા નીમાએલા પોલીસ ઉપરી મેજર હાંક્રી છે. કાઠુની ટોળીને જેર કરવાનું બીકું જડપીને એ બાહોશ ગોરાએ બદોબસ્ત માંડ્યો.

*ઉપલી ઘટના જરડીસ ખંમનની આ નોંધને આધારે લખી છે :

I could tell you so how very nearly Colonel Humfrey who was engaged in exterminating the last of the real outlaws, was ambushed and slain in a dip of the road between Keshod and Verawal. But fortunately he had met his assistant who had news of outlaws in another direction, so Humfrey left his tonga in which were his wife and child and struck off to the Burdas. When the tonga was seen approaching and the outlaws realized that Humfrey himself was not in it, they deliberated whether their wrongs were not great enough to justify them in murdering or at any rate carrying off his wife and child. But the counsels of the elders prevailed. Let us not touch women and children they said, or our own women will turn against us. So Mrs. Humfrey and the child went by unscathed and unwitting of their danger.

છે. પોતાની ચકાર નજરને ચારે દિશામાં ફેરવતો હંક્રી સાહેબ બંદૂકના ઘોડા પરથી આંગળી ખસેડ્યા વિના રસ્તો કાપે છે.

ચોટીક વારે આડેધડ ખેતરો સોંસરવો એક ઘોડેસવાર મારતે ઘોડે ટાંગા તરફ આવતો દેખાણો. આવનાર અસ્વારના હાથની નિશાની દેખીને હંક્રીએ ગાડી ઉભી રખાવી.

પરસેવે રેબજેબ, મહેંચે ફસફસતો અને હમણાં છાતી ફાટી પડશે એવો હાંફતો એ ઘોડો આવીને ઉભો રહ્યો કે તૂર્ત તેની પીઠ પરથી એક પોલીસ અમલદારે ઉતરીને સલામ કરી. ઉતાવળે સાદે કહ્યું “સાહેબ, આપ ઉતરી પડો. આ લ્યો આ ઘોડો. જલ્દી પાછા ફરી જાઓ !”

“કેમ ?”

“બહારવટીયાએ નજીકમાં જ ઓડા બાંધ્યા છે. પલેપલ આપના જાનની વાટ જોવાય છે. જલ્દી કરો !”

શરો હંક્રી વિચારમાં પડે છે. અમલદાર અધીરો બને છે:

“વિચાર કરવાનો વખત નથી, સાહેબ બહાદૂર ! જેની સામે આપે ગામડે ગામડે ચાર ચાર રાષ્ટ્રફલો ગોડવી છે, એ આજ આપને નહિ છોડે.”

“મારાં બાલબચ્ચાંનું શું થાય ?” સાહેબનાં ભવાં ચડે છે.

“એને ઉની આંચ નહિ આવે. એ તો કાદરબક્ષ છે. નિરપરાધી ઝોરત બચ્ચાંને એ ન બોલાવે. આપ ઝટ ભાગી છુટો.”

ભયભીત મઝમ બોલી ઉઠી : “બાલા ! ખુદાને ખાતર, અમારે ખાતર ભાગી છુટો.”

હંક્રી ટાંગામાંથી ઉતરી ઘોડે ચડ્યો. ચાલી નીકળ્યો. છેક જતો બરડામાં ઉતરી ગયો.

તે આંદી ટાંગો આગળ વધ્યો. જેમ જેમ ટાંગો ઢૂંકડો આવે છે તેમ તેમ બહારવટીયાનાં ડોકાં ઓડાની પાછળથી ઉંચાં થતાં જાય છે. આખરે લગોલગ થતાં જ બહારવટીયા આખે આખા

ઉભા થઇ ગયા. બંદૂકો ઉઘી ઉઠાવી. જ્યાં નોંધવા જાય છે ત્યાં કાદરબક્ષે કહ્યું “ખામોશ ! હંફી ગાડીમાં નથી. અંદર ઓરત ને બચ્ચું જ છે.”

“ભાઇ કાદરબક્ષ !” ખુની અલાદાદ બોલી ઉઠ્યો : “એની મડમને ને બચ્ચાને દાર કરી નાખીએ. હંફીનું કલેબું ચીરાઇ જશે અને એ આપણો કાળ જલ્દી વિલાયત ભેગો થશે.”

“નહિ, નહિ, અલાદાદ ! શત્રુની ઓરત તો બહારવટીયાની મા બહેન. એને હાથ અડકાડશું તો તો આપણી રિન્દ-બલોચ માબહેનો આપણા નામ પર થૂકશે. ઓરત અને બચ્ચાં તો દુનિયાની પાકમાં પાક પેદાશ છે.”

બીજા બધા બોલ્યા : “કાદરબક્ષ ! ભૂલી ગયા ? રાજ્યે કેમ આપણું બાલબચ્ચાંને પકડ્યાં હતાં ?”

“એ નાપાક પગલું હતું. હું રાજ્યની નકલ નહિ કરું.”

“ભાઇ કાદરબક્ષ ! ભૂલો છો. ખસ્તાશો. હવે ખોટી દયા ખાવાનું ટાણું નથી રહ્યું. કાંઇ નહિ તો જીવતાં ઉઠાવી જઇએ.”

“એ પણ નહિ બને. કાદરબક્ષ જલ્લાદ ભલે હોય, શયતાન તો હરગિજ નથી. આપણી રિન્દ-બલોચ ઓરતો આપણા નામ પર જૂતા મારશે. બસ ! ખામોશ !”

એટલું કહીને કાદુ બીજી દિશામાં ઉતરી ગયો. પાછળ એના સાથીઓ મનમાં સમસમતા અને ઝડઝડતા ચાલ્યા. તેઓની ખુની નજર વારેવારે પાછળ ફરીને દૂર દૂર ત્યાં જોઇ રહી હતી, જ્યાં એક ટાંગો નિર્દોષ મા-દીકરાને લઇ ચાલ્યો જતો હતો.

બહારવટીયાને ઝાલવાનું ઇનામ બહાર થયેલું, તેનાથી બલોભાઇને જોગી બહારવટીયા જોગીદાસનો પૌત્ર જેઠસૂર ખુમાણ આંબરડીથી નીકળ્યો. જૂનાગઢ જઇને બીડું ઝીલ્યું. ભેળી એક

ગીરત લીધી. ‘કાદુ બચારો કાળુ છે ! હમણાં ગરમાંથી સાંસલો ઝાલે એમ ઝાલી લઉં !’ આવાં બોલ ગાલીને જેઠસૂર નીકળી પડ્યો. ભમતાં ભમતાં ગિરમાં એક નદીને કાંઠે પહોંચ નાખ્યો. પ્રભાતને પહોંચ બગલમાં તલવાર લઈ કળશીએ જવા નીકળ્યો. થોડો આધેરો નીકળી ગયો. પાછો આવીને નદીમાં હાથ ધોવે છે, ત્યાં એક કપ્પાર પણ પાણીમાં મેંઠાં ધોઈને કાંઠે બેઠો છે. કપ્પારે પૂછ્યું કે “દરબાર કયાં રે’વું ?”

“રે’વું જોગીદાસની આંબરડી.”

“આવો આવો કસુંબો પીવા.”

આગળ કરીને કપ્પારે જેઠસૂરને બેસાડ્યો. પોતે ખરલમાં કસુંબો ઘોળવા લાગ્યો. ઘોળતાં ઘોળતાં પૂછ્યું કે “શું નીકળ્યા છો ?”

“આ કાદુડો કાટ્યો છે, ને એને ઝાલવા. મલકમાં કોઈ માટી નથી રહ્યો ખરો ને, તે કાદુ સડને ડરાવે છે.”

હસીને કપ્પારે પૂછ્યું “કાદુ મળે તો શું કરો ? છાતી થર રહે કે ?”

“કેમ ન રહે ? હું ખુમાણ છું. પકડી લઉં, ને કાં દાર મારું.”

“ત્યારે જોઈ લ્યો જેઠસૂર ખુમાણ !” એટલું કહીને કાદુએ કફની ઉતારી. અંદર મકરાણીને વેશે, પરાં લથીઆર સોતો જીવાન નેયો. દાદી પણ ઉતરી. કરડું મેંઠાં દેખ્યું. જેઠસૂરના મુખ ઉપરથી વિભૂતિ ઉડી ગઈ.

“જેઠસૂર ખુમાણ ! લે ઝાલી લે મને. હું જ જમાદાર કાદરબક્ષ.”

જેઠસૂર શું બોલી શકે ? ફાટી આંખ નોંઘ રહ્યો. સામે ઘડી બે ઘડીમાં જ મોત હતું. કાદુએ તમંગ્યા તોળીને કહ્યું :

“જેઠસૂર ખુમાણ ! મારું તો આટલી વાર લાગે. પણ તને જોગીદાસના પોતરાને હું કાદુ તો ન મારું. માટે ઝટ આંબરડી.

ભેળો થઈ જાજે, અને એક વાત વિસારીશ મા, કે તારો દાદો જોગીદાસ જે દિ' ભાવનગર સામે બારવટે હતો, તે દિ' કાદુનો બાપ આવીને બ્રીડું ઝડપી એને ઝાલવા ચડ્યો હતો તો તને કેવું લાગત ? સહુ પોતપોતાના ગરાસ સાદુ મરવા નીકળે છે એ મ ભૂલતો કાઠી ! જા, ઝટ ગીરમાંથી નીકળી જા !”

જેઠસર ખુમાણ તે દિવસથી ખો ભૂલી ગયો. x

૧૩

* **સ વારનું** ટાણું હતું. ઉનાળાનો દિવસ હતો. સૂરજનો તાપ વધતો જતો હતો. એવે ચડતા દિવસને વખતે... ગામમાં એક ફટીર દાખલ થયો. એક વેપારીની હાટડી ઉપર જઈને ફટીરે સવાલ કર્યો કે “ શેઠ, એક ચપટી સૂકા આપોને ! ચલમ ભરવી છે.”

“સૂકા નહિ મળે. પૈસા બેસે છે.” વેપારીએ ચાપડામાંથી હંચું માથું કરીને કહ્યું.

“શેઠ, હું દમડી વિનાનો અભ્યાગત છું. ચપટીક સૂકાની ખેરીઅત નહિ કરો !” ફટીર રગરગવા માંડ્યો.

x આ પ્રસંગ ઘણું ખરું ગીરમાં, તેમજ કાઠીઆવાડમાં ઠેર ઠેર કહેવાય છે. તેમ છતાં કાદુના બહારવટામાં શામિલ હતા તે માણસે આ વાતને ધન્કાર કર્યો છે. એ કહે છે કે જેઠસૂર તો કાદુનો દોસ્ત હતો. જેઠસૂર પોતે મોટો પાપાત્મા હતો, એટલે કાદુના સાથી હોવાનો સંભવ છે. લોકો apocryphal (ફલ્સન) વાંતા કેવી રીતે રચે છે ને કઈ બાબતુ ઢળે છે તેનો આ નમૂનો છે.

* આ વાતને પણ જાણકારો તરફથી ટેકા નથી મળતો. લોકો પોતાની કલ્પનાથી ટેટલાક કેવા પ્રસંગોનું સજ્જન કરે છે તે બતાવવા આ વાત અત્રે આપેલી છે.

“નહિ મળે.” શેઠે વેણુ દુકાણ્યાં.

“અરે શેઠ, અબ્યાગતને ના પાડો છો, પણ કાદુ આવ્યો હોય તો કેમ આપો ?”

પડખે લોઢાની દસશેરી પડી હતી તે ખતાવીને લુહાણો બોલ્યો
“કાદુ આવે અને અડપ ચડે તો એનું માથું ય આ દસશેરીથી
ભાંગી નાખીએ, સમજ્યો ? રસ્તે પડી જા અટાણમાં.”

ફકીર ચાલ્યો. એક મોચીની દુકાન આવી. તૈયાર બેઠાની
બેઠીઓ પડેલી બેઠને ફકીરે મોચીને પૂછ્યું “ભાઈ, એક બેઠડા
પગરખાનું શું લાઈશ ?”

“દોઢ રૂપીઓ.” મોચી બેપરવાઈથી બોલીને પાછો સીવવા
લાગ્યો.

“હું અભીઆગત છું, પગે ખજું છું, પાસે વધુ પૈસા નથી,
માટે સત્તા રૂપીએ આપને ભાઈ ?”

“બહુ બોલીશ તો પોણા બે બેસશે.” મોચી ઉલટો ભાવ
ચડાવવા માંડ્યો.

“અરે ભાઈ, ઉલટો વધજ ?”

“તો બે પડશે.”

“એમ છે ? કાદુ આવ્યો હોય તો કેમ મફત આપી દો ?”

હાથમાં વીંગડો હતો તે ઉપાડીને મોચીએ કહ્યું “કાદુ આવે
ને, તો કાદુને ય આ વીંગડા ભેજો ટીપી નાખીએ. સમજ્યો ને ?
જા રસ્તે પડ.”

ફકીર ખખડતો ખખડતો ચાલ્યો ગયો. બજારે બોલતો જાય
છે કે “ઓહોહો ખુદા ! આ ગામમાં મને ચપટી સૂકા ન મળે
તો રાટલો તો મૂળે જ શેનો ?”

“કેમ સાંઈ ?” એક કણુખણ પાણી ભરીને આવતી હતી
તેણે પૂછ્યું : “કેમ બાપા ? ગામ જોવું ગામ છે, ને કોઈને
રાટલાની ના હોય ? ફાલો મારે ઘેરે.”

કણબણે ઘેર જામને ફફીરને રાટલો પિરસ્યો. ફફીરે ખાઇ લીધું. પછી એણે ખાઇ સામે બેઠાને જરા મ્હોં મલકાવી કહ્યું કે “બેન ! વાત પેટમાં રેશે ?”

“હા બાપા, શા સારું નહિ ?”

“તું બ્હીશ તો નહિ ને ?”

“ના...ના...” ખાઇ જરાક અચકાણી.

“હું કાદુ છું.”

“તમે કાદુ !!!” ખાઇની છાતી બેસી ગઇ.

“પણ તું બ્હી મા ! તું મારી બેન છો. સાંભળ. આજ રાતે અમે આ ગામ માથે પડવાના છીએ. ગામ લૂંટશું, પણ તારું ઘર નહિ લૂંટીએ. હું એકલો નહિ હોઉં. મારી બેળા ખીજા ઝાઝા જણુ હશે. ને હું પોતે લૂંટ કરવા નહિ નીકળું. હું ચોકમાં બેસીશ. એટલે મારા જણુ તારું ઘર શી રીતે ઓળખશે એનો વિચાર કરું છું.”

થોડીક વાર વિચારીને પછી કાદુ બોલ્યો : “બે બેન, તું તારા ઘરને ટોડલે બે દીવા પ્રગટાવીને મૂકજે. એ દીવાની એંધાણીએ મારા જણુ તારું ઘર ઓળખશે. દીવા ખરાબર મેલજે. ભૂલતી નહિ. લે હવે હું જાઉં છું. મારા જણુ ભૂખ્યા બેઠા છે.”

“એને ખાવાનું કેમ થાશે બાપુ ?” ખાઇએ સમયસૂચક બનીને પૂછ્યું.

“હવે જે થાય તે ખરી.”

“ના, એમ નહિ. તમે ઓતરાદી દસ્યને મોટે મારગે ખીજા દીવાળી વાવને ઓલે થડ ઉભા રેજો. હું હમણું બાત લઇને આવું છું.”

કાદુ ગયો. ખાઇએ દસ જણુની રસોઇ કરી. બાત બાંધ્યું. રોજ એતરે પોતાના ઘણીને બાત દેવા જતી હતી તે રીતે તે

દિવસ પણ ચાલી. કાષ્ઠને જોમ પડ્યો નહિ. નક્કી કરેલી જગ્યાએ અહારવટીયાને ભાત પહોંચાડ્યું.

રાત પડી અને અહારવટીયો ગામ પર પડ્યો. પોતે ચોકમાં ખાટલો દળાવીને ભરી બંદૂક બેઠો. અને સાથીઓને કહ્યું કે “ગામના વેપારીઓને લાવો. બેળા એના ચોપડા પણ ઉપડાવતા આવો. અને એક મીઠા તેલનો ડબો, એક બકડીયું” ને એક સાવરણી આણુબો.”

વેપારીઓને હારબંધ બેસાર્યા. મંગાવો કરી, તે પર બકડીયું કરી અંદર તેલ રેડ્યું. અને પછી કહ્યું કે “આ વેપારીઓના ચોપડાનું જ બળતું કરો. એટલે રાંક ગરીબને સંતાપ મટે.”

ચૂલામાં ચોપડા સળગાવીને બકડીયામાં તેલ કકડાવ્યું. પછી એક પછી એક વેપારીને પૂછ્યું કે “કહો, લાવો, ઘરાણાં ને નાણાં હાજર કરો.”

“ભાઈ સાબ, અમારી પાસે નથી.”

આવો જવાબ મળતાં કાદુ કહેતો કે “શેઠને જરા છાંટણાં નાખો.”

કડકડતા તેલમાં સાવરણી બોળીને અહારવટીયાના માણસો વેપારીના શરીર પર છાંટતા અને ત્રાસ આપીને મનાવતા.

વેપારી માનતો કે “બાપા, ચાલો બતાવું.” પોતાને ઘેર લઇ જતો. ઘરની જમીનમાં ધન દોલત દાટ્યાં હોય ત્યાં સંભારી સંભારીને ખોદાવતો. પણ ફડકામાં ને ફડકામાં વેપારી ભાન ભૂલી જઈ પોતાને જે જગ્યા છુપાવવી હતી તે જ ખોદાવી બેસતો, ને તેમાંથી અહારવટીયાને પોતે કહેલા તે ઉપરાંતના બીજા દાગીના નીકળી પડતા, ત્યારે અહારવટીયો નિર્દય બનીને કહેતો કે “એ તો મારા તકદીરનાં નીકળી પડ્યાં. હવે તો તેં કહેલાં એ કાઢી દે!”

એવો સિતમ વર્તાવી કાદુ પેલી રોટલા દેનાર બહેનને બોલાવતો ને કહેતો કે “બેન, તારે બોધએ તે આમાંથી ઉપાડી લે.”

“અરે ભાઈ, મને મારી જ નાખેને !”

“તારું કોઈ નામ હવે તો મને કહેજે. હું પાછો આઠ દિવસે આંદી નીકળું છું.”

એમ ખેરાત અને ચોરાળીઓ જમાડી, બાઈઓ પાસે રાસડા રમાડી, સહુને આપતો આપના કાદુ નીકળી જતો એવું કહેવાય છે.

૧૪

ભાઈ અલાલાદ ! હવે આપણા દિવસ પૂરા થયા. આપણું પાપનો ઘડો ભરાઈ રહ્યો. હવે નહિ ટકાય.”

“કાં ?”

“દેસભરમાં ત્રાસ છૂટી ગયો છે. મુંબાઈનાં છાપાંમાં પણ ગોપીરા ઉડ્યો છે. જુનાગઢના ગોરા પોલીસ ઉપરી હંફરી સામે પોલીસમાં નવા લાયક આદમીઓની નવી ભરતી કરીને નવી જનતની બંદૂકો આપી છે. ગામેગામે ચચ્ચાર બંદૂકદારોનાં થાણાં ખેસી ગયાં છે. અને રાવસાહેબ પ્રાણશંકર આપણને રોટલા દેવા તા શક ઉપર વસ્તીનાં નિર્દોષોને એટલા એટલા ફટકાની સજા કરી પીટે છે, કે મારાથી હવે આ પાપની ગાડી સહેવાતી નથી.”

“ત્યારે શું કરીશું ભાઈ કાદરબક્ષ !”

“મકરાણુ તરફ ઉપડી જઈએ.”

“ભલે.”

બહારવટીયા ન ટકી શકવાથી બહાર નીકળી ગયા. થોડા દિવસ તો આ શાંતિનો બેઠ કોઈથી કળાયો નહિ. પછી તો બ્લેમ આવ્યો કે બહારવટીયા નાસી છૂટ્યા. ચારે તરફ તારો છૂટ્યા અને નાકાબંધી થઈ ગઈ. કાદુની બ્લેન દમણુ જઈને મુસલમાન છોકરીઓ માટે મદ્રેસો માંડી પેટગુજારો કરવા માંડી. દીનમહમદ

પણ તેની સાથે જ હતો. કાદુ પોતે પણ અલાદાદની સાથે અમ-દાવાદ થઈને રેલ્વે માર્ગે સિંધ તરફ રવાના થઈ ગયો. બધે શાંતિ છવાઈ ગઈ. થોડાક મહિના આ રીતે નીકળી જત તો આ લોકો જરૂર મકરાણ પહોંચી જત. પણ ભાવીના લેખ ખીજી દત્તા. કરાંચીની બજારમાં કાદુ ઉંટ ભાડે કરવા નીકળ્યો ત્યારે એ આ રીતે ઝલાઈ ગયો.

ભાઈ ઉંટવાળા! સોન મિયાણીનું શું ભાડું લઈશ ?”

“દસ રૂપિયા.”

“દસ નહિ. વીસ આપીશ. પણ જલ્દી ચાલ. મારે હોંઘળાજ પરસવા વેદ્યું પોગવું છે.”

ઉંટવાળો ચલમના ધુંવાડા કાઢતો કાઢતો આ ભાડૂતને પગથી માથા સુધી નિહાળવા લાગ્યો. બાવાના વેશમાં તો ક્યાંશ નહોતી, પણ આવું જનજરમાન શરીર ને આવું કરડું મ્હોં બાવાને ન હોય.”

કરાંચીના એ દુત્તા ઉંટવાળાએ પોતાનું અંતર કળાવા દીધા સિવાય કશું “હાલો, આમ આગળ. હું મારા ભાઈને મોઢે થઈ લઉં, પછી ઉંટ હાંકી મૂકીએ.”

ઉંટ દોરીને આગળ ચાલ્યા. થોડેક આંધે પોલીસ-ચોંટા પર જઈને ઉંટવાળાએ પોતાની ઓળખાણવાળા નાયકને છાતી વાત કરી, ત્રાંસી આંખ બાવો દેખાડ્યોઃ કશું “આ કાદુ, જુના-ગઢ વાળો. ધનામ લેવું હોય તો એને ઝાલો ઝટ.”

બાવાવેશધારી કાદુ ચેત્યો. ઝપ! દઈને છરી ખેંચી. દોડીને ઉંટવાળાને હુલાવી ઠાર કર્યો. નાયક સામો થયો એને માથે, ને પછી મરણીયો થઈ કરાંચીની ભર બજારમાં જે સામો થાય તેને છરી મારી પાડવા લાગ્યો. આખરે સામેથી એક મજૂરનું ટોળું છુટીને ચાલ્યું આવતું હતું તેણે પથરો મારીને ગુન્દેગારનું માથું ફેડી બેભાન બનાવ્યો. એ હાલતમાં કાદુ પકડાયો. એને પૂછવા લાગ્યા “તારા સાથીઓ ક્યાં છે ?”

જવાબ મળ્યો “ મરણીયા બાપ્પા તે ભેળા રહેતા હશે ભાઈ ? ”

બહુ દબાણ કર્યું પણ કાદુ ન માન્યો. કરાંચીની બજારમાં કરેલાં ત્રણ ખૂનો બદલ એના પર મુર્દખો ચાલી એને ફાંસીની સજા થઈ.

૧૫

આ વખતે અલાદાદ ક્યાં હતો ? કાદુ ઉંટ કરીને હમણાં તેડવા આવશે એ વાત જાણને કરાંચીમાં એક છુપે રથજે એ ખેડે હતો. મોડું થયું એટલે એ દિકરમાં પડ્યો. બાવાવેશે બજારમાં ગયો ત્યાં આખી વાત સાંભળી. સાંભળીને મકરાણુને માર્ગે ચડ્યો. બાવાનો વેશ, નાથેરનાં ગામડાંમાં જવતર ગાળેલું, અને મીઠી દ્રવ્યકઃ એટલે માર્ગે બાવાએનાં ભજનીયાં ભારી સરસ આવડે. એની ઝોંટ ઝોંટે હીંગળાજના મંઘ ભેળા ભળીને ઠેક હીંગળાજને થાનક પહોંચી ગયો. જો એમ ને એમ ચાલ્યો જત તો કદાપિ હાથ આવત નહિ, પણ મનમાં કાદુની માયા ઘણી, એટલે ખખર જાણવા ત્યાં જ પડ્યો રહ્યો. તેમાં જાણભેદના મનમાં શક ઉઠ્યો. પોલીસમાં ખખર પહોંચ્યા. પોલીસે આવીને એને પકડ્યો ને કરાંચી લઈ ચાલ્યા. આખે માર્ગે અલાદાદ ગુજરાતીમાં જ વાત કરે અને ભજનીયાં બોલે એટલે પોલીસનો શક પણ ટળી ગયો. તેઓ બેઠરકાર ખની ગયા. એક દિવસ સાંજે એક ગામને પાદર પોલીસો ને એના અમલદાર ઉંટ ઝેકારી ગામની મસીદમાં નમાજ પઢવા ગયા. અલાદાદને બેઠી પહેરાવી એકલો ઉંટ સાથે બાંધી ગયા.

અલાદાદ એકલો પડ્યો. એને સમજ પડી ગઈ હતી કે ફાંસી તૈયાર હશે! એ ભાગ્યો. પોલીસોએ પાછા આવી ઉંટ દોડાવ્યાં, પણ તે વખતે તો અલાદાદ રણમાં ઝાંખરાં વાંસે છુપાઈ રહ્યો. અંધારૂં થાતાં એ દોડવા મંડ્યો. સીધો ગયો હોત તો પચીસ ગાઉ

નીકળી બનત, પણ તકદીર ઉંધાં હતાં એટલે સવારે ચક્રાવો ફરી, ત્યાંથી નાહો હતો તે જ ગામની સામે આવી ઉભો રહ્યો. ત્યાંથી પાછાં ચાલી નીકળ્યો. દરમિયાન ત્યાં ત્યાં પાણીની કુદઓ હતી ત્યાં ત્યાં પોલીસે ચોકીઓ મુકી દીધી હતી એટલે સિંધના એ ભયંકર રણમાં દોડતો અલાદાદ ત્રાહિ ! ત્રાહિ ! પોકારી રહ્યો હતો. તો પણ ચાલ્યો. આખરે મકરાણુનો સીમાડો સાવ પાસે આવી ગયો. પણ તરસ ન ખમાયાથી અલાદાદ એક કુદ ઉપર પાણી પીવા ગયો. ત્યાં પહેરો નહોતો. પાણી પીધું. બેજ ગાઉ ઉપર મકરાણુનો સીમાડો છે. પણ એનાથી ચાલી ન શકાયું. બેહોશ થઇને હળી પડ્યો. થોડીવારે એની આંખો ઉઘડી. જાણુ તો ઉંટવાળા પોલીસ સવારો એના શરીરને ઝકડતા હતા. કપાળ સામે આંગળી ચીંધીને અલાદાદ ચુપચાપ બંધાઇ ગયો.

જુનાગઢ રાજને જાણુ થઇ. એણે પોતાના ગુન્હેગારો પાછા માગ્યા. સરકારે કહાવ્યું કે આંહી તો કેદીઓ એકબીજાને ઝાળખાવવાનું કોઇ રીતે માનતા નથી. માટે એવા કોઇ આદમી મોકલો, કે જેને આ કેદીઓ પોતે જ ઝાળખી હ્યે, અને કદાચ ઝાળખવા ના પાડે તો એ માણસ કેદીઓને ખાત્રીબંધ ઝાળખાવે.

હાંકી સાહેબે પેલા જુવાન નાગર વીર હરભાઇ દેસાઇને કેદીઓ ઝાળખવા તેમજ આસી. પોલીસ ઉપરી અંબારામ છાયાને જે કેદીઓ સાંપાય તો લઇ આવવા એક પોલીસના ટુકડી સાથે કરાંચી મોકલ્યા. કાઠુ જેન સામેથી ઝાળખાવે એવા સરકારી આદમી તો પ્રભાસપાટણના દેસાઇ-પુત્ર હરભાઇ એક જ હતા. આટલેથી તો એ બાકીનો ઇતિહાસ આ હરભાઇના મુખમાંથી જ દાયરે દાયરે જે શબ્દોમાં વર્ણવાયેલો, એ શબ્દોમાં જ આપણે સાંભળીએ. અનેક ખેડકામાં હરભાઇએ કહેલી આ શબ્દેશબ્દ સાચી કથાઓ છે:

બી જે જ દિવસે મને અને અંબારામભાઈને કરાચીની જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યા. સાથે આવ્યા હતા કરાચીના ગોરા પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અને એક સિંધી મુસલમાન પોલીસ અમલદાર. મને કહેવામાં આવ્યું કે અદરના ચોક્કમાં ખુનીઓની કોટડીઓ છે ત્યાં એક આંટા મારો !” મેં એ ચાર આંટા માર્યા હશે ત્યાં તો એક કોટડીમાંથી અવાજ આવ્યો : “હરભાઈ !”

હું એ અવાજ તરફ વળ્યો. કોટડીમાં બેયું તો કાદરખણ બેઠેલો. મેં અગાઉ તો એને લીલા પીજો, તલવાર ખેંચી ને પૂરા સાજવાળો બંધેલો. પણ આજે બેયો કઠોના વેશમાં, પાંજરે સાવજ પડ્યો હોય તેવો લાગ્યો. મને નતઘંત એ હિભો થયો. મેં કહ્યું “ કાદરખણ, સલામ ચાલેકુમ ! ”

એણે કહ્યું “વાલેકુમ સલામ.”

મારાથી બીજું કંઈ બોલી શકાયું નહિ. દિલ ભરાઈ આવ્યું. તકદીરે અને ક્યાં જતો પટકયો હતો ! બહેલાંના એક દિવસ મને યાદ આવી ગયો. હું એને ગામ અમરાપર ગયેલો. અમે ઘોરે બેઠા હતા. વાતો ચાલતી હતી. ચલા મૂકાયો હતો ને કાદરખણ મીઠી જાનમાંથી મોતી પડતાં મૂકતો હોય તેવી વાતો કરતો હતો. તેટલામાં એક છુદ્દો ખખડી ગએલ કારડીયો કાઢને હલકી ગાળો દેતો દેતો ચાલ્યો આંખે છે. કાઢુએ ઝટ સામી હોટ મકી કારડીયાને ચુપ થવા વિનવણી કરવા માંડી. તેમ તેમ તો કારડીયો જાપરે ચલ્યો. આ ગાળોની ત્રમઝટ ને વિનવણી જ્યારે પા કલાક ચાલ્યાં, ત્યારે પછી મારી સાથેના પાટણના પટાવાળા અબ્બાસે દોડીને કારડીયાને દમદારી દોષી કે “એલા આંધળો છો ? આ જમાદાર થપ્પડ મારશે તો મ્હોંમાં દાંત તો નથી પણ માથું જ ફાટી જશે. જેમ જેમ એ નમે છે તેમ તેમ તું ફાટતો જાજી શેનો ?” બેવકુફ કારડીયો કહે કે “તઈ એના બળદને કેમ રેલ મેલે છે અમાંર

ખેતર શીદ ચારી છે છે ?” કાદરબક્ષે કહ્યું “પટેલ, કોરે કાગળે આંકડો માંડ, હું તારી જુકશાની ભરી દઉં. પણ આવાં ફડાં માણસ ગામમાં મહેમાન આવ્યાં હોય ત્યારે આમ ફળેતા ન શોભે.” માંડ માંડ પટેલ ટાઢો પડ્યો. પછી ચહા પીવાતી વખતે પટાવાળા અબ્બાસે પૂછ્યું “કાદરબક્ષ ! તમને તો આખી દુનિયા શું ને શું સમજે છે ! કહે છે કે અમરાપરની હદમાં તો સાવજ પણ ઉતરી શકતો નથી—અને છતાં આ ગંડૂતી ગાળો સાંખી લીધી ?” કાદુએ હસીને જવાબ દીધેલો કે “ભાઈ ! એમાં જ મદદ છે. ફૂતરાં તો માણસને કરડે, પણ માણસો ફૂતરાને કરડ્યાં સાંભળ્યાં છે ! એને તો થાપડ માડું ત્યાં એ મરી જાય. પણ એવાં નમાલાં કામ માટે સીદ મારો જીવ બંધનમાં નાખું ? વખત આવશે તો કાઢક દિવસ નેવાશે કે કાદુમાં શું ભર્યું છે !” આવી તો મારી સગી આંખે બેએલી એની ખામોશી ! તે દિવસ ખબર નહોતી કે આનો આ કાદુ આખી સોરઠને હલાવશે !

એ સમય સાંભરી આવતાં માડું હૈયું ભરાઈ ગયું. કાદુ મમજી ગયો. એ બોલ્યો “હરભાઈ ! એમાં ગમ ખાંવા શું કામ આવ ? એ તો અલ્લાહનો અમર (હુકમ) ! મુકદ્દર ને એનું નામ !”

પછી એણે દેશના બધાના ખબર અંતર પૂછ્યા. પ્રભાસવાળા અમારા બંનેના ઉસ્તાદ મૌલાના મદમદ બિન ઇસ્માઈલ ગજનવી તગાવી સાહેબ મોટા પરહેજગાર આશિમ હતા તેને સલામ કહેવરાવી.

એટલામાં તો અંબારામભાઈ અને સિંધના ગેય અમલદારો આવી પહોંચ્યા. ગારા સાહેબે મને કહ્યું કે “તમે તો આ હરામખોરની સાથે બહુ-વાતો કરવા લાગ્યા !” મેં જવાબ દીધો કે “સાહેબ, અત્યારે તો એ ગુન્હેગાર છે અને એને એની સજા મળી ગઈ છે; પણ માત્ર બે અઢી વરસ ઉપર તો એ નવાબનો નિમકહલાલ નોકર હતો ને ગાયકવાડની સરદાર પર નવાબનો મુલક સ ચવતો. માટે આજ અમે દિલ દિલની થોડી વાતો કરીએ છીએ.”

પછી અંબારામભાઈએ કહ્યું “ શાખાસ કાદરબક્ષ ! શાખાસ જીવાન ! દુનિયામાં સિપાહીગીરી કરી દેખાડી. નામ રાખી દીધું.”

કાદુએ જવાબ આપ્યો “ અંબારામભાઈ ! અમે તો આપના અહેશાનમંદ છીએ કે ધણુજ પર ચડીને આવ્યા છતાં તમે અમારો મલાજો કાયમ રાખ્યો. ખાકી આપ તો ચિઠ્ઠીના ચાકર. આપને ક્યાં અમારી જોડે વેર હતું ! પણ માફ દિલ અત્યારે ચીરાય છે કેમકે જે ધણીનું નીમક આ રૂંવે રૂંવે ભયું છે તેની સામે અમારે હથીઆર ઉપાડવાં પડ્યાં, એની રૂંચતને ખેલાલ કરી અમે એનાં દગલાબધ માણસો માર્યાં, અને જે દેશમાં અમે જન્મી મોટા થયા તેને જ અમે ધૂળ મેળવી દીધ્યાં. એમાં અમારો વાંક હશે. પણ સાહેબ ! અમને એક તક પણ મળી નહિ. અમને મરાવવા હતા તો નવાબ સાહેબના કોઈ દુશ્મનની સામે લડાવી મરાવવાંતા. અમારું મોત તો સુધસ્ત ! હવે તો ખેર ! હરભાઈ, અંબારામભાઈ, તમે એવ અમારા વતી સહુની પાસે છેલ્લી માફમાફી કરજો હો !”

એ આટલું બોલી ગયો, પણ એના અવાજમાં ફરક નહોતો પડ્યો. અસલ દાંડી હતી તે જ ખામોશી આજે એનું મોત સુધારવા માટે જાણે એના અંતરમાં ખીલી ઉઠી હતી. એના બોલ સાંભળીને અંબારામભાઈની વૃદ્ધ આંખો પલ્લળી ગઈ. એણે તો ફરી ફરી કહ્યા જ કયું કે “રંગ કાદરબક્ષ ! રંગ છે તારી લિમ્મતને અને રંગ તારી સમજને !”

અંબેજ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ અને સિંધી અમલદાર તો આ દેખાવ જોઈ જ રહ્યા. સોરહની મદદની ને માણસાઈની તેઓને ગમ નહોતી. જે લોકો હથીઆરો બાંધી કાદુની સામે લાડે, તે જ લોકો આજ જૂના દિલ્લજન દોસ્તોની માફક આ ખુનીની સાથે વાતો કરે, એ ખીના આ અજબયા લોકોને ભયંકર લાગી. તેઓની બુદ્ધીઓ ચડી ગઈ હતી. છેવટે સિંધી ફોજદારથી ન રહેવાયું. એણે ટોણા માર્યો કે “ યે બદમાશકો હમને ઇશર ચપટીમેં પકડ લિયા, આપ લોગ કુન્છ નહિ કર સકતે !”

આ વેળુ મારાથી ન સહેવાયું. મારી ૪૮ તસુના ઘેરાવા-વાળી જુવાન છાતી બાજુ ધવાણી. મારી છ પુટ ઉંચી કાયાનાં ફંવાડાં મળગવા લાગ્યાં. હું ઝપાટામાં ઉભો થઈ ગયો. સિંધી ફેબ્રુઆર મારો સીનો દેખી ખચકાણા. પણ ત્યાં તો વચ્ચેથી કાદુ બોલી ઉઠ્યો કે “ફેબ્રુઆર સાહેબ, ફેબ્ર (શેખી) મત ખાઓ ! આપને કરાચીકે બાઝારમેં જે શખ્સકે પકડા વો તો કાદુ નહિ થા, જનકે સામને ધન સાહેબોં કે લડના હોતા થા. આપને તો એક બેચારા સાધુ વરાગીકે પકડા થા. અગર મેરી કમર પર નલવાર ઓર ખંધે પર બંદૂક હોતી તો આપ ન તો મુઝે જિન્દા લાથ તક છૂ સકતે, ન કરાચીકે બાઝારમેં બાગરીકે ખેતકે સિવા દુસરા નઝારો હોતા ! [ફેબ્રુઆર સાહેબ, બટારી ન માગે ! આપે કરા-ચીની બજારમાં કાદુને પકડયા એ પેલો કાદુ નહોતો કે જે આ સાહેબાની સામે લડતો હતો. આપે તો એક બિચારા વેરાગી સાધુને પકડયા છે. બાકી જે મારી કમર પર નલવાર ને બબા પર બંદૂક હોત, તો ન તો આપ મને જીવતો લાથ પણ ચટકાડી શકત કે ન તો કરાચીની બજારમાં બાગ-રાતું એતર લણવા સિવાયનો બીજો મામલો બન્યા હોત.]”

પછી કાદુ અમારા તરફ ફરીને ગુજરાતીમાં કહે, “આ બિચારા શું બાજુ ! મારા લાથમાંનો એક ચાકુ પણ એટલો ભારી થઈ પડ્યો તો પછી બીજાં લથાંચાર હોત તો મને સિપાહીનું મોત તો જરૂર મળત. ખર, ચાટલું પણ ગનીમત છે.”

વખત ભરાઈ ગયો હતો. અમે પરસ્પર ‘બુદ્ધા લાકિઝ’ કહી બુદ્ધા પડ્યા, કાદરબક્ષે એટલું જ કહ્યું કે “લરબાઈ, અને તો જતા પહેલાં એક વાર મળજે !”

ત્યાંથી ચાલીને અમે અલાહાદની કાટડી પર ગયા. કાદુથી ઉલટી જ પ્રકૃતિનો એ આદમી પ્રથમ તો બહુ ગરમ થઈ ગયો. પણ પછી ઠંડે ક્લેબે વાતો કરી. એને તો જૂનાગઢ લઈ જવો હતો એટલે વધુ વાત ન કરી. કાદરબક્ષને એક વાર છેલ્લી છેલ્લી નજરે જોઈ લેવા એનું દિલ પારાવાર તલખતું હતું.

ત્રીજે દિવસે સાંજે ઘણી જ મુસિબતે ફરીથી મુલાકાત કરવાની અરથા કલાક માટે રજા મળી. જેલનો દરોજો અને સિંધી ફોજદાર હાજર રહ્યા. અસરની (સાંજના ૪ થી ૫ બજ્યા સુધીની) નમાજ થઇ રહી એટલે વખત હતો. કાદુએ ફરીથી આગલી સાંજ જેવી જ મીઠી વાતો કરી. એણે એક પછી એક નામ યાદ કરી કરીને માફામાફી અને સલામ કહેવરાવ્યા. પા કલાક તો એમાં જ વીતી ગયો. મેં પૂછ્યું “ભાઈ ! હવે બીજું કાંઈ કહેવું છે ?”

એણે કહ્યું “હા, તમે હિન્દુ છો પણ મુસલમાની ઇસ્લમમાં પૂરા છો એટલે મારે તમારે મોટેથી ‘યાસીન શરીફ’ સાંભળવાનો વિચાર થયો છે. હું પોતે તો છેલ્લાં બે વરસના રૂઝપાટમાં માફ ઇસ્લમ ભૂલી ગયો છું હરભાઈ ! અને આંહી સદને વિનવું છું છતાં આટલા આટલા મુસલમાનોમાંથી મને કોઈ એ સંભળાવતું નથી. તમે જો પડો, તો હું માફ મોટું ભાગ્ય સમજીશ.”

મેં તો મુસલમાની વિદ્યા બરાબર હાથ કરી હતી. કુરાને શરીફના મુખ્ય મુખ્ય સૂરા (અધ્યાય) મને કંઈરથ હતા. હું યાસીન શરીફ સંભળાવવા લાગ્યો. મુસલમાન અમલદારો પણ તત્તં પોતાની ખુરસી પરથી ઉભા થઇ અદખ કરી ગયા અને એ પ્રિય કલામ (જેનામાં આત્માને મરતી વેળા થતી પીડા દર્શ કરવાની તાકાત છે તે) કાદુએ એકધ્યાન થઈને સાંભળી. પાક પૂરો થયો. પણ ચુપકાદી છવાઈ ગઇ. કોઈથી કાંઈ ન બોલી શકાય એવી, મોતનાં મીઠી છાંયડી સમી અસર પચરાઇ ગઇ. આખરે મેં કાદુને કહ્યું “ભાઈ ! અલ્લાહ મુહારિફ ! (ઇશ્વર બચાવવા વાળો છે.)”

સામે જવાબ મળ્યો : “ખુદ હારિફ !”

છેલ્લે છેલ્લે માફ પગલું ઉપડે તે પહેલાં મારા ભરાઈ આવેલા હૈયામાંથી શેખ સાદીની એત નીકળી પડી :-

સુ રદ ન ગઈક ખઈંગે કંઝા,
સપહરનીરત મર બહા શ બુઝ રજા !

[અ્યારે કંઝાનાં તીર કદિ ખાલી જતાં જ નથી, ત્યારે માણસ માટે રજા સિવાય બીજી એકેય ઢાલ નથી.]

એટલું ખોલી, માથું નીચું ઢાળી, કાદરબક્ષના ચહેરા સામે જોવાની હિમ્મત વિનાનો હું ચાલી નીકળ્યો હતો. તેને બીજે જ દિવસે કાઢુને ફાંસી દેવામાં આવનાર હતી.*

૭

કાઢુને ફાંસી દેવાની સવારે જ અલાદાદને લઈ અમારી જુનાગઢની પોલીસ ઉપડવાની હતી. કાઢુ તો પહેલેથી શાંત અને ધીર હતો; એણે કદિ જ અલાદાદને મળવા માટે માગણી ન કરી, કે ન મુખમુદ્રા બદલી. એ જાણે મોતને નિહાળી દુનિયાની ગાંઠો છેદી રહ્યો હતો; ત્યારે પહેલેથી જ ક્રોધી, ખુની અને ઉતાવળીઆ સ્વભાવનો અલાદાદ પછાડા મારતો હતો કે ‘મને એક વાર કાઢુની મુલાકાત કરી લેવા દો.’ છેવટ સુધી એણે એ માગણી ચાલુ જ રાખી. પણ એ વ્યર્થ હતું.

‘હું દરિયામાં પડીશ ! જીભ કરડી મરીશ !’ એવી એ ધમકી દેતો હોવાથી આગબોટમાં ખૂબ જખેતારી એને પગે ભારી ભારી બેડીઓ પહેરાવી છંક ઉંચે લાકડામાં સાંકળો નાખી જડી દીધો હતો. આગબોટ ચાલી. અંબારામભાઈ અલાદાદને જોવા ગયા. એનાથી આ ભયંકર બેડીઓનો દેખાવ જોઈ ન શકાયો. બીજી બાજુ એવા ભયંકર ખુનીનો જખેતો નરમ પણ કેમ રખાય ? એ મુંઝવણ હતી. અંબારામ ભાઈ મારી પાસે આવ્યા.

---

* આ આખી કથા હરભાઈ દેસાઈ નવાબશ્રી રસુલખાનજીની કચેરીમાં તેઓશ્રીના પ્રછવાથી ઘણીવાર કહી સંભળાવતા.

કંઈક તોડ કાઢવા મને કહ્યું. હું અલાદાદની પાસે ગયો. ધીમે ધીમે ફોસલાવી વાતો કરવા લાગ્યો. “ભાઈ! અલાદાદ આપણે તો ગીરમાં બેજો દીપડાને શિકાર કરેલો, ગ્રામીના મેળામાં નિશાન પાડવાની હરીદ્રાઈ કરેલી, અલ્પકુંડના હવનમાં પટ્ટણીઓ સાથે કુસ્તી ખેલેલા : એ જીની વાતો યાદ આવે છે તને?”

સાંભળી સાંભળીને અલાદાદ નરમ પડ્યો. એણે મને પૂછ્યું “હરભાઈ! કાલે તમને કાદરબક્ષે શી શી વાતો કરી હતી! મને કહો. મને એનાં સપૂનો સંભળાવો.”

મેં કહ્યું “ભાઈ! એણે તો બહુ સમજની વાતો કરી હતી. એની વાત ઉપરથી તો અંબારામભાઈ આજ તારા પર નરમ થયા છે. તારા જેવો ખાનદાન સિપાઈ માણસ આમ ગાજો કાઢે ને ઉત્પાત કરે તો કાંટીઆં વરણનાં તમાન લોકો એમ જ માને કે અલાદાદ મોતથી બહીને વલખાં મારે છે માટે તારે ગંભીર બનવું જોઈએ. થવાનું હશે તે તો થાશે, પણ હું હાથે કરીને છેલ્લી ઘડીએ તારી મરદાઈ હુબાડવાની વાતો કરે છે એથી અમને સિપાઈગીરીના ખયાલ વાળાને તો બહુ ખોટું લાગે છે.”

અલાદાદ આવું સાંભળીને પીગળ્યો. એ કહે કે “હરભાઈ! મારાથી રહેવાતું નથી. મને આમ ઝકડી લીધા છે તેથી આમ પણ લેવાતો નથી. બાકી તો મારે ઘણી ઘણી વાતો કરવાની છે હો!”

મેં કહ્યું “અલાદાદ! તેં ડરીને આપઘાત કરવાની નમાલી વાતો કાઢી તેનું જ આ પરિણામ છે. હવે તું અલ્લાહનાં કસમ ખા કે મને દગો નહિ આપ, તો હમણાં એ બધું કઢાવી નાખું.”

“હરભાઈ! આ તો મને કડાયા ગામના પટેલની બદલવા લાગી છે. તે દિં એને આમ બાંધ્યો હતો તે વખત પીડા ન સહાતાં એણે પણ મને એમ જ કહેલું કે ‘તને પણ તારા દુશ્મન આમ જ બાંધશે.’ વાહ મુકદ્દર! આજ એ દુવા ફળી. ખેર! હવે તો

ફક્ત મારા ઉપલા બંધ કાઢોને, તો મારાથી ફરાય હરાય ! વધુ કાંઈ હું નથી માગતો. ”

છેવટે મારી પોતાની જવાબદારી ઉપર અંબારામભાઈએ અલાદાદા શરીર પરથી પગની બેડી સિવાયનાં બંધનો ખસેડી લીધાં અને ફક્ત એક ડાબા હાથમાં હાથકડી નાખી તેની બેડીની બીજી કડી મારા ડાબા હાથમાં જડી. ઉપર બેવડો પહેરો ગોઠવ્યો. હું અને અલાદાદા માંથી બનીને બેઠા. ધીરે ધીરે એણે દિલનો તાપ ઉતારી નાખી મારા ભાતામાંથી મગજના લાડુ વગેરે ખાધું, પાણી પીધું, ને પેટમાં ઠારક વળનાં એ વાતોએ ચડ્યો. એણે શરૂ કર્યું :

“ હરભાઈ ! આજકાલમાં જ કાદરબક્ષને ફાંસીએ ચડાવશે. મારે તો આ દુનિયામાં એનાથી વધુ બ્લાડું કેમ નહોતું. મારાં પાપ એને ખાઈ ગયાં. શું એની માયા ! મને એક વાર ગીરમાં વાંસાદોળ હુંગર પાસે બંદક વાગેલી : મારાથી ચલાય નહિ : પગમાંથી લોહીનો ઘાંધ ચાલ્યો : હું બેસી ગયો : મેં કહ્યું ‘મામુ, ખુદા હાફિઝ !’ મામુ કહે કે ‘આમીન ! પણ તને મૂકાને નહિ ભાગું’ : એમ કહી પોતાના હાથમાં જેમ એક બાળકને ઉપાડી લે તેમ મને ઉપાડી લઈને કાદરબક્ષે દોટ મૂકી, આડે અવળે થઈ વાંસાદોળ માથે ચડી ગયા, અને ત્રણ ચાર મહિને મારો જખમ મટ્યો ત્યાં સુધી એમ ને એમ મને તેડીને ફેરવ્યો. હરભાઈ ! આજ દરોગા જ્યારે એને ખખર દેશે કે મને લઈ ગયા, ત્યારે એ મારો ખારો મામુ બહુ દિલગીર થશે ! ”

ખિચારે અલાદાદા ! એને શી ખખર ! પણ હું જાણતો હતો કે કાદરબક્ષ તો ક્યારનો કબરમાં સૂઈ ગયો હશે. પણ હું શી રીતે ઉચ્ચાર કરું ! હું બેઠો રહ્યો. એનું પણ હૈયું ભરાઈ આવેલું. અમે બન્ને ઘોડી વાર ચુપ રહ્યા. વળી પાછું અલાદાદા ચલાવ્યું :

“ હરભાઈ ! તમે તો સમજતા હશો કે બારવટીયા મરદાઈનો આટો છે. પણ જીવ તો તમામને બહુ બદલો છે હો ! ન્યાં જરીક બેઠા હોઈએ, ને એક પાંદડું ખડખડે ત્યાં દસ ગાઉ

દોડ્યા જઈએ. અમારે તો ટાઢ, તડકા, વરસાદ બધું સરખું હતું. તમે માનશો ભાઈ ? એક દિવસ વરસાદમાં હું ટોળીથી છટો પડી ગયો તે ઝીંઝાળાના ભોંયરામાં સૂઈ રહ્યો. ઠેક ખીજે દિવસે અપોરે હું ઉઠ્યો તો આંખમાં એક સાવળ ઘેરે અને આમ હું પડેલો ! છતાં સાવળે ય મને સૂઝેલ નહિ. આમ મરણીયાથી તો મરણ પાળુ આધું ભાગે છે ! ”

ફરીવાર બહારવટીયો ચુપ થયો. અમે બે ય થોડીવાર બેઠા રહ્યા. કોઈ કંઈ બોલે નહિ. આગબોટ ચાલી જાય, સંત્રીઓ આંટા માંરે, સાંજનું ટાણું, આખો દિવસ તપેલા આભના અંતરમાંથી આપદા જાણે દરિયાનાં પાણીમાં નીતરતી હતી; તેમ ખુની અલાદાદના અંતરમાંથી પણ આતશ ટપકી જતી હતી. એની યાદદાસ્ત ઉપરથી જાણે પાપની શિક્ષા ઉપડતી હતી. એણે ચલાવ્યું :

“હરભાઈ ! એક દિ’ બહારવટામાં હેમ્ફ્રી સાહેબનો ત્રાસ ભારી લાગ્યો. જે ગામ જાઓ તે તે ગામે ચચ્યાર રહ્યો તૈયાર. એના માથે ફ્રમ પડાય ? અમે ભૂખ્યા હતા. ખાવાનું મળતું નહોતું. તમે માનશો ! ૪૦ રૂપિયા એક શેર લોટ લીધો ને પાણી-ક્રાંદા ઉપર ગાયકવાડી હદ પાસે વિક્રમશીની ધાર તમે તો જોઈ છે ને, ત્યાં અમે રાંધવા બેઠા. જ્યાં રોટલા તૈયાર થયા ત્યાં કાંઈક ખડખડ થયો. ચાડિકા કહે કે ગીરતના પગી જેવું કંઈક દેખાણું. અમે ભાગ્યા. સાંઢીધાર ગામ તો જમાણું રહી ગયું ને અમે ઠેક જનમવાળાની પેલી કોર ચાલ્યા ગયા. ભાગતે ભાગતે નક્કી કરેલ ઠેકાણે પહોંચ્યા ત્યારે સહુની ખાત્રી થઈ કે કાંઈ જ નહતું ! પછી તકદીરને આફ્રિન કહી, પાણી પી, આખી રાત અમે પડ્યા રહ્યા. અને છતાં તમારા ભાઈબંધો-પોલીસ અમલદારો રૈયતને કહી છે કે ‘તમે રોટલા ખવરાવી બારવટીયા નભાવો છો !’

મધરાત થઈ ગઈ. વાતો સાંભળતાં મને ઝોકાં આવવા લાગ્યાં હતાં. એટલે અલ્લાદાદે મને કહ્યું “હરભાઈ ! મેં તો બારવટું

કયું છે, એટલે મને હાથકડી લલે પડી. પણ તમારે આમ બેસવું પડે તો તો મને બહુ શરમ લાગે. તે તમે તમારે સ્વધ જાવ !”

મને તો હુકમ હતો કે અલાદાદની પાસેથી હટવું નહિ, એટલે એક કલાક બાદ કરતાં ઠેક વેરાવળ સુધી હું એ જ હાલતમાં બેઠો રહ્યો. વચ્ચે દારકા, પોરબંદર, માંગરોળ વગેરે બંદરો પર આગમોટ ઉભી રહી ત્યારે ઘણા માણસો અલાદાદને જોવા આવેલા. તેઓએ માનેયું કે કાદુ પણ ભેગો હશે.

વેરાવળ બંદરે કર્નલ હાંફી આગમોટ પર આવી દુરથી બધું નોંધ ગયા. બહુ જ સમજદાર અને ખાતદાન આદમી: નૈતિક બળથી કામ થાય તો બીજું બળ ન અજમાવવું એ એનું સૂત્ર હતું. એણે અલાદાદને મારી સાથે જ એક મજવામાં ચાર જણ ભેળા રાખીને ઉતારવાની આજ્ઞા કરી. કાંઠા પર કર્નલે અલાદાદનો કમળો સંભાળ્યો. “હરભાઈ ! અલાખેલી !” કહીને બહારવટીયા છૂટો પડ્યો.*

* આવી અનેક હકીકતો કહેનાર, સાચા સોરઠી રગમા રંગાએલ હેસાઈ હરપ્રસાદ ઉદયશંકર બાલ જ જખરદસ્ત બાંધાના. વજ્રકાય અને ક્વાબદાર દેખાવના હતા. તેમનો પટકાંદ બાંધો અને દાટીમૂઠ તેનારને ભૂલાવો ખવરાવે કે આ કોઈ શીખ હશે. નાગરોમા પ્રભાસવાળા હેસાઈએ અસહ્યથી જ લશ્કરી ધંધા કરતા આગ્યા છે તેમ આ પુરુષ પણ વફાદાર, પ્રમાણિક અને નિહર નર તરીકે ખ્યાત હતા. તેની દયાલુતા નો એક દુર્ગુણ જેવી હતી. પહેલા પચીસ વર્ષ બુનાગટ રાજ્યની પોલીસમાં બહુ જ નેતબમી કામો કરી ક્રમે ક્રમે જિલ્લે ચલેલ, પછી પછી સં. ૧૯૫૮-૫૯ માં ગીરના જંગલ અધિકારી નીમાયા. ત્યાં તેણે અઢી વર્ષમાં પચીસ નવા ગામો બાંધેલાં. નવાબ રસૂલખાનજીના અવસાન પછી એટમીનીસ્ટ્રેશનમાં પણ પાછા તેને ગીરમાં નીમ્યા હતા. ૩૫ વર્ષની સરસ નોકરીથી જ્યારે ફારજત થયા ત્યારે રાજ્ય ખાસ કરાવ બહાર પાડી એની લાંબી ને નેક નોકરીની પ્રશંસા કરેલી. પૂરી સિપાહીગીરી, સુસલમાની વિદ્યામાં પારંગતપણું, રાજ પ્રતિ વફાદારી અને કાંટીયાં વાર્ધું પર પ્રેમભરપૂર કાબુ, એ એમની ખાસીયતો હતી. એમનો દેહ ૧૯૨૩ માં અમદાવાદમાં પડ્યો.

૧૮

મુંબઈને કિનારેથી એ જાણું જ્ઞાણમાં ચડતાં હતાં. એક ઓરત ને બીજે એક જુવાન : ઓરતના માથા પર માટલું હતું. થોડી વારમાં જ જ્ઞાણ પર ચડી ગત.

“આ માટલામાં શું છે બાઈ ?” પોલીસે શકભરી રીતે પૂછ્યું.

“જોળ છે.”

“જોળ ? જોળ ક્યાં લઈ જાઓ છો ?” એમ કહીને પોલીસે માટલા પર લાકડી લગાવી. બહેમ વધ્યો. માટલું ઉતરાવ્યું. જોળના થરની નીચે તપાસતાં માટલું ધરાણાંથી ભરેલું નીકળ્યું.

તપાસ થઈ : બાઈ હતી કાદુની બહેન ઝૂલેખાં અને જુવાન હતો દીનમામદ : કાદુનો સંગાથી બહારવટીયો. મકરાણમાં ભાગી જવા નીકળેલાં. એ બેઉ મુંબઈમાં પકડાણાં.

આવી રીતે તમામને પકડયા. એને ઝોળખાવવા માટે શકદાર લોકોને તંગડ્યા. કેટલા ભરવાડ, રખારી, આદિર, ચારણ, કણબી વગેરે રાયતનાં લોકો ઉપર રાજના અમલદારો કાદુના કરતાં બેવડા દુર વર્તાવી રહ્યાં હતા. લોકોને પૂછતા હતા કે “આ દરામખોરોને રોટલા તમે દેતા હતા કે ?”

તે વખતે દીનમામદ બોલતો કે “ઝોળ ઉપર શા માટે સિતમ ગુનનું છો ? રોટલા અમને એણે નથી દીધા, પણ અમારી આ તલવારો—ખંડેકાએ દીધા છે. અને એ રખારી—ચારણોનાં બટકાં ઉપર અમે અડકેક દિવસમાં ચાલીસ ચાલીસ ગાઉ નહોતા ખેંચતા સાહેબ ! અમે તો માલ માલ ખાતા. માટે એને બાપડા નિર્દોષોને શીદ મારો છો ?”

*

અશ્વાદાદ, દીનમામદ, ગુલમામદ વગેરે તમામ પકડાઈ જનારાઓને હિં. પીનલ કોડની કલમ ૧૨૧ બ ને મળતી સૌરાષ્ટ્ર ધારાની કલમ મુજબ ખૂન, હથિયારબંધ ડાકાઘટી વગેરે તોહમત મૂકી ફાંસીની સજા ફરમાવી.

હજી ફાંસીએ નહોતા લટકાવ્યા. દરમીયાન નવાખ બહાર-
ખાનજી જીનાગઢની જોલ જોવા આવ્યા. ત્યાં એણે તમામ
ખુનીઆની વચ્ચે ગુલમહમદને ઢીંઢા. ચૌદ વરસનો નાખૂક બેટો :
નમણી મુખમુદ્રા : ગુલાખના ગોટા જેવું લાલી નીતરતું બદન :
નવાખ નિરખી રહ્યા. “આને ફાંસીની સજા ! ના, ના, એને જન્મ-
કેદ રાખો. એનો બાન લેશો મા.”

ગુલમહમદ જીવતો રહ્યો. કાદુની સાથે ગામડાં ભાંગવામાં
લેજો રહેનાર એને બહારવટીયાના સિતમોનો નજરોનજરનો સાક્ષી
બાલક ગુલમહમદ બની ગયો. ખુદાના રાહ પર હતરી ગયા.
જેલમાં કેદીઓ પાસે કુરાને શરીફ પડે, નમાજ પડાવે એને અનેક
ફાંસીએ ચડનારા ગુન્હેગારોની આખરી ઘડી ઉજળી બનાવે.
મરતાને હિમ્મત આપે ને જીવતાને નેકી શીખાવે. એમ કરતાં
કરતાં તો ખુદ નવાખ પણ પોતાની નમાજ વખતે ગુલમહમદને
પડવા તેડાવવા લાગ્યા. આખરે ગુલમહમદ માફી પામ્યો. છૂટો
થયો. નવાખે એને પોતાની પાસે જ રાખ્યો. નોકરી આપી.
પરજીવ્યો. આજ એ નેક પાક આદમી ગુલમહમદ જંગલ
ખાતાનો આરીસ્ટન્ટ ઉપરી છે, ખુદાની બંદગી કરે છે, એને
પોતાને ઇન્સાનીઅતને માર્ગે ચડાવનાર નવાખની દુવા ગુનરે છે.

કાદુના પ્રસસ્તિ-કાવ્યા પૈકી એક રાસડો

ડુંગરે ડુંગરે કાદુડાના ડાયરા !

દાડગોળાની વાગે ઠારમઠોર રે મકરાણી કાદુ !

જુની વસતી જમાદાર માર્ય મા !

એવડાં તે દુઃખ ન દઇએ લોકને !

એ રઠીઆળી રાત ભા. ૨ માં છે. એ રાવજીદશ્વાવાળા તથા
સ્ત્રીઓ ગાય છે. તે સિવાય એના દુહા પાલીતાણા વાળા ચારણ માણ-
સૂરે કહેલ છે તેમાંના બે આ રહ્યા :

કાદરતું બાદર કને જાણુ જુનેગઢ જાય

દિ' રેંદે દેખાય. કમાડ હાટે કાદરા !

ઠાં કાર્યા કે મારશે જોદ્દા ધરના જે,

બીબીયું બંગલે ફેરે છાતી કાદરા !

રામવાળો

વ. સ. ૧૯૭૦ થી ૧૯૭૧.

મરાઠાએ મારી મારીને જેર કરેલી કાઠી કામ ગાયકવાડનાં ધારી અમરેલી પરગણામાં નવરી પડી હતી. ચારવું, ચારવું અને અબળાઓની આખર પાડવી એ એના એટી જીવતરના ત્રણ ઉછમો થઈ પડ્યા હતા. એના ગરાસ ચાસ તો ગાયકવાડના અક્કડ કાયદાની અને વ્યાજખાઉ વેપારીઓની ભીંસમાં ભાંગી ગયા હતા. પુરૂષ કાઠી અધમો આચરતો છતાં એના ઘર અંદરની બેગમાવાઓએ જૂનાં શીલ છાંચાં નહોતાં. ચારડે બેસીને આઈઓ ઉને આંસુએ ધણીઓનાં પાપ ધોતી અને એકાદ બે ભેંસોનાં ધી ઉતારી પુરુષોનાં પેટ પૂરતી હતી.

કાઠી કામને ચોક્કરતા ત્રણ સપોએ ભરડો લીધો હતો : ગાયકવાડી ગામડાંના પટેલોએ, વ્યાજમૂખ્યા વેપારીઓએ અને એના નિજના અધર્મોએ. એ વિધ તાપની ભઠ્ઠીમ સૂરજનો સુત ભરમ થાતો હતો.

પચીસ જ વરસ ઉપરની તાજી વાત છે. ધારગણી ગામની ગુજરાતી નિશાળમાં વાણીઆ લોહાણાના છોકરા ન્યારે લેખાં ને મોપાટ ગોખતા અને એક બીજીની પાટીમાંથી દાખલા ચારી લેતા, ત્યારે ઝોરડાને ખૂણે છ આડ રખડુ કાઠી નિશાળીઆ વચ્ચે વાદાવાદ લાગી પડ્યો હતો કે કોણ મોટરું ? ધાનાણી કુળ મોટું કે ગાંગાણી કુળ મોટું ? ગાંગાણી કાઠીના છોકરા કહે કે “એ રામભાઈ ! તારા ધાનાણી તો અમારા ચાકર હતા. ધાનાણીએ ક્યાંય એકલાં ગામતરાં કે ધીંગાણાં ક્યાં સાંભળ્યાં છે ?”

ઘઉંવરણો, શીળીઆટા મોઢાવાળો, ઉંચી કાંઠો અને માથા પર આંટી પાટીને બાંધેલી છતાં લીરે લખડની પાઘડીવાળો રામ નામનો એક છોકરો સળગી ઉડીને જવાખ દેતો કે “છ કાંઈ હું ન જાણું. છ ચોપડા મારે ઉમેળવા નથી. આજ પારખું કરવું હોય હોય તો હાલો શેલ્યના વેકરામાં. હું એકલો ધાનાણી અને સામા તમે ત્રણ સામટા ગાંગાણીઃ આવો, ધીંગાણું કરીએ. જે જીતે છ મોટો. હાલો જે માટીમારના દીકરા હો તો !”

ધીંગાણાના તરફના છોકરાઓને સાંજ તો માંડ માંડ પડી. નિરાળાનો ઘંટ વગડ્યો. કાઠીના છોકરા ડાંગા લઈ લઈ પાદરમાં ચાલી જતી ઉડી અને અખંડ વહેનારી શેલ નદીના પટમાં ઉતર્યા. લીરાવાળી પાઘડીઆળો ને શીળીઆટા મોઢાવાળો ધાનાણી છોકરો મંડ્યો હાકલા કરવા કે “એલા ભાઈ, હવે બાંધવું હોય તો ઝટ કરોને, નીકર આ દિ’ આથમી જશે અને આપણે કાક મરથું તો અવગતે જશું, માટે સટ કરો, હમણાં મારાજ મેર ખસી જશે.”

સામે ત્રણ જણા ઉભા તો થયા હતા, પણ એ લીરાળી પાઘડીવાળા છોકરાના ગામના એક કુંભારનો છોકરો અને બીજો એક કાઠી છોકરો, બેય વચ્ચે પડીને આ એકલમલ છોકરાને વિનવીને દારે છે કે “એ રામભાઈ, નાહક કોકનાં હાથ માથાં ભાંગશે. ભલો થઈને રે’વા દે.”

“શવજી, હાથીઆ, તમે કારે ખસી જવ ! છ ત્રણ ને હું એકલો—આ ઘડી પારખું કરી લઈએ. આમાં ક્યાં વેરતો કળઓ છે ?”

પણુ છેવટે રામને ઠારીને સહુ નોખા પડ્યા. રામ અને શવજી એય પાટી દફતર ઉપાડીને અંધારે એક ગાઉ ઉપર પોતાના વતન વાવડી ગામે ચાલ્યા ગયા. પોતાની શક્તિનું પારખું ન થવાથી રામ પથારીમાં ધુંધવાતો ધુંધવાતો સૂઇ ગયો.

બાર ચૌદ વરસનો રામ રોજ વાવડી ગામથી ચાલીને ધાર-ગણી ગામે ભણવા જતો. પણુ ભણતરને ને કાઠીના દીકરાને તો બારમો ચંદ્રમા હતો. સાચનો કટકો અને જન્મથી જ કોષ્ઠ અકળ આગનો ભરેલો રામ હસતો તો કોષ્ઠક જ વાર. ટોળ ટિખળમાં ભળતો નહિ. વાત વાતમાં અન્યાય થતો હોય ત્યાં આડો પડતો. પારકા કજીઆ ઉછીના લેતો. ઝાઝું બોલ્યા વિના છાનોમાનો સળગ્યા કરતો. ત્રણેક ચોપડી માંડ ભણ્યો હશે. ત્યાં એક દિવસ એક ખીજ નિશાળીઆ ઉપર અન્યાય થયો ભાળીને ન સહેવાયથી રામ માસ્તરને રલેટ મારી ઘેર ચાલ્યો આવ્યો.

એકના એક દીકરાને આવો રઝળુ અને ઓટીવાળેલ નીવડ્યો જોઇ બાપ લમણાં ફૂટતો. બાપનું નામ કાળો વાળો. લલાટે હાથ દબને બાપ બોલતો કે “ રામ ! દીકરા ! આ ગરાસ ગાયકન વાડ સરકારે અટકાયતમાં લીધો. આપણી વીધે વીધે જમીન વહી ગઇ. પટેલ આપણો ઓલ્યા ભવનો વેરી જગ્યો, તે એકે વ વાત સરેડે ચડવા દેતો જ નથી. એમાં તને કોણુ રોટલો ખાવા દેશે ?”

રામ બાપના બળાપા સાંભળતો, પણુ બોલતો નહિ. એકસો પડે ત્યારે કોષ્ઠ ચોપડીમાં વાંચેલી થોડીક કવિતાની લીટીઓનું રટણુ કર્યા કરતો. એક તો હતો આ દોહરો :

જનની ! જણુ તો ભક્તજન
કાં દાતા કાં શર;
નહિ તો રેન્ને વાંચણી
મત ગુમાવીશ નૂર !

એ લીટીઓ એને મંત્ર જેવી હતી. એ લીટી બોલતો કે તુર્ત એની મા રાઠોડબાઇ એની નજર સામે તરવરી રહેતાં.

પોતે જાણે કે એ દોહાની સાથે પોતાની માના ગુણની રેખાઓ મીડવ્યા કરતો અને પછી પોતાના જીવતર ઉપર આંખ ફેરવી જતો. બીજી રટતો એક ગઝલની ત્રણ દુકં :

બનીને મદદ જે પૂરો, ધરીને સન્મુખે શરો
હઠાવ્યા ફૂરમનોને ના, જીવ્યું ધિઃકાર તેનું છે.
કંઈ ના નામના કીધી, પ્રદેશે કાર્તિ ના લીધી,
નહિ કયાંય તું વખણાવું, જીવ્યું ધિઃકાર તેનું છે.
બને તે સહાય આપીને, પરાયા કષ્ટ કાપીને
કરી ના અન્યની યેવા, જીવ્યું ધિઃકાર તેનું છે.

આ એમની એકની એક બહાલી કવિતા હતી. હાલતાં ને આલતાં એ રટયા કરતો અને અબોલ રહ્યો રહ્યો અંદરથી ઉકેળ્યા કરતો.

૨

“કાઠીઆણી ! આપણે માથે માછલાં ધાવાય છે.”

કાળો વાળો પોતાનાં દુઃખ ધરતી ડાહી ધરનાર પાસે ગાવા બેસતો અને બેગમાયાના અવતાર જેવી આછરાડોડ્યાછ અડીખમ બનીને પોતાના પહોળા હૈયામાં એ આપદ સંઘરતી હતી.

“કાઠીઆણી ! રૂ. ૧૪૦૦ રોકડા ફાંટમાં બાંધીને કરેણવાળા પાસેથી આપણી જમીન છોડાવવા ગયો, પણ એને તો હજી ચોમાસાની નીપજ ખાવી’તી. પાડાનાં કાંધ જેવી મારી જમીન પાછી દેવાની એની દાનત ક્યાં હતી ? ત્યાં જઈ અમે ધીંગાણે આવ્યા, ફોરટમાં લેવાણા, ફાંટમાં હતા તે ચોદસો ય રૂપીઆ વકીલ અમલદારમાં ચલાઈ ગયા. ફેંસલો ઘણો ય મારા લાલમાં ઉતર્યો, પણ જમીન છોડાવું કેમ કરીને ! વળી બીજી જમીન હતી તે ગરમલી વાળાને માંડીને રૂ. ૨૨૦૦ ઉપાડી કરેણ વાળા પાસેથી છોડાવી.

પણ મને શી ખબર કે પરદા વાળા પાસેથી જમીન પાટી લઈ લેવાનો કાયદો ગાયકવાડ સરકારે આપીનો વાંસેથી ઘડ્યો હતો ! ”

“તમને પટેલે નોતું કહ્યું ? ”

“મને ખાગાડવા સારુ ધારીથી પટેલ માથે નોટીસ ના આવેલી, પણ એણે એ કાગળીઓ દબાવી રાખ્યો. દસ વરસ સુધી બાલ્યા ચાલ્યા વિના દંડ ચડાવ્યે રાખ્યો. આજ એ દંડની રકમ રૂ. એક હજાર ઉપર પોગી ત્યારે હવે એ કાગળીઓ મોડેમાંથી ફાટ્યા. હું દંડ શી રીતે ભરું ? ગરમલીવાળાના રૂ. ૨૨૦૦ ચૂકવ્યા વગર જમીન શી રીતે પાટી લઉં ? ને ન પાટી લઉં ત્યાં સુધી સરકારી દંડ તો ચડવે જ પડે છે ! ”

“તે હવે ડાસા પટેલનું ધ્યાન શું પડે છે ? ” કાકીઆણી રાત્રી આળ બની રહી હતી.”

“ધ્યાન શું પડતું ? ” એણે તો મને કહી દીધું છે કે એક લીધા વ વન ખાતે, હવે તો હું ડાસો કુંવાર નહિ.”

“કારણ ? આપણે એનું શું બગાડ્યું છે ? ”

“કાકીઆણી ! તમે છ દુરજનને નથી ઝાળખતાં. ગાયકવાડનો ગામ પટેલ એટલે જ કાળો નાગ. શું કરે... ! ” કાળવાળાની આંખો ફાટી રહી.

આટલી વાત થાય છે ત્યાં સરકારી પસાયનો આવીને ઉભો રહ્યો. અવાજ દીધો “આપા કાળાવાળા ! હાલો ઉતારે. પટેલ બોલાવે છે.”

“કાંઈ કાગળીઓ છે ધારીથી ? ” ધ્રુજતે પગે કાળાવાળાએ પૂછ્યું.

“હા, આપા, તમારો તમામ ગરાસ સરકારે પોતાની જમીનમાં લીધો છે. હવે તમે જ્યારે રૂ. ૨૨૦૦ અને દંડના રૂ. ૧૦૦૦ ચૂકવશો ત્યારે ગરાસ છૂટશે.”

“બધો ગરાસ જમીનમાં ? ”

“હા બધો.”

કાળોવાળો કાઠી ઉતારે ચાલ્યો ગયો અને ઘરના બીજા ઓરડામાંથી રામ ગાતો ગાતો બહાર નીકળ્યો કે

બનીને મદદ જે પૂરો, ધસીને સન્મુખે શરો,
હડાવ્યા ફરમનાને ના, જીવ્યું ધિકાર તેનું છે.

“સાચી વાત રામ !” મા રાઠોડ આંધળે ટોણા માર્યો: “જીવ્યું ધિકાર તેનું છે. સાંભળીને તારા આપની વાત, આપ રામ ?”

“સાંભળી, મા.”

“ને આ બધું તું ખેડે કે ?”

રામ ગાવા લાગ્યો: “જીવ્યું ધિકાર તેનું છે !”

૩

કાળો વાળાનો દેહ છૂટી ગયાને વરસ વળોટ થઇ ગયું છે. રાઠોડઆંધ હવે એકલાં પડી ગયાં. પેટગુળ્લરાની મુંઝવણ ધીરે ધીરે કળાવા લાગી. ગરાસ જમ્મીમાં ગયો, રામ રઝળુ થયો અને ગામનો ડોસો પટેલ સરકારમાં હજી એ શાં શાં કાગળીઆં નહિ કરતો હોય એ કોને ખબર ? રામના ઉધામા માને સમજતા નથી. કોઇ કોઇ વાર રાત પડી જાય, રામ ઘેરે આવ્યો ન હોય, હાથમાં લાકડી લઇને આંધ પાદરમાં રામને જોતે, સીમમાં જઈ “એ આપ રામ ! માડી રામ ! ઘેરે હાલ્ય !” એવા સાદ પાડે. રામ ક્યાંક ઉંડા મનસૂઆ ઘડતો ઘડતો પડ્યો હોય ત્યાંથી ઉઠીને મા ભેળો ઘેરે જાય. વાળુ કરાવતાં આંધ પૂછે કે “ખેટા ! તું મને કહે તો ખરો ! તારા મનમાં શું છે ? તેં આ શું ધાયું છે ? આ મારાં લૂગડાં લતાં સામું તો બો ! હું કાઠીની દીકરી ઉઠીને કેવી રીતે મજૂરીએ જઈ ?”

આઈની મોટી મોટી બે આંખોમાં જલકાતાં આંસુડાં રામ નોંધ રહેતો. અને પછી જાણે કાંઈ ખબર જ ન હોય તેમ ગાવા માડતો કે

“...જીવ્યું ધિકાર તેનું છે.”

આઈએ થાકીને બાઘણીઆ ગામે પોતાના ભાઈ રામસ્વામીને સંદેશ પહોંચાડ્યો કે “સ્વામીને કહેજો, એક આટો આવીને બેનની સંભાળ લઈ જાય.”

થોડે દિવસે રામના મામા આવીને હાજર થયા. અસલ નામ તો રામ ધાધલ, પણ સંસાર છોડીને પરમ-હંસ દશામાં રહેતા હોવાથી રામસ્વામી નામે ઓળખાતા. અવસ્થા વરસ પચાસેકની હશે, ખુદેનભાઈ બેય એક જ ખમીરનાં ફૂતાં. આઈ પણ જીવતરમાં આકરો વ્રત નીમ કરનારાં એક નીમ તો રોજ સૂરજનાં દર્શન કર્યા પછી જ આહાર પાણી લેવાનું એમાં એક વાર ચોમાસાની એલી બેડી. ધમધોર વાદળમાં સૂરજ દેખાય નહિ, ને દેખ્યા વગર રાડોડ્યાઈને અન્ન નામ ખપે નહિ. એક દિવસ, બે દિવસ, એમ એકવીસ દિવસ સૂરજ દેખાણા નહોતો ને આઈએ એકવીસ અપવાસ બેઠ્યા હતા.

એવી ખુદેનના સંસારત્યાગી ભાઈ રામસ્વામી પણ જ્ઞાનની હહેરમાં ઉતરી ગયા હતા. સંસારની ગાંઠો એને રહી નહોતી. પણ એણે બેનનાં કંઠપાંત સાંભળ્યાં ને ભાણેજના હિંમ્મા દીડા. આઈએ ભાઈને જાનામાનાં કહ્યું કે “આ છોકરો ક્યાંઈક કટકા થઈને ઉડી જશે. એનું દલ દનિયામાં જંપતું નથી.”

રામસ્વામીએ ભાણેજને પોતાના હાથમાં લીધો. આખો દિવસ મામો ભાણેજ બેય ખેતરમાં જઈ હાથોહાથ ખેડતું કામ સંભાળે અને રાતે મામા રામાયણ, ગીતા વગેરેના ઉપદેશ સંભળાવે. રામ છોટો બેસીને સાંભળ્યા કરે. મામા એને એકધ્યાન થઈને બેઠેલો દેખી સમજે કે રામ ગળે છે અને સંસારના ઉઘમમાં એનું ચિત્ત ચોંટતું આવે છે. પણ મામા બૂલતા હતા. રામ તો

એ ધર્મના આપડામાંથી પણ ઉલટો જ ઉપદેશ તારવતો હતો: રામાયણ અને ગીતામાંથી એના કાન તો વીરતાના વેરાગના-મરવા મારવાના જ સૂર સાંભળી રહ્યા હતા.

૪

ડો સો પટેલ એટલે વાવડીનો ગાયકવાડ. જનતનો કુંભાર પણ ઘેરે જમીનનો બહોળો વહીવટ રાખે. ગાયકવાડનો મુખી પટેલ એટલે તો ઘેરે દોમ દોમ સાયબી અને અપરંપાર મત્તા. એ મત્તાએ વાવડીના પટેલ ડોસાને બહેકાવી નાખ્યા હતા. સરકારમાં એની દબ્બર જનતની ખટપટો ચાલતી જ હોય. અમલદારોને તો આ કુલકુલાં કરાવતાં એટલે ડોસાનો બોલ ધરમ રાજનના બોલ એના લેખાતો, અને ફેટફેટલાના નિસામ આ ડોસાના માથા ઉપર નેળા થયા હતા ! ડોસો ગરીબ દાડીયાંને દાડી ન ચૂકો ને પગ-પદમાં મગૂરી કરવા જવા માટે પોતાની રગતગિટ્ટી લેવા આવનારાં પાસેથી ડોસો પાવલું પાવલું લાંચ પડતો. ગરે, ડોસાએ તો કુટુંબીઓને ય ક્યાં છોડ્યાં હતાં ? સગાંની જમીનોની કારમ ડોસો ખાતે જ છાનોમાંના ભર્યે જતો અને એમ પાંચ-સાત વરસની કારમ ચડાવીને પછી સગાં ત્યારે સામટી કારમ ભરી ન શકે ત્યારે જમીન પોતાની કરી સગાંને બાવાં બનાવતો. એવો હંથાબેહાણો ! પોતાના સગા દીકરા શવજીએ અરીણ ખાધું : પોતાને ને દીકરાને મનમેળ નહોતા તેટલા સાદુ એણે અરીણ ઉતારવા જ કાઢને નહોતું આપ્યું : દીકરા શવજીતું એણે એ રીતે કમોત કરાવ્યું હતું. મુવેલો શવજી રામનો ભેરખંધ હતો.

એક દિવસ સવારને ટાણે ડોસા પટેલનાં આવા ધમરોળ ચાલી રહ્યા છે. ફેટલાં ફેટલાં દાદ લેવા આવનારાં ગરીબોને ડોસો ગાળો આપે છે. ન કહેવાનાં વણ કહે છે. એમાં એક બાઇ ઉપર ડોસો તૂટી પડ્યો: ફાટતે મ્હોંયે એણે એ બાઇને ધમકાવી

“રાંડ ! ડાકણ ! ગામ આખાનાં છોકરાંને મંતર જંતર કરવા જા અને માઈં છોકરૂં ભરાઈ ગયું ત્યારે કેમ ન આવી ?”

ઘાજાં લૂગડાં પહેરીને ગરીબડે મોઢે એક જોગણુ જેવી લાગતી બાઈ ઉભી હતી. એણે જવાબ દીધો “ડોસા લાઈ ! મને ભેખને આવાં વેણુ ? વિચાર કરો બાપ ! હું નથુરામજી જેવા સાધુ પુરુષનું છોરૂ. હું રાધાબાઈ. મારે માથે આ વિજળી કાં પડે ?”

“ત્યારે કેમ નહોતી મરી ?”

“બાપ ! માઈં મન નહોતું વધ્યું. મને ભવિષ્ય માહું કળાતું”તું. આવરદાની દોરી સાંધવાની મારી સત્તા થોડી હતી લાઈ ?”

“તું-ડાકણ ! તું જ મારા બાળકને ભરખી ગઈ.”

એટલું બોલી ડોસો ઉઠ્યો. થાંભલીઓની વચ્ચે રાધાબાઈ સાધીને એણે પરાણે પરાણે મારી.

મીણુ જેવા દેહવાળા રાધાબાઈ માર ન સહેવાયથી ઢગલો થઈને નીચે ઢળી પડી. ડોસાની સામે દ્રષ્ટિ ઠેરવીને એણે કહ્યું “ ડોસા પટેલ ! આ બે થાંભલી વચ્ચે જ તારૂં કમોત ધારો. તે દિવસ સંભારજો. ”

એમ કહીને એણે ચારે કાર નજર ફેરવી. આથે ઉભેલા એક જુવાન ઉપર એની મીટ ફરી. એ જુવાન રામ હતો. રામના મનમાં રટણ ચાલવા લાગ્યું કે ‘...જીવ્યું ધિઃકાર તેતું છે.’ રામ બાણે કે પોતાની નોંધપોથીમાં નવો હિસાબ લખ્યો હતો હતો.

ડોસો રામ તરફ વળ્યો “ કેમ આવવું થયું છે આપા રામ ?”

“ ડોસા કાકા ! માઈં આખું ય ખળું જમીમાં શીદ જમા કરો છો ? મારે ખાણું શું ?”

“ તમારા બાપના એ પરતાપ છે આપા ગમ !” પટેલ બોલ્યો.

“ ડોસા કાકા, મારા બાપને હવે શીદ સંભારો છો ? મને જ જવાબ આપોને, કે માફ આપું ખળું શીદ જપ્તી ખાતે જમા કરો છો ? મારે ખાતું શું ? ”

“ આવ ચોરી લૂંટીને ! બાપદાદાનો ધંધો છે. તમારે શી લાજ શરમ ? ”

“ ચોરી લૂંટ ? પરસેવો રેડીને નહિ ખાવા દ્યો તો પછી ચોરી લૂંટે જ મન ચડશે ને ડોસા પટેલ ? ”

“ હા, ઝટ કરો એટલે સરકારની તુરંગનાં સોના-સાંકળાં તૈયાર છે તમારા સાફ, આપા રામ ! જાવ, કરો કંકુનાં. ”

રામ ડોસાની ઓસરીઓથી ઉતરીને પાછો વળ્યો. અને ઘેર પહોંચ્યો તેટલી વારમાં એને કૈક વિચારો આવી ગયા : આ મારો બાપુકા મૂળ ગરાસ : એના ઉપર જપ્તી ખેડી : હું સોહી-પાણી એક કરીને કામ્યો : તો ય ખળામાંથી ખાવા પૂરતું ન રહેવા દીધું : હું ગરાસીઓ, બીજા મજૂરી કરવા ક્યાં જાઉં ? મારી રંડવાળ માને શું ખવરાવું ? આ બધું કરનાર કોણ ? વાવડીનો પટેલ : વાવડીનો રણીધણી : વાવડીનો ગાયકવાડ : ગામોગામના પટેલો ગાયકવાડીનાં જ જૂજવાં રૂપ. આવાં અસત અને ફડ ઉપર ચાલતાં અમલમાં પીલાવા કરતાં તરવાર ધબેડીને ચોરે ધોરે ખાવાનો જૂનો સમો શું ખોટો ?”

સાચા ખોટા કૈક વિચારો રામને હૈયે રમી ગયા. ડોસા એની નજરમાં જડાઇ ગયો. ખેડ મેલીને રામ પાછો રઝળવા માંડ્યો. એક ડોસાને પાપે એને આખી ગાયકવાડી ખટકી. એનું માથું ફરી ગયું. એમાં એણે દાઝે બરાબને ગામના એક સરધારા કુંભારને માર્યો. મુકર્દમો ચાલ્યો ને રામને ત્રણ મહિનાની ટીપ પડી. ધારીની તુરંગમાં રામને પૂરવામાં આવ્યો. ત્યાં પલટનના સિપાહીઓમાંથી એક પહેરગીર સાથે એને હેત બંધાણું. એ પહેરગીર રામની છુપી ખાતર બરદાસ્ત કરતો હતો. રાતે કે દિવસે જ્યારે એ ય જોળા થતા ત્યારે છુપી વાતો કરતા હતા. રામે તો ત્યાંથી જ

પોતાની વેતરણુ આદરી દીધી હતી. આ પહેરગીર ફાણુ હતો ? ગોંડળ તાબે અમરાપર ગામનો કાડી : નામ ગોલણુવાળો : ગોંડળની હદમાં એક ખૂન કરીને ગોલણુ આંહી નોકરીમાં પેસી ગયો હતો. રામને એણે કહી દીધું કે “મારે બા’રા નીકળી જવાનું મન છે. જરૂર પડે તો તેડાવજો !”

ત્રણ મહિને છૂટીને રામ ખેવડી દાઝભર્યો બહાર આવ્યો.

૫

“રામને કે’જો, હવે હું થોડા દિ’ની મેમાન છું. એક વાર આવીને મને મળી જાય.”

આઠ રોઠોડ્યાઈનો આ સંદેશ રામને જુનાગઢમાં મળ્યો. ગોલણુ ધારીથી રાજનામું દધને જુનાગઢમાં ઉપર-કોટની નોકરી લીધેલી ત્યાં એનો તેડાવ્યો રામ સંતલસ કરવા ગયો હતો. આઈનો મંદવાડ સાલણીને અંતરના ઉંડાણમાં કંઈક દરખાતો અને કંઈક દુનિયાની હેતપ્રીતને લીધે દુઃખ પામતો રામ ગોલણુને ભેળો લઈ વાવડી આવ્યો. આઈની પથારી પાસે બેસીને દીકરો દિવસ રાત ચાકરી કરવા લાગ્યો. આઠ રોઠોડ્યાઈનું જળજરમાન શરીર હવે ફરી વાર ઉભું થાય તેવું નહોતું રહ્યું. દાવો ધીમે ધીમે ઝાંખો પડતો હતો. અસલી જુગની કાડીઆણીનો માથો ચિતાર આપતાં રોઠોડ્યાઈ સંસારનાં અનેક વિષ વલોવી વલોવી, પી જઈ, પચાવી, અખોલ જીભે, ગામતરે જતાં હોય તેમ ચાલ્યાં ગયાં. માતાના પીંજરને ભરમ કરી રામવાળો પણ મનમાં મોકળાશ અનુભવવા લાગ્યો. એની બે બહેનો બાબરીઆવાડમાં પરણાવેલી તે પણ આવી પહોંચી. અને સંસારનું છેલ્લું એક કરજ ચૂકવવાનું—આઈનું કારજ કરવાનું બાકી રહ્યું તેની વેતરણુ કરવામાં રામ લાગી પડ્યો.

“ભાઈ ગોલણુ!” રામ ચાર પાંચ દિવસે તપાસ કરીને બોલ્યો, “તારી જરૂર પડશે. ઘરમાં વાલની વાળીયે ડોસા પટેલને પ્રતાપે રહી નથી. પણુ આપણે કોઈ બચારા બાપડાને નથી કનડવાં. મારવો તો મીર મારવો છે.”

“છે કોઈ?”

“હા, આખી ગીરની વસ્તીને ડોલ્લી ખાનારો તાંતણીઆવાળો મકનજી દક્કરે ધીના ડાંગા ભરીને અમરેલી વચવા જાય છે. આજ સાંજે આંખીએ.”

તે દિવસ સાંજે ચલાળાની સીમમાં ધોળાકુવા પાસે બે ય જણાએ મકનજી દક્કરનું ગાકું રોક્યું. ગીરનાં અજ્ઞાન ભોળાં માલધારીઓનું ચૂસેલું લોહી મકનજીના અંગ ઉપર છલકી રહ્યું હતું. મકનજીની પાંચ માળની કાયામાંથી પરસેવાના રંગાડા આડ્યા. રામવાળો ઝાઝી પંચાતમાં ન પડ્યો. તરવાર ખેંચીને એટલું જ કહ્યું કે “જીવતા જનરું હોય તો રૂ. ૧૫૦ રોકડા અને એક ધીનો ડાંગા કાઢી દે. મારી આંખનું કારજ કરવું છે.”

મકનજી દક્કરે આ લુકમ ઉડાવવામાં ખલુ જ થોડી વાર લગાડી. એને તો હૈયે લામ હતી કે જીવતા હયું તો રૂ. ૧૫૦ આઠ દિ'માં જ ગીરમાંથી દોહી લેવાશે. ગીર દૂર છે ત્યાં સુધી લુવાણા-ખોળને વાંધો નથી.

ગાકું હાંકીને મકનજી અમરેલીને માર્ગે પડ્યો ને રામગોલણે વાવડીનો કેડો લીધો. બેય પક્ષ પોતપોતાના મનમાં ખાટયા હતા.

૬

“એ ન માકબાઈ! આંહી આવ.”

“કેમ રામબાઈ?”

“લાખુઆઇ એન ક્યાં ? એને બોલાવીને બેય જણીયું આંહી આવો. મારે કામ છે.”

બેય જહેનો ઓરડામાં આવી. મા જેવી માના વિજેગનાં આંસુ હજુ બેય બેનોની આંખોમાંથી સૂકાણું નહોતાં. લાખના મનસૂઆના લણકારા પણ બેયને હૈયે બોલી ગયા હતા. લાખ શું કરી રહ્યો છે તેની ગમ પડતી નથી. ત્યાં તો આજ બેય બેનોએ ઓરડામાં શું બેનયું ?

ધરની તમામ ધરવકરીના બે સરખા ઢગલા ખડકીને વચ્ચે લાખ ઉઘાડે માથે ખેડે છે. ધરની ભીતી ઉપરથી ચાકળા ચંદરવા, ધરનાં ગાદડાંના ગાભા, ખુણે ખુણે પડેલી નાની મોટી જણુશો, જે કાંઈ હતું તે તમામ ડિસરડીને લાખએ બે ઢગલા કરેલા છે : બેય ઢગલાને સરખા બેંચવાનું ધ્યાન એટલે સુધી પહોંચાડ્યું છે કે એકમાં તાવીંધો, તો બીજામાં કડકી મૂક્યાં છે. ભીતમાંથી ખીતીએ પણ ઉતારીને ઢગલામાં ભાગે પડતી બેંચી નાખી છે. એની વચ્ચે વિખરાણાં ઓડીયાં વાળો, કરેડો, કુમળો, ફેરીની કાંડ જેવી મોટી રૂપાળી પણ રાત્રીએળા આંખોવાળો, સાત ખાટનો એક જ ભાગ ખેડે છે. એક બીજી સાથે સંક્રાંડાઈને ઉભેલી બેય બેનોને લાખએ કહ્યું “બેય જણીયું અકેકે ઢગલો ઉપાડીને ભરી લ્યો ગાંસડીયું.”

બેનોથી બોલી ન શકાયું. થંભીને બેય જણીઓ ઉભી થઈ રહી.

“જરૂર ઉપાડી લ્યો.” રામે ફરીવાર કહ્યું. જાણે કે ગળાની અંદર સંસારની તમામ મીઠપને ભરડી નાખવા રામ મહેનત કરી રહ્યો છે.

નાનેરી એન લાખુઆઇનો સાદ તો નીકળી જ ન શક્યો. મોટેરી માકઆઇએ નીતરતે આંસુડે આટલું જ કહ્યું કે “લાખ ! બાપા ! આમ શીદ કરી રહ્યો છો ? અમારી દૃશ્ય જ સંચોડી દેવાઈ જાય છે, રામલાખ !”

“તમારે અટાણે રોવાનું નથી. આ લઇ લ્યો. લ્યો છો કે ગામમાંથી બામણોને બોલાવું?” ટાઢોબોળ રહીને રામ બોલ્યો.

મલીરના પાલવ આડે આંસુડાંની ધારો છુપાવતી બેનોએ ભાઇની બહીકે જાનું જાનું રોતાં રોતાં બેય ઢગલાની ગાંસડીઓ બાંધી લીધી. ઘરમાં કાંઇ જ ન રહ્યું. જે ઘરને આંગણે ત્રણે ભાંડરડાં બાળાપણુની રમતો રમ્યાં હતી, તે ઘર આજે મુસાફરખાનું બની ગયું. ખાલી ઘરમાં રામ આનંદથી આંટા દેવા લાગ્યો. સીમમાં જેટલી જમીન બાકી હતી તે શેલ નદી વચ્ચે આવેલા બુઢનાથ મહાદેવની જગ્યામાં અર્પણ કરી દીધી. પછી એણે ગાડું નેડયું. બેય બહેનોને ગાડે બેસારી બાબરીઆવાડમાં એને સાસરે મૂકી આવ્યો : માકબાઇને કાતરે પહોંચાડી અને લાખુબાઇને સોખડે. બેનોના સાસરીયાવાળા વડે દાયરાને છેલ્લા રામ રામ કરીને પાછો વળી આવ્યો. છેલ્લી ગાંઠો છૂટી ગઈ. ઘરમાં આવીને એકલો ઘોર આનંદથી બોલી ઉઠ્યો કે “આમાં કાંઇ માફ નથી. આ તો સમશાન છે.”

૭

“આ કાતરીયુંવાળા ભણ્યું કમણુ છે ?”

ધારગણી ગામના કાઠી દેસાવાળાના કારજમાં લૌકિકે આવનાર કાઠીનો દાયરો મોટા ક્ષણીઆમાં લીંબડાને છાયે બેઠો છે. કસુંબા લેવાય છે. એ ભરદાયરાની વચ્ચેવચ્ચ બેઠેલા એક અડીખમ બુઢા બાબરીઆએ, એક પડખે વીરાસન વાળીને વાંકોટડા થઇ અંબાઇ રંગને લૂગડે બેઠેલા બે જુવાનો સામે જોયું અને આંખે નેજવાં કરી (આંખો ઉપર હાથની છાજલી કરી) જાણ્યા છતાં અજાણ્યા થઇ અસલી ભાષામાં પૂછ્યું “આ કાતરીયુંવાળા ભણ્યું કમણુ છે ? [આ કાતરા રાખનારા બહાદૂરો (!) કાણુ છે ?”]

“આપા સાવઝ ધાંખડા ! ઇ બેમાં આ નાનેરા વાવડીવાળા રામભાઇ છે, ને મોટેરા અમરાપરના ગોલણુવાળા છે.” કાંઈકે ઝોળખાણુ કરાવી.

“ઠીક ! ભણ્યું કાતરીયું ફીડીયું લાગે છે હો ભાઇ ! જીવાને શુરવીર કળાતા છે હો ભાઇ !”

દીપડીઆ ગામના બાબરીઆ સાવઝ ધાંખડાનાં આ મર્મ-વેણુ સાંભળીને રામ ગોલણુ એક બીજા સામે ખસીઆણે મોટે જોઇ રહ્યા છે. પોતાની ઝીણી ઝીણી ઉગેલી દાઢીને ‘કાતરી’ કહેવાતી સાંભળીને બેય મનમાં સમસમે છે. રામની આંખમાં લાલપ તરવરવા લાગી. એણે એ બાબરીઆ સામે નજર નોંધીને પૂછ્યું :

“આપા, વાવડી તો હર વખત આવો છો છતાં મને ન ઝોળખી શક્યા ?”

“ગઢપણુ છે ને ભા ! એટલે ભૂલી ગયો.”

“કાંઈ વાંધો નહિ આપા ! કાંક દિ અમારે વળી કાતરીયું માંથી કાતરા થાશે, નકર કાતરીયું તો ખરીયું જ ના ?”

દામરો ઉઠ્યો. રામ ગોલણુ વાવડી તરફ વળ્યા. રસ્તે રામ ફક્ત એટલું જ બોલ્યો કે “ગોલણુભાઇ ! હવે તો ‘કાતરી’ના ‘કાતરા’ કરીને સાવઝ ધાંખડાને ફેર મળીએ ત્યારે જ આ મેણાંની કળતર ઉતરશે.”

“કાતરા થાવાની વેળા હાલી આવે છે રામભાઇ !” ગોલણુ ધીરજ દીધી.

આ ‘કાતરા-કાતરી’નો મર્મ એમ હતો કે અસલના કાળમાં દાઢીના કાતરા તો એજ જીવાન રખાવી શકતો કે જે અણુવાણે પગે ન ચાલે, પગપાળો ગામતરું ન કરે, સાથે આટો ને આવરદા એટલે અશીણુ વગેરે અને એકાદ માણસ રાખે, ઘેરે રોટલા આપે, દુશ્મનને કદિ પીક ન ખતાવે, પોતાનું નામ અમર કરવા જેવી વીરતા ભજવે. આ લક્ષણો વિનાની દાઢી તે ‘કાતરી’ કહેવાય.

આ રીતે રામને આપા સાવઝનો ટોણો ખટકવા લાગ્યો. મુંગો મુંગો એ ધર બેળો થયો.

પછી ગોણણને, કારજે આવેલા કૂબડાવાળા ગોદડ ને નાગ નામના બે ભાઈઓને, તથા ટીડલાવાળા વીસામણને બેળા કરી રામ ઘરની અંદર છેલ્લી વારની મસ્લત કરવા બેઠો, રામે વાત ઉચ્ચારી “કરો ભાઈ નાગ ગોદડ ! હું તે ગળોગળ આવી ગયો છું. તમને પણ કૂબડામાં ભૂરો પડેલ સખે બેસવા છે એમ નથી. તો હવે શો વ્યાજ લેવા બાકી રહ્યો છે ?”

“જોયા તમારો ને ગોણણભાઈનો વિચાર.”

ગોણણે કહ્યું “મેં તો ક્યારની રાખ નાખી છે. રામભાઈએ પણ હવે ભુંસી લીધી. તમારું મન કંટો.”

“અમે તૈયાર છીએ. ને વીસામણ તું ?”

“હું ચ બેળો.”

“તારી ઉપાટો માળા !”

દરેક સંગાથે બહારવટે નીકળી વફાદાર રહેવાના સાગંદ બાઈ સરજની માળા ઉપાડી. અમુક દિવસે અમુક ઠેકાણે મળવાના મંતવસ કરી સહુ તોખા પડ્યા. સહુ પોતપોતાની તૈયારી કરવા ઘેરે ગયા.

ફરાવેલ દિવસે રામ વાવડીથી નીકળ્યો. પ્રથમ ગયો ડીટલે. વીસામણને કહ્યું “કાં બેર, હાલો ઉઠો.”

“હું...હું રામભાઈ !”

વીસામણ ગેં ગેં ફેં ફેં થઈ ગયો. “આવા ટોડણો બેળો લઈ શું કરવું છે ?” એમ વિચારી રામ ચાલી નીકળ્યો. કૂબડે ગયો. જાહેને હાકલ કરી “નાગ ગોદડ, ઉઠો, જો બોલો સરજ-દેવની. પ્રથમ હાંગળાજ પરસી આવીએ.”

“પણ ખરચી જોશે ને ?”

“તો કૂબડા ભાંગીએ.”

“આજ ફાગણ શુદ્ધ પૂનમ છે. હોળીનાં શુકન લઈ લેશું ?”

“ક્યાં જશું ? આંહી તો ઝોળખાઈ જશું.”

“રાવણી નંદાએ. ત્યાંની હોળી વખાણમાં છે. હક નમશે. એમાં કાંઈ એળખશે નહિ. ‘મોકાનીયું’ ભીડી લેશું.”

એજન્સીની હકુમતના રાવણી ગામને પાદર પૂનમની સાંજે જળ્યર હોળી પ્રગટી છે. કુંડાળું વળીને માણસની મેદતી ઉભી છે. ગામલોકી પોતાનાં નાનાં છોકરાંને તેડી હોળી માતાને દરતા આંટા મારે છે. પાણીની ધારાવાદી દહને કેક માણસે અંદર નાળીએગ હોમે છે. એમ થોડીવાર થઇ. ભડકા છૂટી ગયા. છાણાનો આડ કાલ ચટક પકડી ગયો. અંતે ઘૂઘરી લેવાનો વખત થયો. ‘ભાઇ ઘૂઘરી!’ એવા હાકલા કરતા લોકો એક બીજાને ધોકેલી આગનો ઢગલો ફાળવા ધસે છે, ત્યાં તો ત્રણ બુકાનીદાર જુવાનો લોકોની ભીડ રાંસરવા ધકા મારીને મોખરે નીકળી આવ્યા અને અગ્નિની આકરી જાળાને ગણકાર્યા વિના સાકડીએથી ઢગલો ફાળી અંદર ઉઠો ભારેલા ભાલીઆ દાથ કંચો. ભાલીઆમાંથી પહેલ વહેલી ઘૂઘરી એ ત્રણેએ આખી. પછી પાછા નીકળી ગયા. સાં જંત્ર રહ્યા પણ કાંઈ એળખી શક્યું નહિ. ઇ જળ્ય ક્યાંના? માળા ભારી લોકો! એમ થોડીક વાત થઈને ફરી ગઇ. દુદાગીરો દુહા ફેંકવા લાગ્યા. લોકો દુહાની હલક ઉપર જંત્રી પડ્યા.

૮

તાશણીના પડવાની રાતે કાંઈ હરામખોરો રાવણી ગામના એક બુદ્ધાણને માર મારી એક હગ્ગર રૂપીઆ લૂંટી ગયાની વાત ગામોગામ ફેલાઈ અને વાવડીનો ડોસો પટેલ બેઠેમાઇ ગયો છે કે આ રામ ગોલણ ક્યાંજંત્ર આવીને ઘરમાં ખેસી ગયા હશે? ખિલાડી ઉદરને ગાંતે તેમ તેમ ડોસો રામ ગોલણની ગંધ લેતો રહ્યો. પણ રાવણીની લૂંટ પછી આડમે દિવસે રામ, ગોલણ, ગોલડ અને નાગ કુંડલેથી ગાડીએ ખેડા. થાન પાસે સરજદેવળના થાનક પર પહોંચ્યા. સરજદેવળનાં ખેય થાનકે અડકેક ચોરાશી

જમાડી. આઠ દિવસ સુધી કસુંબા કાઢયા અને પછી ગાડીએ બેસી કરાંચી ઉતર્યા. ત્યાંની પોલીસે શક ઉપરથી આ ચારેને અટકાયતમાં લીધા. ધારી ગામના ફોજદારનું ખૂન કરનારા કરણ હાજી અને લખમણ નામે તોહમતદારો હોવાનો પોલીસને બહેમ પડ્યો. એની પાસેના રૂા. ૭૦૦ અટકાયતમાં રાખ્યા. આ ચોરોએ કહ્યું કે “ભાઈ, અમે કરણ હાજી ને લખમણ નથી, અમે તો વાવડીનો રામ, અમરાપરનો ગોલણ વગેરે કાઠી છીએ ને હીંગળાજ પરસવા બાઈએ છીએ.”

પોલીસ કહે “તો તમારો જમીન લાંબા.”

“આંહી પરદેશમાં અમારો કાણ જમીન થાય !” એમ વિચાર કરતાં રામને પોતાનો ઓળખીતો કાઠી દાનો કાળીઓ સાંભર્યો. એને ગાંતી પોતાનો જમીન ક્યોં. ઉપરાંત રામે પોલીસને પોતાના વિષેની ખાત્રી માટે વાવડી ગામના શેડીઆ પર કાગળ લખવા સરનામું આપ્યું. એમ કરી ત્રણે છૂટયા. ચારેને દાના કાળીઆએ જમાડા જૂઠાડયા. ચારે ભગવાં લૂગડાં રંગીને હીંગળાજની જત્રાએ ચાલી નીકળ્યા. જઈને જત્રા જુવારી લીધી.

ગોલણે કહ્યું “રામભાઈ, પોલીસે વાવડીમાં પૂછાણ કરાવ્યું હશે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે જવાબમાં આપણાં કેવાં ગીત ગવાણાં હશે. માટે હવે આપણે આંહીથી જ ભાગી નીકળીએ.”

“પણ ભાઈ !” રામે સંભાર્યું, “આલ્યો કાળીઓ કાઠી આપણો જમીન થયો છે. એ બચારો નવાણીઓ વચ્ચે કૂટાઈ જાયને ! આપણાથી એને દંડો કેમ દેવાય ?”

ચારે પાછા કરાંચી આવ્યા. કાળીઆ કાઠીને મળ્યા. પોતાનું પેટ દઈ દીધું. કાળીઓ કહે કે “ભાઈ, ભાગતું હોય તો ભાગી નીકળો. મારું તો વળી જે થાય તે ખરું.”

“ના, ના, ના, ભાઈ !” રામ મક્કમ બન્યો; “ચાલો આપણે પોલીસમાં જઈ તને જમીનખતમાંથી મોકળો કરી દઈએ.”

પાછા પોલીસમાં રજુ થયા. કાઠીઆવાડથી કશા ખચર ન આવવાથી તેમજ ખીજા કામગીરીની જાણ નહિ હોવાથી પોલીસે આ ચારે જાતોનાં રંગ દીધી. રૂપીઆ થોડી વાર પછી લઈ જવાનું કહ્યું. ઘેર આવીને રામ કહે “ભાઈ, રૂપીઆ થોડાં ગયા ! હવે આપણે ઝટ આ દાના કાળીઆની ઉપરથી આપણાં ઓછાં આપણે કરીએ.”

ઉપડયા. કરાંચીથી પાંચમે સ્ટેશને જઈને ગાડીમાં લાગુ થયા. ગાડી ચાલી નવ છ. બેઠાંબેસે ઉતર્યું જણાય છે. ત્યાં તે આગલે સ્ટેશને પોલીસ આવી પહોંચી. ચારેને અટકાયતમાં લીધા. કારણ કે વાવડીથી ઘોસા પટેલનો તાર કરાંચી પોલીસ ઉપર આંખ્યા હતા. તારમાં લખ્યું હતું કે “એ ચારે જણા રાવણી ભાંજ્યાના તણામતદાર છે. માટે ઝાલવે.” બાંને તાર એજન્સી પોલીસના હતા : “અમારી ટુકડી કળે લેવા આવે છે. તણામતદારોને સાંપી દેવે.”

ચારેને કરાંચી લઈ ગયા. ત્યાંથી તેઓ એજન્સીના બગસરા થાણાવાળી પોલીસ ટુકડીને સુપ્રત થયા. ફરી ગાડીમાં બેઠા. આખે રસ્તે રામવાળાએ પોલીસ સાથે એટલી બધી સારાસારી રાખી કે પોલીસ ગાફલ બન્યા. છેલ્લા દિવસને પંરાડિયે, સહુને ઉતરવાનું સ્ટેશન કુંડાવાવ ટૂંકકું આવ્યું, ગાડી ધીરી પડી, રામે પોલીસને ઝોલે ગયેલા દીકા, એટલે પોલીસની બંદૂક લઈને રામ ગાડી બહાર ઠેકચો, પાછળ ગોદાણું ફેંક્યો, નાચ પાણુ ઉતર્યો, એક ગોદડ રહી ગયો. ખસીઆણી પંડેલી પોલીસ ટુકડી એક ગોદડને લઈ બગસરે ચાલી ગઈ. કાઠીઆવાડમાં તેમ દિશાએ તાર છૂટયા.

૯

સંવત ૧૯૭૦ના વૈશાખ મહિનાની અઠવાળી દશમ હતી. મંગળવાર હતો. ઉજળો, અંગે લકુ અને હિંચા કાઠાનો ઘોસા પટેલ તે દિવસ અપોરે વાવડીના થડમાં કણેર ગામે ડેલીને

આગળીઓ ઘડાવવા જતો હતો. એના હાથમાં આવળનો કટકો હતો. બળરે માણસો બેઠલાં તેણે સહેજ પૂછ્યું કે “ડોસા ભાઈ, અટાણું બળબળતે બપોરે શીદ ઉપડ્યા ?”

“અરે ભાઈ, ઓહ્યા કેસરીઆ ઉતર્યા છે ને, તે એની સાદુ માણેક થાંભ ઘડાવવા બળે છું.” ડોસાએ આવળનો કટકો ઉંચો કરી બતાવ્યો. ડોસા પટેલની જીભમાંથી ધગધગતો મર્મબોલ વરસ્યો અને બળરે બેઠેલ લોકો મર્મ પામી ગયા. કરાંચીથી રામ ગોલાળની ટોળી પકડાખેને ગાડીમાંથી ભાગી છૂટી હતી અને વાવડી ઉપર ક્યાંઈક તૂટી પડશે એવા ભણુકારા ડોસાને બોલતા હતા. તેથી ડેલીના મજબૂત બદોબસન માટે એ આગળીઓ કરાવવા જતો હતો. ડોસાનું વેણ લોકોને તે દિવસ બહુ વહરું લાગ્યું. ડોસો નહોતો બાળુતો કે આ મસ્કરીને સાચી પાડનાર કાળ પોતાનાથી ઝાઝો છેટો નહોતો.

આગળીઓ ઘડાવીને ડોસો પટેલ આવી ગયો. સાંજ પડી. પીમાડેથી ગોધણ ગામ ભણી વળ્યાં. હજુ ગોધણીને વાર હતી. ૧ વખતે શેલ નદીની બેખડમાંથી ત્રણ જુવાના તલવાર ભર નીકળી પડ્યા. સડેડાટ વાવડી ગામમાં દાખલ થયા. જેમ બળને નાકે જાય તેમ તો પોતાના દુશ્મન ડોસાના દીકરા માધાને બેલો દીઠો. જુવાન માધો બોળની દુકાનેથી નાસ્તો તોળાવતો તો. એણે ખુલ્લી તલવારે રામને ભાળ્યો. ભાળતાં જ ‘ઓ ૫!’ કહેતો એ હતી દષ્ટિ લાગ્યો. ‘ઉભો રેન્ડે ટપલા!’ વી ત્રાડ પાડીને રામે ઉઘાડી તરવારે વાંસે દોટ દીધી. ગરાબર પીમાં રામ આંખી ગયો. માધાને દાર મારવાનો તો ધરાહો હતો, પણ ઝૂંતે ચડેલા બહારવટીયાએ માધાના અંગ પર તવારના ટોચા કર્યા. રીડારીડ થઈ ગઈ અને ડોસો પટેલ પાકળો બહાર નીકળ્યો. એણે પોતાનો કાળ દીઠો. ચાંસ નાખીને ભાગ્યો. રામ એના કૃણીમાં પહોંચ્યો. એક જ પલક-અને તે નાડાખારીએથી નીકળી જતઃ પણ પાછળથી એના ચોર-તો નેકો ઝાલીને રામે પછાડ્યો. ઝાટકો ઝીંક્યા. પ્રાણ કાઢી

નાખ્યા. અરાઅર એ જ ઠંકાણું; અરાઅર એ જ એ થાંભલીઓની વચ્ચે-જ્યાં ખંભાણીઓની જગ્યા વાળા સંત નયુરામજીની દીકરી સાધ્વી રાધાબાઈએ ડોસાના હાથના પરાણાની ગ્રાછટા ખાઈને ડોસાનું કમેત વાંચેલું.

મારીને જીવાન બહારવટીયો કાળભૈરવ શો ઉમો રહ્યો. દુસ્મનની અલ્મસ્ત કાયાએ લોહીનાં પાટોડાં ભરી દાધાં હત્યાં તેમાંથી એણે લોહીનું તિલક કર્યું. ‘જે સૂરજની !’ બોલતો નીકળી પડ્યો. પાછળ ગોલણ ને નાગ ચાલ્યા. નીકળે તે પહેલાં તો એ બનાવ આખા ગામમાં ઝુટી ગયો હતો. નીકળતાં રસ્તે રામની ઝુઘનું ખોરડું આવ્યું. તાજ દોચેલા દૂધનું બોધરૂં ઝાલીને ઝુઘ ઉભાં થઈ રહ્યાં હતાં. ત્યાં સાદ સંભળાણે “કુઘ, નારણ !”

“નારણ બાપ ! મારા પિસામા ! બહુ ખોટું કર્યું. ગળખ કર્યો રામ !”

રામ કાંઈ ન બોલ્યા. ચાલવા માંડ્યો ત્યાં ઝુઘએ કહ્યું “થઈ તે ના થઈ બાપ ! પણ હવે છેલ્લીવારનું મારા હાથનું દૂધ પીના જનકશ ?”

“હાવો ઝુઘ !”

આખું બોધરૂં ઉપાડી લીધું. ઘટક ! ઘટક ! ઘટક ! આખું બોધરૂં રામ ને ગોલણ બેથ ગટાવી ગયા. ફરીવાર ‘કુઘ, નારણ !’ કહ્યું. ઝુઘએ દુઃખાણું લીધાં. અને પચીસ વરસનો રામ પોતાના મનોરથને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. ને વેળાએ વાવડીના સીમાડા ઉપર વંશાખ શુદ્ધ દસમનો મંગળવાર ચારે છેડે આથમતો હતો, વાવડીમાં ગાંધન પેસતું હતું, અને ભાઈવિહોણી બેનના જેવો રાગ કાઢીને ઘેટાનાં બાળ ભરવાડોની આંધેરી ઝોકમાં રોતાં હતાં.

“હવે ગોઠડ ?”

“હવે કૂબડે ડોસાને ગૂડ્યો તેમ ભૂરાને ગૂડવા.”

“અરાઅર. હાલો.”

ઉપડ્યા. કૂચડે આવ્યા. રાતે ભૂરા પટેલને ગાળ્યો. પણ ભૂરા પટેલ ધેર નહોતો. ભૂરા પટેલ માતબર ખેડુ હતો, પાકો મુરાદી હતો, અને ખાતકવાડી મહાત્મ પંચાયતનો ઉપાધ્યક્ષ હતો. એ બહાદુર નર અંદક પણ બાંધી બળતો. એ વરતીને પીડનાર નહોતો. લાગે છે કે ક્રકત નાગ-ગોહડની સાથે એને લેબ્ડેબ્ડની તકરારો ચાલતી હશે તેથી જ આજ નાગ-ગોહડ રામને એને માથે લઈ આવેલા. પાછા આવ્યા. બહારવટીયા આવાવાળાનું રહેણાણ ‘ગંભીરના ફેડા’ નામે ઓળખાય છે ત્યાં આવ્યા. ત્યાંથી ગીર-જેતલસર આવાવાળા બહારવટીયાને નેખમે: ત્યાંથી ચાલીને કનૈઃ દુર્ગરે: કનડા ઉપર અક્ષવાડીયું રહ્યા. ગિરનારમાં આવ્યા. ટોળી બાંધી: રામ, ગોશળ, ગોહડ, નાગ, હરહર તગમડીઓ, વાલેરો મકવાણો, રામ ભીંસ-ડીઓ ને મવાલીખાં પડાણુ: એમ નવ જણનું જૂથ અંધાણ. બીજાના ગામે જઈ, ત્યાંના એક કાઠી દરબારનો આશરો લઈ હાંગળાજની બગીચાનો ભગવાં ભેખ ઉતાંવાં. ચારાસી જમાડી અને કસરીચાં પહેલ્યાં. રામ તે દિવસ કાંડે મીંદાળ બાંધી વરગળં બન્યો અને નવ જણાની જાન જોડી મોનને માંડવે તારણ ચડવા ચાલી નીકળ્યો. તે દિવસ એની અવરથા વરસ પચાસ જેટલી જ હતી.

૧૦

આ પાઠ શુદ્ધ અગીઆરસ હતી અને વાર શુક્રવાર હતો. ગાયકવાડ તાબાના ગોવીંદપરા ગામમાં દાંવે વાટયો ચડી હતી. ગોધન ગામમાં પેસી ગયું હતું. છેલ્લી પાણીઆરી પણ એકું ભરીન વહેતી થઈ હતી. પાણીશિરડે કાંઈ રડયું ખડયું દોર આવેડા ઉપર ઉભું હતું. એ વખતે આઠ જણાની ફાજ ભેળો રામ ગોવીંદપરાને પાદર આવી ઉભા રહ્યો. ગામમાં પેસતા પહેલાં રામે કહ્યું. “એલા ભાઈ, ઉભા રહો હારબંધ. હું ગણતરી કરી

લઉં.” એમ કહી રામ માણસો ગણવા લાગ્યોઃ એક, બે, ત્રણ ...નવ ને દસ.” દસની સંખ્યા થાતાં રામ ચમક્યો : “એલા આપણે તો નવ છીએ ને?”

“રામલાઇ, ફેર ગણો તો?”

“એક, બે, ત્રણ ચાર.....નવ ને દસ.”

“આમ કેમ?”

“હીક હીક ! કાંઈ નહિ, કાંઈ નહિ. હાલો છાનામાના. દસમો સૂરજ. સૂરજ આપણી બેરે છે.”

એમ સમજી સમજાવીને રામે શ્રીકૃષ્ણ કાઢ્યું. પાદરના હનુમાનની દેરીને ઝોટે શ્રીકૃષ્ણ વધેયું. ધાજો ફૂલ જેવો ગોટો નીકળ્યો. “હાઉ ! અસ ! શુકન પાક્યાં. હાલો હવે.”

ગામમાં જ્યાં રામ એકલા સૂરજના પંજવાળો લીલો નેજાં જાલીને ગામની ગળતરમાં ટેલવા લાગ્યો અને આંઠ જણાને કંઠું કે “તમે લૂંટ કરો. પણ આટલી ગાંઠ વાળવે ! લૂંટ કરવામાં કોઈ બાધ” એન દીકરીને અગે અડશે મા. એના ડીલને માથે હળડેના દાળીનો પરચો હાય તો ય જીવ અગાડશે મા. નીકર રામ ગોળીએ દંશે. બાકી વિના કારણ ક્રોધનો જીવ લેશે મા. મારફટ કરવામાં મરજદા ન છાંડવે. નીકર ગાયકવાડીને ડોલાવી શકાશે નહિ અને સૂરજ આપણી બેજો હાલશે નહિ.”

એ બધાં નામો પળાવવા માટે રામ ચાકી ભરતો હોયો. બેડે લૂંટ ચડ્યા. બે પટેલોને મારી ધાવલ ક્યો. ફા. ચાર હળર લઈ ચાલ્યા ગયાનું બોલાય છે. ગામમાંથી નીકળતી વખત સૂરજની જે બોલાવી. તે દિવસ તા. ૩-૭-૧૯૧૪ હતી.

એજ રાતે બોડપડેં ભાંડ્યું. પછી તો ગામને પાદર પોતાના જણની સંખ્યા ગણી શુકન જોવાની રીત થઈ પડી. દસ ગણાય તો જ હનુમાનને શ્રીકૃષ્ણ વધેરી ગામમાં પેસે. નહિ તો સૂરજની ના સમજી ચાલ્યા જાય.

જાતાં જાતાં ગાયકવાડના મોટા મથક ધારી ગામમાં કે જ્યાં પેદાશ પલટન રહે છે, ત્યાં એક ચિટ્ટી નાખતા ગયા. દિવસ ઉઝ્યે ચિટ્ટી વંચાણી અંદર આવી મતલબનું લખ્યું હતું કે “અમુક અમુક ગામો મેં રામવાળે જ લાંગ્યાં છે. ખીજ નવાણીઆને નાહક કૂટશે નહિ. ગરાસીઆ ઉપર ‘એક આની’ વગેરે નવા નવા કર નાખ્યા છે તે કાઢી નાખજો. નહિ તો રાજખાદલો થવો તો કહણુ છે, પણ ધોળે દિવસે ધારીનો ચુંથો નાખીશ. લીજ રામવાળો”

ગાયકવાડી પોલીસ અને આજુબાજુની એજન્સી પોલીસ ટોળે વળીને રામને ઝાલવા ફરવા લાગી. પણ બહારવટીયા તો રોજે રોજ ગામડાં લાંગતો ગયા. ધારી અને અમરેલી જેવાં પોલીસ તેમજ પલટનનાં માતખર મથકો પણ બહારવટીયાથી બંદી ગયાં. ગામના ગઢના દરવાજા બંદા બંદા બંધ થવા લાગ્યા. તેના દુહા બેડાણા :

ધારી અમરેલી ધ્રજે, ખાંભા થરથર થાય,
દરવાજા દેવાય, રોઢે હ’એ રામડા !

[હે રામવાળા ! તારા ભથ્થો ધારી, અમરેલી અને ખાંભા જેવાં મોટા ગામ થરથરે છે. સાજ પડતાં પહેલાં તો ગામના દરવાજા બીટાઈ બંધ છે.]

x

ખોડાવડ ગામમાં એક જગન મારાજ નામે વટલેલ પ્રાભાજી હતો. બહેકી ગયો હતો. ઘરમાં ત્રણ તો કોળણે એસારી હતી. પ્રાં હથિઆર બાંધીને હરતો ફરતો. અને ખોલતા કે “રામવાળો મારા શા હિસાબમાં ? આવે તો ફુંકી દઉં.”

એક રાતે જગન ખાટલો ઢાળી ફળીઆમાં પડ્યો છે. પડખે જ ભરેલી બંદૂક પડી છે. એમાં ઓચીતો રામવાળો આવ્યો. એકલો આવીને ખાટલા ઉપર ઉભો રહ્યો. હાકલ કરી કે “ઉઠ એ વટલેલ ! માટી થા !”

છગન ઉઠ્યો. બાંધેલા જેવો બની જોવા લાગ્યો. રામે ફરી ત્રાડ દીધી. “લે બંદક, હું રામવાળો !”

છગનની જીભ ખીલાઈ ગઈ હતી. એ તો ફરી જ ગયો. ઝાંટ મારીને રામે એની બંદક આંચકી લીધી. બીજી બાજુ છગનની રખાત ફાળણો ઉભી થઈ રહી હતી તેને રામે કહ્યું “પગમાંથી કડલાં કાઢી નાખો ઝટ.”

કડલાં કઢાવ્યાં. પછી રામે છગનને પૂછ્યું “બોલ, તુંથી શું બનવાનું છે ?”

“કાંઈ જ નહિ. હું ભૂલ્યો છું.”

“આ લે આ તારી બંદક ને આ તારી ફાળણોનાં કડલાં. તું ઉતરી ગયેલ તો ય ઓતમ ખાળીએ અવતરેલ છે એમ સમજીને જવા દઉં છું.”

છગનના ચરચરતા હાથમાં બંદક આપીને અહારવટીયો ચાલ્યો ગયો.

જળજીવડી ગામે આવ્યા. પોલીસપટેલને ખોરડે ગયા. ત્યાંના પોલીસ પટેલ ભૂરો ભાગી નીકળ્યો હતો. એસરીમાં ઘરની બાંધણી ખેડી હતી. ઘર લુટવું હોત તો તૈયાર હતું. પણ રામ ન રોકાણો. માત્ર એવીની એસરીની ખીંતીએ એની નજર પડી. એણે કહ્યું “ભાઈ નાગ, પટલની એલી બંદક ઉપાડી લે.”

ફક્ત બંદક લઈને ત્યાંથી નીકળી ગયો.

ચ કોહરને ડુંગરે, આપાઠ મહિનાને ટાઢે બપોરે આવો સંતલસ થાય છે:

“સો વાતે ય મારે તમને ઇંગોરાળાનું ગામતરું કરાવનું રામભાઈ !”

“ ઇંગોરાળે તો મારાથી કેમ જવાય આપા હમીરવાળા ? તમારા જ ભાંડુ આલાવાળાને ત્યાંના જૂડા ફક્કરે ચાકરીમાં રાખી ચોકી કરવા ખેસાર્યો છે. આપણે ઉઠીને એની-કાઠીની ચોકી ચૂંથશું ? ”

“ રામભાઈ ! આલાવાળો ત્યાં નથી. અને હું તમને સોને ધરવી દઉં. એવું ગામ છે ઇંગોરાળા. ”

“ સોનું રૂપું નથી જોતું નથી જોતું આપા હમીર. ”
રામ ચલ્યો નહિ.

“ ખેર ભાઈ, સોના રૂપા સાદુ નહિ, પણ જીવનના કરવા વાળા એ જૂડા ફક્કર અને મૂળજી ફક્કરનો અંકકાર તું રામ ઉઠીને નહિ અટકાવ્ય તો ખીજું કાણુ અટકાવશે ? તપાસ્ય તપાસ્ય ભાઈ ! ઇંગોરાળાના એ ફક્કરોના ચોપડામાં એક વાર આવેલો એકય કાઠી કે કણખી આ જન્મ-કેદિ ખાંરો નીકળી શક્યો છે ? ”

રામનો ચહેરો બદલ્યો. એ ચક્રાહરને ડુંગરે બેઠે બેઠે રામની આંખ આગળ બાજબાઉ વેપારી તરવર્યો. હમીર વાળાએ લાગ જોઈ આગળ ચલાવ્યું.

“ અને ભાઈ ! અમારી નાની ધારીના હવાલ તો નિહાળ્ય ! જૂડો અમારો કાળ નીવડ્યો. નાની ધારીને ફાંસી ખાંડું. એનાં ફૂડ, એના દગા, એની મેલી કળવકળ.... ”

“ બસ આપા હમીર ! ” રામ વચ્ચે બોલ્યો; “હાલો. ઇંગોરાળું ભાંગવું છે; માથા સાદુ નહિ, બાજબાઉનાં રગત પીવા સાદુ. હાલો ભાઈઓ.”

ચક્રાહરને ડુંગરેથી આખી ટોળી ઉતરવા લાગી. સાંજ પડતી આવે છે. ભેંસો ઉભાં ખડ ચરે છે. તે વખતે એક જોરાવર જુવાન આડો ફર્યો. રામે પૂછ્યું “કાં ભાઈ મેરૂ, શું ધાણું ?”

“આ ડાંગ ફગાવીને તમારે હાથે તલવાર આંધી લેવાનું.”

“પછી બરડો મલક માંભરશે નહિ કે? રખારી છો એટલે ગાયુંની માયા લાગશે નહિ કે? આ તો બારવડું છે હો ભાઈ?”

“પારખું કરી જુવો. નીકર અંધૂકે દેને ને?” મેરૂ રખારીએ જવાબ દીધો.

“ઠીક. હાલો ત્યારે બેળા.”

જે મેરૂ રખારીએ આખરે અદારવટીયાની ખાતમી દહ દીધી હતી તે આ ચોકાદરને ટુંગરે ભજ્યો. નવ હતા તેના દસ થયા. નાની ધારી ગામનો હમીરવાળો ટોળીને લઈ ઇંગોરાળા ઉપર ચાલ્યો.

સાંજની ઇંઝયો રડી ગઈ છે. આઘાં આઘાં ગામડાં વચ્ચેની ઉજળડ, નેરા ખાતરાંથી ભરેલી, ખાઉં! ખાઉં! કરતી એકાન્તમાં એક ભરજીવાન અને દેખાવડી કુંભારણુ ગંધેડું લાંટીને હાલી આવે છે. એાચીનું એને અસર થઈ ગયું છે કાઠીના મુલકમાં જીવાન બાઈ માણસ કેવળાનું હાલી ન શકે એ પોતે જાણે છે. ગંધેડાને ડચકારો કરતાં પણ વગડો વલ્લર અવાજે ચાંદૂડીયાં પાડી રહ્યો છે. એમાં એ કુંભારણુ લાલવાવ ગામને સીમાંડે આઠ દસ લાંબા, કાળા પડળાયા દોડા. થડકી. થાટીક વારે વાતોનાં સુર સંભળાણા. બાઈ ગંધેડાથી અળગી હાલી રહી હતી તેને અદલે હવે એને માથે લાથ મેલી લાલવા લાગી. ધડી થઈ ત્યાં પગલાં બોલ્યાં: આશ્ચર્યની સાંજનાં અંધારાં અજવાળાં વચ્ચે - અગીઆર અંબાઈ રંગના બોઝાનીદાર, અંદૂડીયા, દાઢીઆળા આદમી દોડા. ગંધેડી ભડકી. “બાઈ પણ ગભરાઈને અંગ સંક્રાડી જતાને ખીજે કઠિ ઉતરવા લાગી. તે વખતે રામવાળાએ ટૂંકા કળે : “બહી મા, બહી મા, ભાગ્ય મા બેન! હ તો હું રામભાઈ છું. ઉભી રે” આપા! હું બેઠે તુંને કાઢની બે નોય.”

કુંભારણુ અટકી ગઈ. આથેરૂં એનું ગંધેડું ય કાન માંડીને ઉભું રહ્યું. રામે પૂછ્યું:

“ક્યાંની છો બેન?”

“ગઢીઆની.”

“ જનતે કેવી છો ?”

“ કુંભાર. ”

“ ડાસા પટલની નાતની ? ફકર નહિ. તમે બેન્યું તો મારે પૂજવા દેકાણું છો. આ લે બેટા, આ રામનું કાપડું. ”

ખીસામાં હાથ નાખી મૂકી ભરી. કુંભારણ બેનને બહારવટીયાએ કાપડું દીધું. કહ્યું “ હાલી જ તું તારે. કોઈ તારું નામ ન હ્યે. કોઈ કનડે તો કહેજે કે રામભાઈની બેન છું. ”

બુવાનડી એને ગધેડું ગઢીએ ચાલ્યાં ગયાં ને રામની ટોળી બરાબર રાતના ૧૦ ને ૧૧ વચ્ચેની વેળાએ દેદમલ નદીને કાંઠે ઉતરી. આપાદ શુદ્ધ અગીઆરસની એ રાત હતી. વાદળોની ઘટામાં ચાંદો દટાઈ ગયો હતો.

દેદમલ નદીને ઉભે કાંઠે ઇંજોરાળા ગામ પાંચડી પંતે પથરાઈ ગયું છે. નદીને કાંઠે જ ગામના ઝાંપા બહાર સરકારી ઉતારો છે. અંદર દોવો બળે છે. નિયમ મુજબ બહારવટીયામાંથી ચાર જાણુ ઉતારા ઉપર દોડ્યા. ઝોરડાના ખીંડલા કમાડ ઉપર પાટુ મારી સાદ પાડ્યો કે “ ઉઘાડો. ”

“ કોણુ છે એ બેવટ્ટુ ?” અંદર બેઠેલા એક અમલદારે કંટાળીને પૂછ્યું : “ આ ગીસ્તવાળાઓને તો કાંઈ અક્કલ જ નથી. ત્રાસ કરે છે. પટેલ, કાલે તુમાર કરીને લખો પોલીસ ખાતા ઉપર. ”

બોલનાર અમલદાર પોતાના બળાપા પોલીસખાતા ઉપર કાઢતો હતો. આજકાલમાં જ હગામી ગીસ્ત આવવાની હતી એ એસાણુ પર જઈ બિચારો મરાઠો તળવીજદાર (વસુલાતી ખાતાનો અધિકારી) આવું બોલતો હતો. પણ બારણે ઉભેલા બહારવટીયા એ ગાળો પોતાને દેવાતી માની ખીંજ્યા. જોરથી પાટુ મારી બારણાં તોડ્યાં. અંદર ગયા. અમલદારની પાસે બેઠેલા પટેલ પસાયતા પાછલી બારીએથી ઠેકીને દેદમલ નદીમાં ઉતરી ગયા. નિર્દોષ શંકરરાવ એકલો રહી ગયો. એને ઝાટકા દબને બહારવટીયાએ પસાયતાની એક બંદૂક ઉપાડી, બહાર

નીકળી ઝાંપે હનુમાનને શ્રીફળ વધેરી ગામમાં ગયાં. ત્યાં સામે એક આદમી મળ્યો. માથે ગોદડાનો ભારો છે. બહારવટીયે પડકાર્યો :

“ ઉભો રે એલા, કાણુ છા ? ”

“ હ તો હું નાનજી કાટવાળ. આ જીવોને, ભાઈ તમારાં પાપમાં ઘેર ઘેર જઈ, આયુની ગાળ્યું ને છોકરાંના નિસાપા બોરી તમારા સારૂ પાગરણુ વેઠે ભેળું કરું છું. તમે તો ગામડાંના દાટ વાળી નાખ્યો ભાઈ ! ”

કંટાળેલા કાટવાળે માન્યું કે એ પોલીસ પાટી છે. બહારવટીઆ જાણે કે એ અમને ગાળો દે છે. એને થપાટ મારી ચુપ રાખી કહ્યું “હાલ અમારી ભેળો.”

સરેડાટ બહારવટીયા એક શરીમાં એક મોટી ડેલી ઉપર જઈ ઉભા રહ્યા. એક લાંબો સાદ પાડ્યો “ ઉઘાડને ! ”

ડેલીના ઉંડાણમાં આવે આવે મોટું ફળી હતું. એ ત્રણ નોખનોખી ઓસરીએ ખોરડાં હતાં, અને ઓસરીમાં બેસી જૂઠ્ઠા ને મુળજી નામના એ ૫૦ વર્ષ ઉપરની અવસ્થાના ઠક્કર ભાઈએ બેઠા હતા. દુકાન વધાવીને ઘેર આવ્યા પછી રોજની રીત પ્રમાણે જુદો ને મૂળજી મસ્જત કરતા હતા કે કયા કયા કળને કેમ ફાંસલામાં લેવું : કોને ગળે વ્યાજની, દાવાની, જપ્તીની વગેરે જુદી જુદી છરીઓ ફેરવવી : કોનાં ખોરડાં નવાં ચણાય છે : અને એમાંથી આવું એ લોકોનું દિવસ રાતનું રટણ હતું. ક્યું ખોરડું કેટલે વરસે આપણા થાલમાં આવી શકે તેમ છે ! ”

ડોસાનાં કાવતરાં ઉપર ઉદાસ થતો ભલો દીકરો ચત્રજી પણ બેઠો હતો.

ફરી વાર અવાજ આવ્યો “ઉઘાડો ! ”

ચત્રજી ઉઠ્યો, ત્યાં તો જૂઠ્ઠા ડોસા કહે કે “ના, તું નહિ. ખારવટાંનો સમય છે. ડેલીએ કાણુ હોય કાણુ નહિ ! હું જાઉં છું.”

જૂઠાંએ હેલી ઉઘારી. પાણીના પૂર શી ટોળી અંદર ધુસી. દોડીને ત્રણે મરદોને દાખા દીધા. તરવારો કાઢીને કહ્યું “બહુ લોહી પીધાં છું. લાવો હવે કાઠી આપો.”

“લાઇ સાખ ! અમારી પાસે કાંઈ નથી.”

વાત સાચી હતી. બધું નગદ નાણું કુંડલા ભેળું કરી નાખેલું. પણ બહારવટીયા કેમ માને ? મંડ્યા તલવારના ચરકા કરવા : પેટ ઉપર, હાથ ઉપર મ્હોં પર, પીઠ ઉપર : તો ય લોહાણા ન માન્યા.

ઘરમાંથી જુઠાની બે જુવાન આજ્ઞાત દોકરીઓ. જુઠા અને મુળજીની ઘરવાળીઓ તથા દોકરાની વહુવારો દોડી આવી. અને પુરુષોની આંટ અંગ દમ, પાલવડા પાથરી વિનવવા લાગી કે “એ લાઇ ! એને કાઢને મારો મા. આ હ્યો આ અમારો ઘરેણું. એને મારો મા.”

ત્યાં તો ઉઘારી હેલીની બહાર ઉમેલા નેગનળા આદમીની લાકડ પડી કે “નેગે લાઇઓ ! સાંભળવે ! આંધું બેન્યું ને સાંભળવે. ને ને હો, એનો છંડો ય ન અંડ. બચરદાર, આયુંતું કાંઈ લેતા નહિ.”

સાંભળીને બારવટીયા આડી પડેલી એ બાઇઓને કહે છે કે “ખસી જવ આપ ! તમારું અમારું ન અપે. તમે અમારી બોનું દોકરીયું. છટી રો. ખસી જવ.”

એમ કહી વળી પુરુષોને મારવા લાગે. ત્યાં વળી પાછી હેલીએથી ખૂમ આવે કે “સાચવવું, કાંઈત જનથી મારશે મા. વધુ પડતા પીટશે મા. હવે આંપ રાખો ! ઘણું ટાણું થયું !”

જૂઠાને, મુળજીને ને ચત્રબુજને તરવારના ત્રીસ ત્રીસ ચરકા થયા, આખાં શરીર ચિતરાઇ ગયાં, ચત્રબુજને તો પેટમાં એક ઉંડો ઘા પણ પડી ગયો, છતાં એ ન માન્યા. અને બાઇઓ લાથમાં પોતાના અંગના દાગીના ધરી આપવા આવી તે બહારવટીયાએ ન રાખ્યાં. થોડું ઘણું જે કાંઈ ઘરમાંથી મળ્યું તે લઇ બહાર

નીકળ્યા, નીકળીને ‘રામભાઈની જે !’ ‘સૂરજની જે !’ બોલાવી. રામે પડકાર કર્યો કે ‘જૂઠા મૂળજી, આટલેથી ચેતજો, ગરીબોનાં રગત ઓછાં પીજો !”

એટલું બોલી પાછા વળ્યા. પડખે જ જુઠા ફનડીઆ નામના પટેલનું અભરે ભર્યું ઘર ઉભું હતું. ગામમાં ખીખ્ખં બે ઘર હતાં લવજી શેઠ તથા ભવાન પટેલનાં: જાણુભેદુ બોમીઓ હમીરવાળો તેમ જ રામ પોતે પણ આ વાત જાણતા હતા. છતાં એને ઇંગોરા-ળામાંથી ધન નાંદાતું ઉપાડયુ ફક્ત દાઝ ઉતારતી હતી એમ લાગે છે. ચોરે ચાલ્યા. ત્યાં રામ વાળો હાથમાં નેચે ધરી ઉભો રહ્યો. બાકીના દસ જણા ફુંડાળું વળીને તલવાર-બંદૂકો ઉઠાળતા, ચોકરો લેતા લેતા થડીક ફેંક્યા. પછી ‘જે’ બોલાવતા નીકળી ગયા. પડખે જ નિશાળ હતી. આમણ ભારતર હતો. ભારતરના ખાટલા હેઠે છુપાઈને જુઠા મૂળજીના ઘરના દોરકરા ખેંચી ગયા હતા. તેની અંદર જુઠા હક્કરનો એકનો એક દોરકરા વનરાવન પણ બચી ગયો.

૧૨

કોડીનાર પરજાણાનું હડમડીયા ગામ છે: ત્યાંના વંપારી ફરજી બોબને ઘેરે ગીરના ગરીબોનાં લોહી ખુશાખુશ હલવાય છે: જૂઠાં ને મૂલજી એના હિમાયમાં નહિ: એવું સાંભળીને રામે નેચે ઉપાડ્યો. હડમડીએ ઉતર્યો. રોજ્ય કેલ્ય દિવસ હતો. ધણ વળા હતી. પાદર જઈને નેચે ખાડ્યો જણુ ગણીને શુકન લીધાં. ખચરે હતીકે પોલીસની ગીસ્ત પડી છે. એટલે સરકારી ઉતારામાં ખેંચી ગયા. લીબડાને ચાયફરતો ઉચો ઓટો હતો તેની આથે ખેંચી ગયા. ઓસરીમાં મોટો ફોજદાર જીવોભાઈ બેઠો બેઠો ગીસ્તને પગાર બહેંચે છે. નાયબ ફોજદાર એકલી સરકારી ટોપી ઓઢીને બેઠો છે. પોલીસોની બંદૂકો ખીંતીઓ પર ટીંગાય છે એમાં બરાબર ઓચીતો ગાળી-બાર થયો. હાકલ પડી. પોલીસો ભાગ્યા. બહારવટીયાએ આવીને

જોયું તો પાટીદાર ફોજદાર જીવોભાઇ મરેલો પડ્યો છે. નાયબ ફોજદારની આપરદા લાંબી હશે એટલે એણે પોતાની ટોપી ઉતારીને ગોઠણ હેઠે દબાવી દીધી. બહારવટીયાએ પૂછ્યું “કાણે છે?”

“આમણ છું. પગાર પત્રકમાં સહીઓ કરવા આવ્યો છું.”

હથીઆરોનો કબજે લઇ બહારવટીયા ગામ માથે ચાલ્યા. સામો હાજરીનો ટોલ બળવનાર ટોલી મળ્યો. બહારવટીયા કહે “એલા સમાયે” ટોલ વગાડ.”

ટોલ બંને છે તેના તાલમાં “એલી ! એલી !” કરતા બહારવટીયા ચાલ્યા. ફૂરજનું ઘર પૂછતા ગયા લોકોએ દેખાડ્યું તે ઘરમાં ગયા. ત્યાં તો ફળીમાં ગાય, તુળસી, વગેરે આહાલ્યુના ખોરડાના દેદાર લાગ્યા. પૂછ્યું “આ કોનું ઘર?” જવાબ મળ્યો “ફૂરજ ગોરનું.” બોઠો પડીને લૂંટારો પાછો વળ્યો. પછી ફૂરજ ખોળને ઘેર ગયા. ખૂબ ગીતીઓ લૂંટી.

ત્રણ ચાર જુવાનોએ બજારમાં કાપડની દુકાનો તોડી લોહીચૂસ વેપારી અને ગામડિયા ગરીબ ગરાકનું કટાક્ષભર્યું નાટક ભજવ્યું. પછી ધર્મદો કરીને નીકળી ગયા.

પોલીસ સૂચા બાજુરાવ ઘાડગેનો પડાવ દક્ષખાણીએ હતો ત્યાં એને બાણ થઇ. હડમટીયા જેવું પાકા બદાખતવાળું ગામ તૂટ્યું સાંભળીને બાજુરાવે હાથ કરડ્યા.

એ છેલ્લામાં છેલ્લું ગરગામડું લાંગીને ત્યાંથી રામવાળો પાછો વળ્યો. વળતાં બાબરીઆવાડ સોંસરવા સહુ બાઇ-ભાઇને મળતો હળતો હાલ્યો આવે છે. તે વેળા કોઇ બેફાંમે સંભારી દીધું કે “રામભાઇ, આંહી થડમાં જ સોખડા અને કાતરા ગામ રહી જાય છે. ખોન લાખબાઇને માકબાઇ બાપડી ઝંખતી હશે. એને મળતા જાયેં તો?”

“ના, ના,” રામે નિસાસો નાખીને કહ્યું: “હવે વળી બોનું કેવી ને કેવો ભાઇ? બારવટીયા તો જીવતું મડું. એ ગાંઠ તો મેં કાપી જ નાખી છે ભાઇ, માટે હવે એ વાત ન સંભારો!”

બહેનોનાં એય ગામડાંની દિશામાંથી નજર સંકુલી લાગે સન્મુખ આંખો ફાડતો રામવાળો વધુ ચોંપથી પગ ઉપાડવા લાગ્યો. એમ થાતાં ભાખસી અને વોવરા ગામની સીમમાં રોંઢડીયા વખત થઇ ગયો. પોતે કહ્યું કે “આ ધાતરવડી નદીના ઉંડાં નેરાં હીક છે. આંહી ઉતરીને નારતા ખાઇ થોડી વાર વિસમીએ.”

એવી વંકી જગ્યા ગોતે છે ત્યાં રામની નજર ધાંતરવડીના કાતરના ગીચ કંટાળા ને બાંટવાની અંદર ગઇ. એણે કહ્યું “ઓહ્યો અરવાર કાણુ હશે, ત્યાં કાતરમાં ?”

એ કાણુ છે તે નક્કી કરવા બધા નીચાણમાં સંતાઇને ખેસી ગયા. નિરખીને જોયું. ઘોડી ઉપર ફાઇક એંશીક વરસનો જુદો આદમી છેઃ ખંભામાં એક લાંબી નાળવાળી, રૂપાને ચાપડે જડેલી, ચારેક હાથની લંબાઇની બંદક છે કેડે લાંસવાળી તલવાર છે. બેટમાં જમ્મેયો છે. ખીજા હાથનાં ઉંડળમાં રૂપાના ચાપડા જડેલું ભાણું છે. દાઢીમૂઠના કાતરા સફેદ દેખાય છે.

“ઓળખ્યો;” રામે કહ્યું; “આ તો દીપડીયાના આપો સાવજ. આપણને ધારગણીમાં ‘કાતરીવાળા’ કહેનારા. યાદ છે ગોલણુ ?”

“યાદ છે. કહો તો આજ કાતરા-કાતરીનું પારખું કરાવીએ રામભાઇ !”

“સાચું; પણ આપાને ઓળખો છો કે ભાઇઓ ? એણે ખારવટાં ખેડ્યાં છેઃ આદસીંગ ગામની વંકી ભોમમાં એકલે લાથે દીપડા હારે બથોબથ આવીને જોણે દીપો ગૂડયો’તો અને દીપડે આમું’ડીલ ચૂંથ્યા છતાં જે નર લાલીને આદસીંગ પહોંચ્યો’તો એ મૂર્તિ આ છે. ને વળી અટાણે શિકારે ચડ્યો છે. લાથમાં ભરી બંદક છે.”

એટલી વાત થાય છે ત્યાં એ જુદા શિકારીની બંદક વહૂટી. ધાંતરવડીની બેખડોમાં ધ મ મ મ-પડ્યો પડ્યો; ને કાતરે કાતરે મોરલા જેહેક્યા.

“ હાસે તો ઘોડીએ બેસીને બંદૂક મારી. નક્કી નિશાન ખાલી ગયું હશે. ” રામ બડબડ્યો.

ત્યાં તો શિકારી ઘોડીએથી ઉતર્યાં. ઘોડીને દોરી લીધી. થોડે છંટે ગયો. શિકાર પટેલો ને ઉપાડ્યો. પાવરામાં નાખ્યાં. ઉપર ઘોડી આવળ કાપીને ભરાવી. ઘોડીને દોરી પાછા ચાલ્યો.

“ હાં રામભાઈ ! રોટ્ટાએ આપાને એની બંદૂક ને ભારો એક હથીઆર આંચકા લખાએ. ” ગોલણુ અધીરો થયો.

“ ગોલણુ, અથર્યો થા મા ! એમ એ આપો એ તસુની છરી ચે નહિ છાંટે. ને ઉલટો આપણા બે જગજને રાત રાખી દેશે. ”

“ તો ઘોડી ગમ્મત કરી લખાએ. ”

ગોલણુ ને બીજને એક બીજને આદમી, બે જગજ આગળ વધ્યાં. આડા પડ્યા. શિકારીએ દીધા. પ્રજ્યુ “ કાં ભા, ક્યાં રા ? છો ? આમ આડે વગડે કેમ ? મારગ બૃહ્યા લાગે છે. ” એમ કહી આંખો ઉપર નેજલું કરીને ઊંઘે નિદાળવા લાગ્યો.

“ ના આપા, મારગ નથી બૃહ્યા. તમારી પાસે જ આંખા છીએ. ”

“ મારું શું કામ પડ્યું ભા ? તમે કોણ છો ? ”

“ અમે છીએ બારવટીયા. આપા છ બંદૂક મેલી છો. અમારે નેહાએ છે. ”

“ મારી બંદૂક નેહાએ છે ? તે તમે માનના હશે કે બંદૂક ખાલી છે, કાં ? ”

એમ કહી આપાએ ગજ કાઢી બંદૂકની નાળ્યમાં નાખ્યો. મજનો નેટલો ભાગ ઉપર રહ્યો તેનું તસુથી માપ બતાવી આપા બોલ્યા “ જુઓ, આટલો દારૂ ધરબેલ છે, માટે જરાક છેટા રેન્જે. નહિ તો આ કાકી નહિ થાય. ”

એટલામાં રામવાળો આવી પહોંચ્યો. વચ્ચે પડી ગોલણુને અળગો કર્યો. પછી આપા તરફ કર્યો : “ આપા રામ રામ ! આળખાણ પડે છે ? ”

“ના ભા !” આપાએ રામ સામે નેજવું કયું.

“આપા, ઝોલ્યો કાતરીયું વાળો રામવાળો-વાવડી !”
રામે દાઢી પર હાથ નાખ્યો.

ધારગણીવાળો પ્રસંગ બહેમચૂક થઈ ગયેલ ડોસા ભોળે
ભાવે બોલ્યા “કાતરી ફેવા સારુ ભા ? ભાયડાને તો કાતરા હોય.
બાઈડીયું બોડકી હોય.”

“પણ મારા દેસા બાપુના કારણ સુધી તો મારે ‘કાતરીયું’
ગણાતી ને ?”

“ઝો હો હો હો !” આપાને ઝોસાણુ આવ્યું: “સાંભર્યું,
હવે સાંભર્યું” ભા રામ ! તુંને ય ખબર પડીને કે કાતરાનું
ઉજવણું ફેટણું આકરું છે ? તારે ફેટલી ઉઠી ખેડ કરવી પડી
ભા ! શાખાસ ભડ, હવે કાતરા સાચા. જમામરદ કાતરા !”

“બસ આપા ! હ્યો રામ રામ !”

“દીપડીએ આવશે ભા ? રબારીકિથી દેવાત ખુમાણુ વગેરે દાયરો
મેમાન છે. મારે ગોરડકે આટો હતો તે જઈ આવ્યો; હવે માર્ગેથી
આ શિકાર લેતો જઈ છું. આવો તો ભલા ગોડય કરીએ.”

“ના ના આપા, માફ કરો. હવે તો ગોઠય જમવાનું ગમતું
નથી. જીવ જપ્તો નથી. દિ’ ને રાત દલ તલખી રહ્યું છે કે
ક્યારે કો’ક ભારે ગીરત હારે ભેટભેટા થાય ને કો’ક વડીઆથી
પેટ ભરીને ધોંગાણું ખેલી બટકાં થઈ જઈ ! હવે તો જીવવું
ઝેર સમાન લાગે છે આપા સાવજ.”

“રંગ તુંને ભા !”

“રામ રામ.”

“રામ !”

આપાને અને બહારવડીઆને ધાંતરવડી નદીએ નોખનોખી
દિશામાં સંઘરી લીધા.

ખી જડીઆ ગામ પર પડ્યા. મોટામાં મોટા વ્યાજખાઉ વાણીઆ બેપારીના ઘર પર ગયા. પ્રથમ તો કહ્યું કે “લાવો શેઠ તમારા તમામ ચોપડા. એટલે ગરીબોની પીડા તો ટળે !” ચોપડાઓનો ઢગલો કરીને આગ લગાડી. પછી ધરની અંદર પટારો તોડવા લાગ્યા. ઝાઝી વાર થઇ. તેથી રામવાળાએ બહાર ઉભાં ઉભાં ત્રાડ નાખી કે “એલા શું કરો છો ? આટલી બધી વાર ?”

“ પટારો તૂટતો નથી.” અંદરથી જવાબ મળ્યો.

“ બચારો પટારો તૂટતો નથી ?” એમ બોલતો રામ અંદર ગયો. “ખસી જાવ !” કહીને એણે જોરથી પોતાના પગની પાટું મારી. પટારો તૂટી ગયો. પણ મારવા જતાં પોતાના પગની લાંકમાં પટારાની એક ચૂંક બેસી ગઇ. રામને તો એનું ભાન નહોતું. એણે તો ઉસટું પોતાના કંઠે જની ગએલ બોડા વાણીઆની એક તેલભરી ફાદીમાં બોળીને પહેર્યાં. ચૂંક વાગેલી તે લાંકમાં તેલ ભરાયું. એ નાનકડી ચૂંકે રામનું મોત આલેખ્યું. પણ કંઈ જ ઝોસાણુ વગર રામ ચોરે આવ્યો. બે જ ગાઉ ઉપર બગસરા ગામમાં એજન્સીનું પચાસ હથીઆરબંધ માણસોનું થાણું છે. ખીજા દરબારી તાલુકા છે. છતાં કરી બ્લીક વગર ટોળી દાયરો કરીને બેડી. આખા ગામમાં કહેવરાવ્યું કે “સહુ ભાઇયું કસુબો લેવા આવો. રામભાઇ તરફનો કસુબો છે.”

ખીજું તો ફાઇ નહિ, પણ એક વૃદ્ધ કાઠીઆણી આવ્યાં. આખીને આઘએ રામનાં મીઠડાં લીધાં. કહ્યું કે “ધન્ય છે બાપ ! કાઠીની સવાઈ કરી. કાળાવાળાને ઉબળ્યો.”

ત્યાંથી ટોળી ગુજરીઆ ગામે કાળુ ખુમાણને આશરે ગઇ. ત્યાં રામનો પગ વકરી ચુક્યો હતો. તાવ ચડવા લાગ્યો હતો. ચક્ષાય તેવું રક્તું નહિ. છુપાઇને રામ ત્યાં રહ્યો. થોડી મુદત થઇ ત્યાં બહારબટીયા ખરચીખૂટ થઇ ગયા. દસ જાણના પેંટના ખાડા પૂરવા

શી રીતે ? પથારીએ પજાં પજાં રામે કહ્યું “ભાઈ ગોણણુ ! તમે સૌ જઈ ગાયકવાડનું ભલગામ ભાંગો.”

ગામ ભાંગીને ટોળી પાછી આવી ત્યારે પુછપરછ કરતાં રામને જાણ થઈ કે ટોળી તો ભલગામ નહિ પણ ગોંડળ તાબાનું વાવડી ભાંગી આવી છે. પથારીવશ રામે “હુ અફસોસ ગુજ્યાં.” “અરે હાય હાય ભાઈ ગોણણુ ! આપણું ખોટય ખાધી, ગોંડળ હારે ક્યાં મારે વેર હતું ?”

ગોણણુ કહે “અમને તો કાળુ ખુમાણે લલચાવ્યા.”

“પણ ગોણણુ ! તેં શું મને નહોતો ઝોળખ્યો ? તેં ઉઠીને આવી ભૂલ કરી ? મારો માનખ્યો ખગાડ્યો ?”

ગોણણુને દુઃખ લાગ્યું. એના મનનો ઉડો મેલ ડિખ્યો : “રામભાઈ, કામ અમે કરીએ અને નામચા તારી ગવાય. અમને જશ જ ક્યાં જડે છે ?”

“મારી નામચા ગાવાનું હું ક્યાં કાઢને કહું છું ? લોકો આફરડાં ભોલે એમાં હું શું કરું ? તમને જે એમ જ થાતું હોય તો ખુશીથી તમારા નામનું ખારવડું ચલાવો. તમે જશ લ્યો. હું તો જશ લેવા નહિ પણ મોતને ભેટવા નીકળ્યો છું.”

ગોણણુ સમજી ગયો હતો કે હવે રામભાઈને ભાંગતી વાર છે. એણે ગોટલને પોતાની ભેળો લીધો. નાગને પૂછતાં નાગે ખાન દાન જવાબ દીધો કે “ના, ના, હવે તે હું રામભાઈને મોકું કદિ ?”

ગોણણુ ને ગોટલ તોખા પડી હરકાર તરફ ચાલ્યા ગયા. રામવાળો મેઝ રખારીને ખંભે ચઢીને ખીલખાના એક કાઠી દરખારને આશરે ગયો. ત્યાં રહે રહે એના પગની વેદના પૂરા જોરમાં સળગી ઉઠી. આરામની આશા ન રહી ત્યારે રામે કહ્યું કે “ભાઈ, મારો દેહ પડી જાય તેમ છે. મને હવે ગરનાર ભેળો કરો. ત્યાં ચોરાસી સહનું ખેસણું છે, એટલે મારો મોક્ષ થાશે.”

“રામભાઈ!” એ દરબારે હિમ્મત કરી કહ્યું: “તું સુખેથી આંહી રહે. હું તને મલકાવતરાયો સમશાને લઈ જઈશ.”

“ના ના દરબાર ! મારે ખાતર તમારો ગરાસ જાય.”

ડાહ્યો બહારવટીયો ન માન્યો ચઢલે રાતે એને રામેસર લઈ ગયા. ત્યાંથી એને ગાડામાં નાખી રાતોરાત ગિરનારના બોરીઆ ગાળા નામના ભયંકર સ્થળ ઉપર મૂકી આગ્યા. બોરીઆ ગાળાના એક ભોંયરામાં બે ભેડ રામની સારવાર કરી રહ્યા છે : એક નાગવાળો ને બીજો ભેડ રખારી. બાકીના તમામ ચાલ્યા ગયા છે.

૧૪

ભોં યરાનું મોક્ષાણુ ધીરે અવાજે ગાજતું હતું. પથરો જાણે કે એ ખાનગી વાત સાંભળીને કોઈને કહી દેતા હતા. નાગ અને રામની વચ્ચે કાળી વાત ચાલતી હતી :

“રામભાઈ ! મારી નાખીએ.”

“કોને ?”

“મેરૂને.”

“કાં ?”

“જાત્યનો ભેડ છે. ક્યાંક ખૂટશે. આપણને કમેતે મરાવશે.”

“ના, ના, ના, ભાઈ નાગ !” પગની કાળી વેદનાના લવકારા ખમતો રામ આ અધર્મની વાત ને ખમી શક્યો: “મેરૂ તો મારા પ્રાણુ સમો. મેરૂ વિના મને અપંગને કાણુ સાચવે ? મેરૂ બચારો મારો સાંઢીઓ બની, મને એક નેખમેશી બીજે નેખમે ઉપાડે છે, દિ ને રાત દોડાદોડી કરે છે. અરરર ! નાગ ! મેરૂ જેવા અમુલ્ય સાથીની હત્યા ?” નાગની સામે રામ દયામણી આંખે તાકી રહ્યો.

‘હત્યા !’ પત્થરે પત્થરે ઝીલાતો એ બોલ બહાર ગયો. લપાઇને બહાર ઉભેલા એક આદમીને કાને પડ્યો. એ આદમી હતો મેરૂ પોતે. મેરૂને શરીરે થરેરાટી ચાલી ગઇ. સ્વેદ વળી ગયાં. આંખો ફાટી ગઇ. ભાંયરા પાસે ક્યાંઇક પોતાનો પડછાયો પડી જશે તો પણ નાગ હત્યા કરશે, એમ સમજી મેરૂ સરી ગયો. વાતને પી ગયો.

ખીચ દિવસની તડકી ચડી. મેરૂએ વાત ઉચ્ચારી “નાગભાઇ ! હવે આંહી માલધારીઓનો અવરજવર વધતો જાય છે. આપણે નેખમ અદલીએ. બેળા આવે તો ક્યાંઇક ગોતી આવીએ.”

એય જણા આદ્યા. નવી જગ્યા ગોતીને પાછા વળ્યા. માહ મહિનો બપોર તપ્યો. એક નેરાને કાંઠે એય જણા બેઠા. વિસામો લેવા સૂતા. એયનાં નાખેરાં બોલવા લાગ્યાં. આચીતાં મેરૂનાં નાખેરાં ચુપ થયાં. ફાળીઉં ખસેડીને મેરૂ ઉઠ્યો. નાગના પડખામાંથી અંદુક ઉપાડી. બહારવટીયાની અંદુક એટલે તો દાડગોળી ને કેપ ચડાવેલી તૈયાર : મેરૂએ નાગના કપાળમાં નોંધી. વછોડી. નાગના માથાની તાંસળી નીકળી પડી. ઉઘતો ઉઘતો જ નાગ ફેંસલ થયો. અંદુક ઉઠાવીને મેરૂએ જંગલ સોંસરવી હડી દીધી. સીધો આવ્યો જુનાગઢ શહેરમાં. પોલીસના ઉપરી પાસે જઇ અંદુક ધરી દીધી. શ્વાસ હેઠો મેલ્યા વગર બોલ્યો “હું મેરૂ. આરવટીયો. નાગને ભારીને આવું છું. એકલો રામવાળો જ રહ્યો છે. એક જ ભડકાનો દાડગોળો છે. પગ પાકવાથી અપંગ પડ્યો છે. હાલો દેખાડું.”

જુનાગઢની ગીસ્ત બોરીએ ગાળે ચડી. પછવાડેથી ભાંયરાના ઉપલા ભાગ પર ચડીને અંદુકદારો ઉભા રહ્યા. ઉપરથી હાકલા કરવા મંજ્યા કે “એ રામવાળો ! હવે આ’ર નીકળ.”

અંદર બેઠો બેઠો રામ રોટલાનો લોટ મસળી રહ્યો છે. પગ સૂણીને ચાંબલો થયો છે. પડખે એક જ ભડકાના સાધનવાળી અંદુક પડી છે. અંદુક સામે એણે કર્ણ નજરે નિરખી લીધું. પોતાના અંતરમાં વાત પામી ગયો. એણે અવાજ દાધા: “મેરૂ ! લીડીચૂસ ! આખરે ખુલ્યો કે ?”

“બહાર નીકળ રામવાળા !” ફરીને ફેળનો પડકાર આવ્યો.

“ગીસ્તવાળાઓ !” રામે જવાબ દીધો; “આજ હું લાચાર થઈ પડ્યો છું. મારે પગ નથી. સાધન નથી. નહિ તો હું રામ આવું જશનું મોત જાતું ન કરું. રામ ભોંયરે ન ગરી રહે. પણ મેં જુનાગઢનું શું બગાડ્યું છે ? તમે શીદ મને મારવા ચઢ્યા છો ?”

“અરે બહાર નીકળ મોટા શુરવીર !” ઉપર ઉભી ઉભી ગીસ્ત ગાળે છે.

“ભાઈ પડકારનારાઓ ! ત્યાં ઉપર ઉભા ઉભા કાં જોર દેખાડો ? આંવા આંવા, ઉતરીને સન્મુખ આંવા. રામ એકલો છે, એક જ લડાકો કરી શકે એમ છે, અપંગ છે, તોય કહે છે કે સામા આંવા. જરાક રામનું ધીંગાણું જોઈ લ્યો.”

સામસામી આવી બોલાચાલી થતી રહી. પણ રામવાળો નીકળતો નથી કે નથી ગીસ્ત પડમાં આવતી. આખરે ગીસ્તે કાંટાના મોટા મોટા ગળીઆ આપ્યા. ઉપરથી ગળીઆ નીચે ઉતારી ભોંયરાના મોઢા આડા દબ દીધા. પછી આગ જગાડી. તાપે અને ડુંવાડે એ ચોમેરથી બીડાએકા ભોંયરાને ભરી દીધું. બહારવટીયો નિરૂપાય બનીને જીવતો બાકાવા લાગ્યો. જીવટે ન રહેવાયું. જીવ ટુંકાવા લાગ્યો. તલવાર ખેંચીને એક પએ ખોડંગતો રામ ‘હત !’ કરતો બહાર ઠેક્યો. ઠેકીને પડ્યો. થોડુંક કામ બાકી રહેલું તે ગીસ્તની પચાસ સાંમટી બંદુકે પૂરું કર્યું. રામવાળો ક્યાં રોકાણો ?

સમવાળાનાં લગન આવ્યાં;

લગનીઆનો ઠાઠ ગોઝારો, બોરીઓ ગાળો,

ક્યાં રોકાણો રામવાળો !

ખરે બપોરે જાનું ઉઘલિયું;

જાનેયાનો ઠાઠ ગોઝારો, બોરીઓ ગાળો

ક્યાં રોકાણો રામવાળો !

બીજો રાસડો આ છે:

ડુંબરડા દોચલા થીયા ! પગ તારો વેરી થીયો !

સમવાળા બલદેરા ! ડુંબરડા દોચલા થીયા.

આ બન્ને રાસડાઓની પછીની ટુકો મળતી નથી. તે સિવાય રામ-વાણાના અરધા અત્યુક્તિ ભરેલા ને અરધા પ્રાસંગિક હોદાઓ કોઈક રાણીંગ રાવળ નામના વહીવંત્રાએ આ મુજબ રચેલા છે:

**ધાનાણીએ ધળીઆ બાપ ને બેટો ભે,
તુને નડતા તે તળમાં રાખ્યા રામડા !**

[હે રામ ધાનાણી ! તને સંતાપનાર બાપ અને દીકરા બન્નેને, એટલે કે ડોસા પટેલને તથા એના પુત્રને તે તલવારે ધમેડી નાખ્યા.]

**ધારી અમરેલી ધુળે, થર થર ખાંભા થાય,
દરવાજા દેવાય રાંઠે દિ'એ રામડા !**

[હે રામવાળા ! તારા ભયથી તો ધારી, અમરેલી અને ખાંભા જેવડા ગાયકવાડનાં શહેરો ધુળે છે, અને એ શહેરોના કોઠના દરવાજા સાંજ પડ્યા પહેલાં તો તારી બહીરે ખંબ થઈ જાય છે.]

**ચાચકને ડુંગર ચડી હાકલ દેછ હિન્દવાણ !
(ત્યાં તો) ખેપટ જાય ખુરસાણ કાળપૂછાં બીયાં કાળાઉત !**

[હે હિન્દુ ! હે કાળા વાળાના સુત ! ચાચક નામના ગિરના ડુંગર પર ચડીને તું જ્યાં ત્રાડ પાડે છે, ત્યાં તો કાળી દાઢીઓ વાળા ખોરાસાનીઓ (મુસલમાનો) વટોળીએ હરતી ધૂળની માફક નહાસી જાય છે.]

**પત્રક જે પવાડા તણા વટોદરે વંચાય,
મરેડીયું મોહુમાંય રૂદન માંડે રામડા !**

[તારી લડાઈના પત્રો વટોદરામાં પહોંચીને જ્યાં વંચાય છે, ત્યાં તો તે મારી નાખેલા મરાઠા નોકરીઆતોની સ્ત્રીઓ રૂદન આદરે છે.]

**કાળા કોડીનારથી માણેક લઈ ગયા માલ,
(એવા) હડમડીઆના હાલ કરિયા રામા કાળાઉત !**

[જેવી રીતે માણેક રાખના વાઘેર (કાળા) બહારવટીયા કોડીનાર ભાંગીને માલ લઈ ગયેલા તેવી જ રીતે તે હડમડીઆને બેહાલ કર્યું.]

**વાટકી જેવડી વાવડી, રાવણુ જેવો રામ,
માયકવાડનાં મામ રફલે ધમે રામડા !**

[વાવડી ગામ એક વાટકી જેવડું નાતું : પણ એનો નિવાસી રાત્રી
તો રાવણ જેવો મોટો : એ રક્ષ વતી ગાયકવાડનાં ગામો ભાંગે છે.

**શકતિ સુતી'તી શોયમાં, આપેલ નો'તો આહાર,
તૃપત કરી તરવાર, ફેડ પીવાડયું રામડા !**

[તરવાર સ્વરૂપી શક્તિદેવી અફસોસમાં સુતેલી. એને કોઈ આહાર
નહોતું આપતું. પણ હે રામ ! તેં એને રક્ત પીવરાવીને તૃપ્ત કરી.

**ખત્રીયાવટ ખલક તણી જાતી હેમાળે જોય,
વાવડીએ વાળા ! કોય રાખી અમરતે' રામડા !**

[દુનિયાની ક્ષાત્રવટ હિમાલયમાં ગળવા જતી હતી. તેને હે વાળ
રામ ! તેં વાવડીમાં અમર કરીને રોક્ષી રાખી.]

**કો'યો'તો અંજનીનો કુંવર, ફોળાણું રાવણુરાજ,
(એમ) અમરેલી ઉપર આજ ધાનાણી રામો ધણધો.**

[જેમ અંજનીના કુમાર હનુમાને કોપાયમાન થઈને રાવણનું રાજ
રોજ્યું, તેમ હે રામ ધાનાણી ! તું આજ અમરેલી પર કો'યો.]

**કણુખી આંધો'તો કાઠમાં એ લેવા ઈનામ,
હડમડીએ હિન્દવાણુ ! રક્ષે ધણધો રામડા !**

[શુન્દરાતનો પાટીદાર કણુખી ફોળદાર બનીને કાઠીઆવાડમાં
ઇનામની આશાએ બહારવટીયા-અમલદાર તરીકે આવેલો. તેને હે
હિન્દુ રામ ! તેં હડમડીયામાં કાર કર્યો.]

**જહ જૂનો ગરનાર, ખેંગારનો સરાપેલ ખરો,
સંધર્યો નહિ સરદાર (નકર) રમત દેખાડત રામડો.**

[જુનાગઢનો ગિરનાર પહાડ રા' ખેંગારના સમયનો શાપિત બન્યો
છે. એ રામવાળાને રક્ષી ન શક્યો. નહિ તો રામ રમત બતાવત.]

**અંગરેજ ને જરમર આફળે બળીઆ જોજી એ
ત્રીજું ગરમાં તે' રણુ જમાડયું રામડા !**

[યુરોપમાં અંગ્રેજ અને જર્મન જેવા બે બલવાન યોદ્ધા હડતા
હતા. અને ત્રીજું યુદ્ધ રામવાળાએ ગિરમાં જગાવ્યું. (આ દોહામાં ફક્ત
એટલું જ ઉપયોગી સૂચન છે, કે રામવાળાનું બહારવટું મહાયુદ્ધને
વખતે થયેલું.)]

મોવર સંઘવાણી

સંવત ૧૯૩૪ થી ૧૯૪૦

ઐતિહાસિક વિગતો

સ્વ. જશ્વીસ ખીમન:—

Last and far the greatest of them all Mhow Sadhwani, the Robin Hood of Kathiawar: * * Mhow Sadhwani was 'out' for years, and a thousand stories, true or legendary have gathered about his name. How for example he overtook Colonel Phillips marching along the road to Rajkot with his squadron of cavalry and offered the Colonel after having engaged him in friendly talk, a seat on his swift trotting Sindhi camel; and how they rode so for several miles, and parted the best of friends, the Colonel having no idea of the rather questionable company he had been keeping. Or how on another occasion Mhowa held up nearly all the Bania women of a certain village, near Wankaner, I think, in this way. There was a long winding stair leading down to a well, and beyond the well a cave. Hither eve

morning the Bania women would come for the day's water supply. Mhowa secreted himself round the corner at the foot of the stairs, and as the first woman descended, ushered her politely but firmly into the cave beyond. In this way he atlast had all the Bania ladies corralled, huddling together, terrified but incapable of raising any alarm. Mhowa then addressd them in true Robin Hood style; assuring them that they had nothing to fear in the way of personal violence, if they would divest themselves of their ornaments. Needs must when the devil drives, and all the ladies were stripped off everything of value they had about them. Mhowa then bade them a polite adieu and particularly begged them to tell their husbands that they had been treated with all consideration and knightly courtesy. Off went Mhowa with his booty in one direction, the sorrowing and despoiled ladies in another to explain the sad morning's work to, and if possible placate their irate husbands. Nothing in all Mhowa's career, though, seemed to me as comic and characteristic as its close. Catching a popular outlaw, and on the whole Mhowa was popular in spite of his robberies, is a difficult if not an impossible matter in Kathiawar—for a while. Especially when he is so resourceful, has friends everywhere, and is as well mounted as Mhowa was on his far-famed Kathi mare. He would pounce here, and before the news of his coup had reached the nearest police he would be off and away over the Burda hills, or into the Gir, or across the trackless Rann. But by degrees the hunters are almost always able to make the country too hot to hold the quarry. Then there is nothing for it, but flight to alien lands, or one last desperate rally, and perhaps.

a glorious death. Five thousand rupees were offered for Mhowa dead or alive before I went on leave.

x x x As the hunt waxed hotter and hotter on the heels of Mhowa, as he grew by degrees tired of being chased in season and out of reason, he arranged through his uncle Petho to surrender to Captaid Salmon, then employed, if I remember right, on special outlawry duty. Mhowa never was captured; I do'nt think he ever would have been. He knew the whole country too well, he had too many friends, and really few enemies. It is only when their women turn against them, or when their friends betray them that the Kathiawar outlaws are fairly run down and caught. But Mhowa and Petho put their heads together and decided that it was time to put a stop to this raiding and pillaging. Very amusing for a while, possibly profitable, but one may have too much even of a good thing and after five or six years of it Mhowa felt that he had enough and more than enough. So he resolved to take his chance. I forget exactly how it was contrived that Petho should get the Government reward for the 'Capture', or whether it was actually Petho or some one else put up in Mhowa's name to be informer, and so secure the reward. But Mhowa was duly "Captured" by Captain Salmon who had the honour of receiving his sword, and making him prisoner. The 5,000 rupees in the meanwhile had been deposited with the local European shopkeeper, to Mhowa's credit. His trial took place before Mr. Whitworth in my absence. Mhowa retained the leading Rajkot Barrister, Mr. H. A. Wadya, and Mr. Wadya daily drew his three hundred rupees out of the Government reward

deposited to Mhowa's credit with the Rajkot European shopkeeper. The trial lasted about ten days and resulted in the triumphant acquittal of Mhowa. Could anything have been more satisfactory ? I am sure my old friend Mr. Wadya was content. Often have we laughed together over the source of that Rs. 3000 fee. Mhowa had every reason to be content, for there still remained about 2000 rupees out of his own blood-money for his own use and benefit, while he was now a free man to boot, and might go where he would in open day, with all the credit of his past achievements and remarkable history like a halo about him. And the Government and the country might be well enough content too, for there was an end of the outlaw, and a prospect of more peace and quiet over the tracts he used to harry than had been known for many a year.

કીનકેઈકઃ—

The first of the three Miana outlaws, Mor Sandhani had some real or fancied grievance against the ruler of Malia, and squared accounts by a most successful career of wickedness. He was banished from the State, and Girdalal, the State Karbhari, fancied that he had gone for ever. The Agency Thandar Chotalal, however, learnt that although Mor Sandhani had been for year in exile, his wife in Malia was *enceinte*. He went to her house and from her discovered that Mor had paid her several secret visits. The Thandar informed Girdalal, who also saw the lady, but believing in the efficacy of his own police arrangements, coarsely suggested to her that she had found another husband nearer home. She was furious, and on Mor's next appear-

ance made him promise that he would raise the laugh against Girdalal as loudly as he had raised it against her. Mor did not long delay. He and his band hid themselves in a field of tall millet by which the main road ran. As expected, the Karbhari drove past. The carriage was stopped, the unfortunate occupant dragged into the crops, and there, in spite of threats and entreaties, his nose was dexterously removed. Mor's wife was fully satisfied, for the Charans sang her vengeance in every petty Court in Kathiawar.

x x x

After six year of outlawry Mor Sandhani surrendered and was tried on several charges of murder and dacoity by the then Judicial Assistant. But as the witnesses in turn met the baleful gaze of the dreaded outlaw, their hearts failed them, for they remembered how on a previous occasion he had subsequently flayed alive a hostile deponent. They could not recollect, they said. They thought the prisoner was like the man whom they saw commit the offence but they could not swear to him. Mor was acquitted and was bribed to good behaviour by a grant in Jamnagar, where he eventually died, full of years if not of sanctity. [Outlaws of Kathiawar : page 47-51]

૧

સવારની કચેરી ખલ્લાસ થઇ અને તુર્ન જ એક પાત-
ળીઓ, ઠીંગણો, પલુ ચોકખા નમણા ચહેરાવાળો આદમી
ઉભો થયો ને ઠાકારને નીચા લળીને સલામ કરી.

“કેમ મોવર જમાદાર ?” ઠાકારે ઉભા થનારને પૂછ્યું,
“કેમ આજ વેલા વેલા ઉભા થયા ?”

“બાવા ! મારો છોકરો બિમાર છે. એની સારવારમાં
કદાચ સાંજની મરાલને ટાણે બેઘડી મોડું વેલું થાય તો માફી
માગી લઉં છું.” કતલ કરી નાખે તોય જોવી ગમે એવી
પાણીદાર છરી શી મીઠી દોંગાઇને મુખમુદ્રા ઉપર ધારણ કરતો
એ બાંકીઓ મીયાણો બોલ્યો.

“ફિકર નહિ, જાઓ.” કહીને ઠાકારે ય મ્હોં મલકાવ્યું.

માળીઆ ઠાકારની કચેરીનો એ માનીતો મીયાણો ઘેરે ગયો.
હથીઆર પડીઆર પૂરેપૂરાં બાંધી લીધાં અને આખી સોરકમાં
નામીચી પોતાની રોઝડી ઘોડી પર પલાણ મોડ્યું. એ પડછંદ મીયા-
ણીઓ બારણામાં આવીને ઉભી હતી તેની સામે દુતાઇલયું મ્હોં
મલકાવતો રોઝડી પર રાંગ વાળીને એ ચાલી નીકળ્યો. ઘરમાં દીકરાનો
મંદવાડ હોવાની વાત ગલત હતી એ તો બોલનાર ને સાંભળનાર
સહુ એ સમજતા હતા.

આ રોઝડીનો અસ્વાર તે પોતે જ મોવર સંઘવાણી : બાપનું
નામ સંધુ. માનું નામ રેમાં. જે એ જણીઓ બારણામાં વળાવા

આવી હતી તે બેઠિ એની ઓરતો ખીજ્યાઇ અને રૂપાંખાઇ. અત્યારે એ જાય છે પોતાનો પ્યારો ધંધો ખેડવા : રોઝડી પણ ધણીની નાનકડી કસાએલી કાયાને પીઠ પર ગુલ્તાન કરાવતી પંથે કાપી રહી છે. બેળા આટલા ભેરખંધો છે: ગોપાલ બેચર-હેડાઉ નામે એક બ્રાહ્મણ, મામદળમ, મોવર કાળ રાણા, વાલો નામોરી હુઠો, સુંમા રઘુ, ઇસો માણેક, રણમલ સરમણ, રણમલ સામત કાળે, અને માણેક ભારો નામના આઠ મીયાણા.

સાતેક ગાઉ આધે એક વીડી આવે છે. મોરખી શહેર તાપ્પાના જેતપર ગામે જવાનો ધોરી રસ્તો આવ્યો જાય છે. એક પડખે સપાટ રેતાળ રણ સળગે છે ને બીજે પડખે ખોયાણ નદી મચ્છુનાં ઉંડા કોતરો પડ્યાં છે. તેવી જગ્યાએ સંતાઇને ટોળી બેસી ગઇ. બરાબર ટેવ્યા પ્રમાણેને ટાણે મોરખીના માર્ગે એક ઉંટ દેખાણો. ઉપર બે અરવાર છે. અસલ થળેનાં ઉંટ પણ કસકસી જાય એટલો વજનદાર માલ એ તોતીંગ જનવર પર લાદેલ છે.

ઉંટ આવી પહોંચતાં જ લૂંટારા હિલા થયા. આડા ફર્યા. અરવારોને બંદૂકની નાલ્ય દેખાડી. ઉંટ ઝોકારાવ્યો. સામાનના કાથળા તોડાવ્યા. અંદર સોનાની પાટો અને મશરૂના તાકા ઉપર તાકા હતા. દરેક જણાએ પોતાનાં ઘોડાંની પીઠ નમી જાય એટલો માલ લાદી ઘોડાં લાંકી મુક્યાં. પરબારાં મચ્છુ નદીના સાકરીઆ વોંકળામાં ઉતરી એક છુપી જગ્યાએ લૂંટ દાટી. સાંજે મશાલ ટાણે મોવર જેવો હતો તંવા બનીને માળીઆ હાકારની કચેરીમાં ખાજો લાજર થઇ ગયો. હાકારે મ્હોં મલકાવ્યું.

બીજા દિવસની પહેા ફાટે તેટલામાં તો આખી કાઠીઆવાડ સોંસરવી સુસવાટી બોલી ગઇ કે માળીઆ અને મોરખીની વચ્ચે વીડીની અંદર મોરખી રાજની જેતપર જતી ભારે બેંગી લૂંટાણી. મોરખી રાજના પગીઓએ પગેફં કાઢ્યું. સગડ વીડીમાંથી સાકરીઆ વોંકળામાં ઉતરી પરબારા માળીઆ ગામમાં નીકળ્યા.

રાજકોટની એજન્સી જાણતી હતી કે મોરખી અને માળીઆનાં બેય ભાંડુ રાજ વચ્ચે વંશપરંપરાની અદાવત સળગી રહી છે અને

એઉ સામસામા પોતાના ભોળા ભારાડી મીયાણાઓને મદદમાં લઇ અરસપરસની હદમાં ચોરીઓ, લૂંટફોટો ને ધીંગાણાં કરાવે છે. એ ય રાજની એ દુશ્મનાવટમાં બહાદુર અને અક્કલહીન મીયાણા એટલે સુધી હથીઆર બની રમ્યા હતા કે એ આખી કામ ચોર અને ડાકુ થવામાં પોતાની વડાઇને પોતાની ઇજ્જત સમજતી થઇ ગઇ હતી.

માળીઆ ફકાર પર એજન્સીનું દબાણ ઉતર્યું: કાં તો ચોર સોંપી દો, નહિ તો તમારી ગાદી કુલશે. જાહેરે રાજ એ ટોપી-વાળાની પાસે મીયાની મીની બની ગયો. મોવરને એણે એકાન્તે બોલાવી પોતાની આફત કહી. મોવરે મૂંછેતાવ નાખીને કહ્યું કે “ફકર નહિ બાવા ! એ કામો મેં જ કર્યો છે. તમારા રાજ સાદુ થઇને હું સોંપાઇ જવા તૈયાર છું. પણ મોવરને તમે કાંડું ઝાલીને સોંપો એ તો ન બને. તમે તમારે મારા સામી આંગળી ચીંધાડી દો. પછી ભલે મને એ મૂછાળા ઝાલી લીધે.”

૨.

“હું પોતે જ મોવર: મોરખીની બેંગી પાડનારો હું પોતે જ. મરદ હો તો ઝાલજો મને.” એટલું બોલીને પોતાના આંગણામાંથી ચોરે રોઝડીને દબાવી. આખી ફાજ એનું ઘર ઘેરીને ઉભી હતી તે ઉભી જ થઇ રહી, અને બહારવટીયાની ઘોડી વીજળીના સબકાગ જેવી સહુની આંખો આંજીને નીકળી ગઇ. તરવરીઓ મીયાણો જંગલમાં જઇને ઉભો રહ્યો. જોતજોતામાં તો એની આખી ટોળી બંધાઇ ગઇ, ને પછી રોઝડીનો ધણી રણુ ખેલવા લાગી પડ્યો. આખી હાલારને એણે ચકડોળે ચડાવી.

*

મોવરના મશીઆઇ પેથા જામને અલાણા નામનો દીકરો હતો. જુવાન અલાણો મોવરની ટોળીમાં ભળી ગયો હતો. આખરે પેથા જામના દબાણથી મોવરે અલાણાને સુપ્રત કરી દેવો એવું હતું.

અલાણુને સોંપવા મોવર માળીએ આવ્યો. પડખેના ખડ ભરવાના વાડામાં એ અમલદાર હાજર હતા, એક બાવામીયા માજીસ્ટ્રેટ એને બીજો ગિરધરલાલ કામદાર. બેઉએ પેથા જામની મારફત કહેવરાવ્યું કે “અમે અલાણુને કાંઈ સળ નહિ પડવા દઈએ.”

મોવરે કહ્યું “અલાણુ ! જો એ ખૂટશે તો હું બદલો લઈશ. ન લઉં તો સંધુ સંઘવાણીના પેટનો નહિ.”

પણ અમલદાર બદલી ગયા. અલાણુ પર મુકદ્દમા ચાલ્યો. પાંચ વરસની ટીપ પડી. એ સમાચાર મોવરને પહોંચ્યા. સાંજને ટાણે બહારવટીયો માળીએ ઉતર્યો. મુલ્તાનશા પીરની જગ્યામાં છ માણસો સાથે પડાવ નાખ્યો. છયેને કહ્યું “તમે જાઓ ચાણુ પર. હું પીરની જગ્યાએ નગારાં વગાડું એ સાંભળો ત્યારે તમારે બાવામીયા ઉપર તાક્ષીરો કરવો.”

વાળુટાણે મોવરે ડંકો કર્યો. છયે જણાએ માજીસ્ટ્રેટના મકાન પાસે ઊભા રહીને હાકલ દીધી કે “બાવામીયા, ખૂટલ, બહાર નીકળ, જો ખરો જમાદાર હો તો.”

પણ બાવામીયા ન નીકળ્યો. પછી મોવરે જઈને ચાણુની ચોતરફ કાંટાની વાજ્ય હતી તે સળગાવી. કાંઈ માણસોને નુકશાન ન કર્યું. ઘોડાં તબડાવીને સાતે જણા રણને સામે કાઢી ચાલ્યા ગયા.

૩

“એલી બીજા, ગિરધરલાલ કામદારે એક વાત પૂછાવી છે.”

“શું ?”

“કે તારો ધણી મોવર તો બહારવટે રખડે છે તે તને આ હમલ ક્યાંથી રહ્યા ?”

“હમલ ક્યાંથી રહ્યા ? કે’જો છ વાણીઆને કે ઈ વાતનો જવાબ હું નથી આપતી, પણ જેના હમલ રહ્યા છે એ દાઢી-

મૂછનો ધણી આવીને દેશે, કે'ને કામદારને, કે હવે ઝાઝી વાર નહિ લાગે.”

માળીઆનો કારભારી ગિરધરલાલ માનતો હતો કે આવા ચોપાપહેરાના પાકા બદોબસ્તમાં થઇને બહારવટીયો રાત વરત આવળ કરી શકે નહિ; અને બીજા બાળુએ એને બાળુ થઇ કે મોવરની સ્ત્રી બીજાબાઇને મહિના રહ્યા છે. એ બાળીને વાણીઆએ ભૂલ ખાધી. મીયાણીઓની નીતિ ઢીલી લેખાય, અને મીયાણા મરદોના ખૂનખરાયા પણ એની ઓરતોનાં મેલા શીલમાંથી જ નીપજતાં હોય, એટલે ગિરધરલાલે બીજાને દલકા માનવાનું ગોથું ખાધું. કાઇ બાઇની સાથે એણે બીજાને મેણું કહેવરાવ્યું. પણ બહારવટીયાની બાયડી આ ખોટા કલંકને ખમી શકી નહિ. એનો ધણી મોવર તો વખતોવખત ઘેર આવીને રાત રહી જતો. બીજે વખતે જ્યારે એ આવ્યો ત્યારે બીજાએ ગિરધરલાલને જવાબ પહોંચાડવા માટે એને ઉશ્કેરી મૂક્યો. અને મોવરે બાતમી મેળવીને એ જવાબ દેવાનું ટાણું નક્કી કરી લીધું.

દિવસ આથમતો હતો. વવાણીઆ બંદરથી એક સીગરામ આવતો હતો. એમાં ગિરધરલાલ પટવારી હતા. માળીઆ તદ્દન ઢૂંકડું રહ્યું. દરબારગઢની મેડી ઉપર એકેલા ઠાકાર અને તેના દસોંદી વવાણીઆની સડકે નજર કરતા કામદારની વાટ જોવે છે. સીગરામ બાળુ કે એક વાર દેખાણો પણ ખરો; પછી પાછા ઝાડનાં ઝુંડમાં દાખલ થયેલો સીગરામ દેખાતો બંધ થયો. કેમકે માર્ગે કામદારની મહેમાની થઇ રહી હતી.

બહારવટીયાની ટોળીએ કામદારને ઉતારીને ખેતર વચાળે સોનેરી તળાવડીને કાંઠે લીધા. મોવરે કહ્યું કે “ગિરધરલાલ કામદાર ! હમલ કેના રહ્યા છે એ સવાલનો જવાબ લેતા બાળુ, મરદની ઓરતને તો મરદના જ હમલ હોય એ વાત ભૂલતા નહિ. પણ કદાચ ભૂલી બાળુ તે માટે હમેશનું સાંભારણું આપું છું.”

એટલું કહીને મોવરે ભેડને ધસારો કર્યો. સળેલી છુરી બહાર નીકળી.

“એ મોવર ! તારી ગૌ ! પાંચ હજાર રૂપીઆ આપું.” ગિરધરલાલ ગરીબડો ચઢને રગરગ્યો.

“પણ રૂપીએ કાંઈ મારી બીજાં રીઝે લા ? તારી માફક છે એ ઠેકડીની શોખીન છે ગિરધરલાલ !” મોવર હસ્યો. એ ટાણે ગિરધરલાલનું નાક કાપી લેવામાં આવ્યું. થોડીક વારે સીગરામ માળીઆમાં પહોંચ્યો, ત્યારે બીજા બાળુ બહારવટીયા ઘણા ગાઉ ઉપર નીકળી ચૂક્યા હશે.

૪

પછી તો એના બહારવટાની બેડે કેં કેં સાચા ખોટા બનાવો બેડાયા છે. કહેવાય છે કે રાજકોટની સડકે એક વાર મોવર સાંઢણીની સવારી ખેલતો રાજકોટ બાવણીવાળા ગોરા અમલદાર કર્નલ ફીલીપ્સને આંખ્યો. એ અજાણ્યા અંગ્રેજની સાથે બહારવટીયો અલક મલકની મોજલી વાતોએ વળગ્યો. સાહેબને પોતાની અસલ સંધી સાંઢ્ય ઉપર એસારી ગાઉના ગાઉ સુધી સાથે મુસાફરી કરી. અને પછી રાજકોટના બંગલા ચમકવા લાગ્યા એટલે સાહેબને નીચે ઉતારી, હાથ મિલાવી, મોજલો રંગીલો મોવર બીજા દસ્યે ચાલી નીકળ્યો. પાછળથી જ્યારે ગોરા કર્નલ ફીલીપ્સને પોતાના તે દિવસના ભેડખંધની બાણ ચઢ ત્યાં એની અજાણ્યબીનો પાર નહોતો રહ્યો.

*

વાંકાનેરની સીમમાં કોઈ એક વાવ હતી. વાવની અંદર બાળુમાં બાંધેલું એક ઉંડું બોંયડું હતું. એ વાવ ઉપર વાંકાનેરના એક ગામનો પાણીશેરડો હતો. રોજ સવારે ઉજળાં વર્ણની ખી-આરીઆ આદી પહેરીને ત્રાંબાપીતળને ચળકતે ભેડલે ત્યાં પાણી ભરવા આવતી. એક દિવસ એવો જ રડો પ્રભાતનો પહોર

ચડતો હતો. પહેલી પનીઆરી પગથીઆં ઉતરી પાણીને આરે જતી હતી. છેલ્લે પગથીએ પહોંચી ત્યાં પડખેના વાંકમાંથી એક આંઠીઓ રૂપાળો આદમી પૂરે હથીઆરે ઉભો થયો. આછની સામે પોતાની તીણી નજર નોંધી, નાક પર આંગળી મૂકી. હેજતાએલી પનીઆરીને એણે ભોંયડું ચીંધાડ્યું: “બહોશ મા હો બોન ! તારો વાળ વાંકો નહિ કરે. હું મોવર છું. બોનું ડીકરીયુંનો ભાઇ-બાપ છું. પણ હમણાં તું આ ભોંયરામાં ચાલી જા !”

બાઇ અચકાણી. મોવરે કહ્યું “બોન ! બીજો છલાજ નથી.” બાઇ ભોંયરામાં ગઇ. એમ બીજી, ત્રીજી, ચોથી, જેટલી ઉતરી તેટલી તમામને ભોંયરામાં પૂરી. પોતે આથો ઉભો રહીને બોલ્યો “બોનું ! તમે મારી ધરમની બોનું છો. તમારા ગરીબ ભાઇને તમારાં ધરાણાં કાઢી દઇને પછી ખુશીથી ચાલી જાવ બાપા.”

ધરાણાંનો ઢગલો થયો. પનીઆરીઓ છુટી થઇ. મોવરે કહ્યું કે “બોનું ! કસમ દઉં છું, તમારા ધરવાળાઓને સાચંસાચું કહેજો કે તમારી લાજમરજદ મેં કેવી નેકીથી સાચવી છે !”

વાવમાંથી નીકળીને ધરાણાંની પોટલી સોતો બહારવટીયો ઘોડી દોટાવી ગયો અને પનીઆરીઓ ખાલી બેઠે ગામને કેડે પડી.

x

સોમાસર અને મૂળી વચ્ચેના મારગમાં બહારવટીયાએ એક મોતી અને અત્તર વેચનાર સરૈયા મેમણને રોક્યો. એની પેટી ઉઘડાવી. અંદરથી રંગબેરંગી સાચાં મોતી નીકળી પડ્યાં. “ભાઇ ભાઇ !” રંગીલો મોવર નાચી ઉઠ્યો; “મારી રોઝડીની કેશ-વાળીને વાળે વાળે મોતાવળ પરોવીશ.” ભારો માણેક, ઇસો માણેક, મુમદ જમ વગેરે બધા સાથી મોતી ઉપાડવા લાગ્યા. અધવાલી અધવાલી દરેકને ભાગે આપ્યાં. ઘોડીઓની કેશવાળીમાં બધા પરોવવા મંડ્યા. મેમણ ધણું કરગર્યો. ધણાં તોછડાં વેણુ કાઢવા લાગ્યો. આખરે “એ મોવર ! તેરેકુ હઝરદ પીરકા સોગંદ !” જેટલા સોગંદ આપ્યા ત્યારે મોવરે મેમણની એક ભરત ભરેલી

દણા છોડી દીધી. ગાળો દેતો દેતો સરૈયો કહેતો ગયો કે “ મોતી સાચાં છે. મોઢાં કરીને વેચજો ! ”

x

ભોજવાવ અને વીરમગામ વચ્ચે એક જન સ્થળ હતું. એમાં મોવર આવે છે. ગાડાં ઉભાં રખાયાં. બેજો એક બાજુએ જીવાન છોકરો વોળાવીઓ હતો તે દોડીને બહારવટીયાની તથા વરના ગાડાની વચ્ચે વચ્ચે ઉભો. કહ્યું કે “ મને મારીને પછી જન લૂટો. ”

ખડખડાટ હસીને મોવરે ખંભેથી બંદૂક ઉતારી. “ આ જોઈ છે ? ” એમ કહી સામેના આવળના થડ ઉપર ગોળી છોડી. આવળનું લાકડું વીધીને ગોળી ધ્રોપટ ગઈ. બહારવટીએ કહ્યું “ જો મારાજ ! આટલી વાર લાગશે. ”

જવાંમદ છોકરો વિના થડકે ફક્ત એટલું જ કહ્યું કે “ હા, પણ મને મારીને પછી લૂંટશે ને ? ખુશીથી. ”

મોવર ખૂબ હસ્યો. એની દોંગી આંખોની લમ્મરો બેળી થઈ ગઈ. ખામણ જીવાનની પીઠ થાપીને કહ્યું “ રંગ છે જીવાન ! તારું વોળાવું સાચું. તને ન લૂંટાય. ”

મોવર ચાલી નીકળ્યો.

x

વાગડ, કચ્છ અને સિંધ સુધી મોજલા મોવરની રોઝડી પંથ ખેંચવા લાગી. આજે આ સીમાડે, તો કાલે કાણ જાણે ક્યા આધા પંથકમાં, એમ ઝૂક ! ઝૂક ! મોવર ઝગકવા માંડ્યો. એમ કરતાં એક દિવસ સોરસેડોના સોળ ગાઉ લાંબા રણમાં કચ્છ અને સિંધની વચ્ચે સાંજે એક સાંઢીઆની કતાર ચાલી જતી હતી તેની આડો મોવર ઉભો રહ્યો. કહ્યું “ ઉભા રાખો સાંઢીયા. જડતી લેવી છે. ” એ બોલની પછવાડે સાત આઠ બંદૂકોની નાલ્યો પણ લાંબી થઈ ગઈ હતી.

“એલા કાણુ છે ઇ?” પાછલી સાંઘ્ય માથેથી પડકાર આવ્યો.

“ઇ તો કાકો મોવર સંઘવાણી છે.” આંહીથી બહારવટીયાએ ખડખડાટ હસીને સામી હાકલ કરી.

“મોવર સંઘવાણી! મલકનો ચોર !” એમ કહેતો સાંઘ્ય માથેથી ફેકડો મારીને ફક્ત તલવારભર એક આદમી મોખરે આવ્યો. “એલા ભાઇ ! તમતમારે હાંકી મેલો સાઢયું ! હું ઉભો છું એકલો.” એમ પોતાના સાંઘ્યવાળાને કહેતો મર્દ આગળ ધસ્યો. એકલી તલવારે મોવરના ચાર પાંચ ઘોડાવાળાને તગણા. મોવરે પોતાના જણને કહ્યું કે “કાઇ એને બાંદુક મારશે મા. મને પૂછવા દો.” પછી પોતે એ તલવારવાળા તરફ ફર્યો. પૂછ્યું : “કેવો છો ભા ?”

“છું તો વાણીઓ. અને આ માલ મારા વેપારનો છે. અંદર મારા પૈસા, કાપડ વગેરે જોખમ છે. પણ મોવર સંઘવાણી ! તું તો મરદાખતો આટો છો, માટે આજ આવી જ પડમાં. સંઘના વાણીઆ શેના ઘડેલા હોય છે એ કાઠીઆવાડમાં જઈને તારે કહેવા થાશે. માટી થા મોવર !”

‘હો...હો...હો’ મોવર ખીલ્યો. “સાર્યા મરદ, ખરો મરે એવો મરદ, અસલ છુંદનો બહાદર ! હાંકી જ દોસ્ત તારી સાંઢયુંને. તને હું ન બોલાવું. હું મોવર !”

“તો પછી તું મારો મહેમાન કહેવા, મોવર ! આ લે આ ખાવાનું” વાણીઆએ પોતાના ભાતામાંથી ખાવાનું કાઢી આપ્યું.

૫

કો ઇ ઉપાયે મોવર ઝલાતો નથી. રજવાડાંની પોલીસ ખૂટલ છે. તાલુકદારો અને જમીનદારોના દાયરાનું તો એ રમકડું બની ગયો છે, એની મોજલી વીરતા સહુને જાણવી સાંભળવી પ્યારી

લાગે છે. એને કોઈ ઝલાવા દેતું નહિ. અને એમ થાતાં થાતાં તો સાડા પાંચ વરસના વાવલા વાઈ ગયા, પણ મોવરનો પતો લાગતો નથી. જીવતો કે મરેલો જે કોઈ મોવરને ઝાલી આવે તેને રૂ. પાંચ હજારનું એ ધનામ જાહેર થયું હતું. છતાં રોજ-રોજ મોવર ગામો ભાંગતો ને કેડા ઉજ્જડ કરતો રહ્યો. આખી સોરઠ જ્યારે હાથ હેઠા નાખીને થાકી ગઈ ત્યારે મુંબઈથી એક જ્યાંમર્દ લશ્કરી ગોરો ઉતર્યો. છ મહિનાની અંદર મીયાણાને ચપટીમાં ચોળવાનું બીડું ઝડપ્યું. છ મહિના ઉપર એક દિવસ વીચે આ દેહ જ ન રાખું, એવી એણે પ્રતિજ્ઞા કરી. એનું નામ કેપ્ટન સામન (Samman) સાહેબ.

સામન સાહેબે બહારવટીયાને પગલે પગલે ધરતીને ધગાવી મૂકી. મોવર સોરઠ મૂકીને ગુજરાતમાં ઉતરી ગયો. વાતો થાય છે કે બહારવટીયો ડીસા કેમ્પમાંથી કોઈ ગોરા સાહેબની મડમને રાતોરાત પલંગ સોતી ઉપાડીને કાઢી ગયો અને એને ધર્મની બહેન કહી પોતાના છુપા રહેઠાણમાં રાખી. આખરે એને કાપડાની મોટી રકમ આપીને પાછો સાહેબના હાથમાં સોંપી આવ્યો. વળી બીજી ભળતી વાત એમ થાય છે કે આ મડમ કાઠીઆવાડના હવા ખાવાના થાનક બાલાચડીથી ટપ્પામાં બેસીને આવતી હતી તે વખતે હૈયારા અને જાઇવા વચ્ચે વોંકળામાં મોવર એને કબજે લઈ રોઝડી ઉપર બેલાડયે બેસાડી પોતાના રહેઠાણ પર લઈ ગયેલો.

પણ આ બધી વાત ખોટી છે. લોકોએ મોવરના બહારવટાને ધર્મ-બહારવટું માન્યું તેને લીધે ઉઠાવેલી આ કલ્પના છે. સાચો કિસ્સો તો એ બહારવટીયામાં સામેલ રહેનાર એક સાક્ષી પાસેથી એવો જડયો છે કે—

મોવર ડીસાથી પાલનપુર તરફ અગીઆર ઘોડે આવતો હતો. ખરચીપૂટ હતો. સાંજ પડી એટલે સડક પર એક વાણીઓ ધરેણે લૂગડે સામે મળ્યો. એને લૂંટ્યો. બે સગરામ મળ્યા એને પણ લૂંટ્યા. ત્રીજો એક સગરામ ચાલ્યો આવે છે. પાછળ એક

સોનેરી લુંગી વાળો હથીઆરખંધ અસ્વાર વોળાવીઓ બની આવેછે. મોવરની ટોળીએ એ અસ્વારને પકડી એનાં હથીઆર આંચકી લીધાં. સગરામ ઉભો રખાવ્યો. અંદર એક મડમ બેઠેલી એને ઉતારી, ભોંય પર પાથરણું પાથરી મડમને અદબથી બેસારી. સગરામ તપાસ્યો. પણ અંદર કાંઈ જ નહોતું. મડમને પાછી અદબથી બેસારીને સીગરામ રવાના કરી દીધો.

૬

મા રવાડ મુલ્કની કોઈ વંકી જગ્યામાં બહારવટીઆએ ધરતી ઉપર બેઠાં બેઠાં ધૂળમાં લીંટા કરીને પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે ‘ભાઈ, ભારી ફાંકડાં નજૂમ નેવાય છે. કોઠા-વાળો પીર સ્વપનામાં આવીને કહે છે કે હું છૂટી ગયો. મારો ભાઈ પેથો જન્મ જાણે મને તેડવા આવે છે.”

થોડી વારે મોવરનો ભાઈ પેથો જન્મ દૂરથી દેખાણો. સહુ ભાઈઓ ભેટ્યા. પેથા જન્મે કહ્યું “ભાઈ મોવર ! આપણું બાલ્યપણ્ય ને ઓરતો વઢવાણ કાંપની જોલમાં પડ્યાં છે. હવે કાં તો તું મને ગાળીએ માર, ને કાં આવીને રજુ થા !”

“રજુ થઈને તો ફાંસીને લાકડે લટકવું ને ?”

“સાંભળ મોવર. માંડીને વાત કહું. રજુ થઈ જવાનો ખરો લાગ આવ્યો છે. એજન્સી અને રજવાડાં તોળાહ પોકારી ગયાં છે. સામન્ડ સાહેબની પ્રતિજ્ઞાની છ મહિનાની મુદત ખલ્લાસ થવા આવી છે. સત્તાવાળાની ફજેતી બોલાય છે. એટલે સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે જો મોવર રજુ થાય તો રૂ. પાંચ હજારનું ધનામ મારા નામ પર કરીને તને અપાવું, અને તારો મુકદ્દમા ચાલે તેમાં તને છીની આંચ પણ ન આવે. તારી સામે એક પણ પૂરાવો ન પડે એવી તજવીજ કરવામાં આવે.”

“ સાહેબનો બોલ છે ? ”

“ હા, સાહેબનો બોલ. ”

“ હાલો ત્યારે, હું રજુ થાવા આવું છું. ”

ગુજરાતના ડીસા કાંપથી થોડેક આંધે ઝાડીમાં મોવરે આવીને તામન્ડ સાહેબની સન્મુખ હથીઆર છોડ્યાં. એને ઝાલીને રાજકોટ લઇ આવ્યા. બાલાચડીની ટેકરી ઉપર અદાલત બેઠી. મોવરના માથાના ધનામના રૂપીઆ પાંચ હજાર સરકારે રાજકોટની એક અંગ્રેજ વેપારીની પેઢીમાં જમા રખાવ્યા. ગોરો જડજ સાહેબ કોર્ટન ફ્રન્ટન સેશન્સની અદાલત ચલાવવા બેઠો. લૂંટ, ખૂન, અને નાક કાપવાના અનેક કિસ્સામાં એક પછી એક સાક્ષીઓની જુગાની લેવાણી. પ્રથમથી જ થએલી ગોઠવણ પ્રમાણે એકાએક સાક્ષી આરોપીના પીજરા સામે નજર કરી, મોવરની રાતી આંખ સામે મીટ માંડી, પદાવેલા પોપટની જેમ કહેતો ગયો કે “ના સાહેબ, આ તો નહિ, આના જેવો કોઇક બીજો જણુ ઇ ગુન્હો કરનારો હતો !”

દસ દિવસે આ મુકદ્દમાનું નાટક ખલ્લાસ થયું. મોવર સો સો ગુન્હાના આરોપમાંથી સાવ નિર્દોષ ઠરી છૂટી ગયો. રૂ. પાંચ હજારમાંથી એના વકીલની શ્રી બાદ જતાં બાકીની આખી રકમ એને સુપ્રતં થઇ અને નવાનગરમાં વીસા જામે મોવરને જમાદારીની જગ્યા આપી. એ આખરફાર હાલતમાં જ મોવરની આવરદા પૂરી થઇ.

કંટાળેલા દર્દીઓને

સ્વાદિષ્ટ અને તરત અસર કરે તેવી
હોમીઓપેથી ગોળીઓ દ્વારા તમામ દર્દોનું
જડમૂળથી નિવારણ થઈ શકે છે.

- ¶ હોમીઓપેથીનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોને આધારે રચાયેલું છે: બીજાં તમામ વૈદ્યકશાસ્ત્રો કરતાં ચઢી-યાતા તરીકે તેનો આજે સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે.
- ¶ હોમીઓપેથીનો છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધો મુજબ જીવન-પલટા કરનારા અમેરીકામાં આજે સૌથી વિશેષ પ્રચાર છે. અમેરીકામાં આજે હોમીઓપેથીના પદવીધર ૧૯૦૦૦ ડાક્ટરો છે. અમેરીકાના અત્યારના પ્રેસીડેન્ટ ટુવરે પર્સનલ ફીઝીશ્યન તરીકે હોમીઓપેથીસ્ટ ડાક્ટર જોએલ ટી. જુનીની સત્તાવાર નીમણૂક કરી છે.
- ¶ હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દો વાલકાપ (ઓપરેશન) કર્યા સિવાય મટી શકે છે: પાહું, ભગંદર, હાડકાનો સડો, હાડકાનું વધવું, પથરી, કંઠમાળ, અંધિ વગેરે ગાંઠો, ગર્ભાશયના સોજા વગેરે દર્દો, હરસ, મસા, એપેન્ડીસાઇટીસ. વગેરે વગેરે.
- ¶ હોમીઓપેથીથી નીચેનાં દર્દોનું પણ જડમૂળથી નિવારણ થઈ શકે છે: હીસ્ટીરીઆ, વાઈ, ગાંડપણ, જ્વાનતંતુનાં દર્દો, મધુ-પ્રમેહ, ક્ષય, દમ, જુની ઉધરસ, પક્ષધાત, પ્રદર, ખરજવા, ચામડીના જૂના વ્યાધિઓ, અનિયમિત અટકાવ વગેરે વગેરે.
- વધુ ખુલાસા માટે દર્દીની સ્થિતિ વગેરે વિગતો સાથે લખો:

ડૉ. પોપટલાલ ત્રીકમલાલ સંઘવી

H. M. B., M. C. P., M. C. S. (India)

કોલેજ ઓફ ફીઝીશયન્સ એન્ડ સર્જન્સ

(ઈન્ડીઆ) ના માછ હાઉસ સર્જન

(તા. ૧૦-૬-૨૬)

લીંબડી : કાઠિયાવાડ

શું તમારે ઘર બેઠાં હારમોનીયમ વગાડતા રીખવું છે ?

તો આજેજ મંગાવો

ધણા સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલ સંગીતનું

મોટું દળદાર પુસ્તક

ભારત મ્યુઝીક ગાઈડ

ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫ (બેગા)

રૂપિયા ૬-૦-૦ પોસ્ટેજ માફ

એક જ પુસ્તકમાં પાંચ ભાગ સાથે છપાવ્યા છે. પૃષ્ઠ ૮૬૪,
સોનેરી નામ, પાકું બાઇન્ડીંગ, હાઇ ક્લાસ લખાણ અને
અમુલ્ય ગાયનો વીગેરે દરેક બાબત આ પુસ્તકમાંથી
મળી શકશે. સરળ સંગીત ગાઇડ કિં. ૨-૮-૦

છુટક દરેક ભાગની કીંમત નીચે પ્રમાણે

ભારત મ્યુઝીક ગાઇડ ભાગ ૧ લો આવૃત્તિ પાંચમી કિં રૂ. ૧-૪-૦

” ” ” ” ૨ જો ” બીજી ” ” ૧-૮-૦

” ” ” ” ૩ જો ” બીજી ” ” ૧-૧૨-૦

” ” ” ” ૪ થો ” પહેલી ” ” ૧-૮-૦

” ” ” ” ૫ મો ” પહેલી ” ” ૧-૮-૦

” સંગીત બારાખડી આવૃત્તિ બીજી ” ” ૦-૮-૦

” ” ગરબાવળી ” પહેલી ” ” ૧-૦-૦

” ” ગાયનમાળા અંક પહેલો ” ” ૦-૮-૦

ખાસ લાભ:-છુટક ભાગમાંથી ત્રણથી વધારે પુસ્તકો મંગા-
વનારને પોસ્ટેજ માફ. એક પુસ્તક મંગાવનારને પોસ્ટેજ
વી. પી. છ આના વધારે.

દરેક શહેરમાં કોઈપણ બુકસેલર પાસે માગો અથવા
નીચેના ઠેકાણેથી મંગાવો.

મો. ભારતલાલ પુનેમચંદ માસ્તર

(S) ગુલાલવાડી નં. ૨૭

મુંબાઈ પોસ્ટ નં. ૪

અમૃતનો નિધિ

સાંજ વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ થતી

સાદો શિખામણુ

પુસ્તક ૧ થી ૬

પ્રથમ ભાગનો રૂ. ૧ ને ત્યારપછી દરેક ભાગના રૂ. ૨) પોસ્ટેજ જુદું, સદરહુ પુસ્તક વિષે સાક્ષરોના ઉચ્ચા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. એક અવાજે ભારે વખણાએલી છે. એક નકલ મંગાવી ખાત્રી કરો.

એન. એમ. ત્રીપાઠી. પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.
મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે, ત્રણ દરવાજે, અમદાવાદ.
મગનલાલ રાંકેરભાઈ પટેલ, પાટણ (ઉત્તર ગુજરાત)

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલ વહેલો ગ્રંથ

કાશ્મીર થી નેપાળ

જેની અંદર કાશ્મીરમાં અમરનાથ, પંજાબમાં જ્વાળા-મુખી, ગઢવાળમાં બદ્રીનારાયણ, કેદારનાથ, ગંગોત્રી અને યમુનોત્રી, તિબેટમાં માન સરોવર, કૈલાસ તથા નેપાળમાં પશુપતિનાથની યાત્રાના માર્ગો સિવાય મરી, સીમલા, મંસુરી અને નૈનીતાલ જેવાં હવાખાવાનાં સ્થળોનું વર્ણન ટુંકામાં કહો તો હિમાલયનું દિગ્દર્શન-ભૌગોલિક, રાજકીય, વ્યાપારીક અને સામાજિક રીતે એટલે સુધી કરવામાં આવેલ છે કે ગુજરાતી ભાષા જાણનાર દરેકને તે ઉપયોગી થઈ શકે. ગ્લેજ કાગળ, ૨૫૦ પૃષ્ઠ અને નકશા સાથે પાકું પુસ્તક હોવા છતાં કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ રૂ. ૦-૫-૦ મ. ડૉ. હરિચંદ એલ. મહેતા

પો. બરવાળા ઘેલાસાના (અમદાવાદ)

તનમનની મહેનત કરનારાં !

તાકત-તાઝગીથી ભરપુર

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

(મૃદ્ધિકારિષ્ટ-શારંગધર મ. અ. ૧૦)

ઘરમાં હું મેં શાં તૈયાર રાખે

તાકીદે તાકત-તાઝગી મેળવવા

શરદી મટાડનાર

થાક ઉતારનાર

ઉંઘ લાવનાર

ઠસ્ત સાફ લાવનાર

ભુખ લગાડનાર

તાકત આપનાર

તાઝગી બક્ષનાર

લહેજતદાર દવા

ઝંડુનો દ્રાક્ષાસવ

સવાર-સાંજ જમ્યા પછી લેવો

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્ક્સ લીં

સયાનીરોડ, મુંબઈ નં. ૧૪

ભાવનગર એજન્ટ: જયન્તિલાલ અમૃતલાલની કું.,
આંખાચોક

રાજકોટ એજન્ટ: મુકુંદરાય બધર્સ,
બુકસેલર બેચર મેથળની પાસે

રતલ અર્ધાના તેર આના: રતલ એકનો રૂ. દોઢ: રતલ દોઢના રૂ. બે

DAVAR'S COLLEGE of COMMERCE

(Established 29 Years)

India's future depends on Banking, Insurance, Commerce and Joint Stock Company expansion.

Aspiring students of Commerce should therefore give all attention to the study of **Specialised Courses** such as **Bank Officers** (C. A. I. B.) **Insurance Managers** (A. CH. I. I.) **Company Secretaries** (F. I. S. A.) and **General Commerce** courses (L. C. C., D. COM. M. C.) for which there is an unlimited field and **Specialised Accountancy** (G. D. A.) may wherever desirable, be tacked in as additional Course, as that Profession is getting overcrowded.

Tuition Through Post a Special Feature.

Consult Principal Davar or

apply for Prospectus giving details

80, Esplanade Road-Bombay

શુદ્ધ હવા એ મનુષ્યની જીવનદોરી છે

નજીવા ખરચે શુદ્ધ હવા આપી તાઝગી બક્ષતો

જીવન ધુપ- વાપરવાથી પ્લેગ, મેલેરીયા વિગેરે ચેપી અને ઝેરી દરદોની ખરાબ હવાથી સંરક્ષણ

મળે છે. મચ્છરનો ત્રાસ કમી થાય છે. વાપરી ખાત્રી કરવા લલામણુ છે. કીંમત રતલ એકના આના દશ: પોસ્ટેજ અલગ.

મનમુખલાલ પુંજલાલ વસાવડા નાગરોડ જુનાગઢ અને ગોંડલ

લાણી માટે ખાસ ઉત્તમ તક

૧ અમીબિન્દુ:-મુદ્દ્ય ૦-૬-૬ : ૧૦૦ ના રૂ. ૩૦

“અમીબિન્દુ” નામના આપના સંગીત સંગ્રહમાં નર્મી આત્મરસ હું તો ઝીલી રહ્યો છું ને તે પણ સર્વવંદ્ય આનંદ-ઘનજી, કબીરજી, સુરદાસજી, નરસિંહભડેતાજી, રાજ-ચંદ્રજી, ચિદાનન્દજી, નાનચંદજી, અને બીજા એવા અનુભવીઓનું જીવિતામૃત જ છે

દૈયાની હાકલ તો જીવતરના એવા તારૂ જ દષ્ટ શકે ને તે પણ આમ અંતરના સંગીત ને સૂરો ઝીલવાથી નીડરતાની ધુનને ધમકે જરૂર જગાવી દે, આત્માના ગાનથી માનવી જય સિદ્ધ અને છે. સદૈવ ગર્જતા ગુજરાતના સંગીતમાં ગુર્જરીના એ સૂર તો અજબ ચેતના પ્રેરે.

તેથી મને તો આશા છે કે નીડર છાતીના અવાજ રૂપ ભજનોના આપના એ સંગ્રહનો લાભ આપણો દિલધેલો ગુજરાત પુરેપુરો અવશ્ય લેશે.”

(કવિ લલિતજી.)

૨ વચનામૃતો:-મુદ્દ્ય ૮-૪-૦ : ૧૦૦ ના રૂ. ૧૫

‘સન્માર્ગે’ દોરે અને જીવનને ઉન્નત અને સુખી બનાવે એવા નીતિપોષક વચનો અને વાક્યોનો સંગ્રહ બહાર પાડી રા. વેલજી દેવરાજ શાહે સુંદર કાર્ય કર્યું છે. તેમાંના કેટલાંક વચનો ઘરમાં ભીંતપર લગાવી રાખવાં જેવાં છે.”

(બુદ્ધિ પ્રકાશ ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૨)

૩ જાગૃતિ:-મુદ્દર્જાવસ્થામાંથી ચેતનવંત કરવા અમીપ્રવાહ રેડનાર રાષ્ટ્રગીતોના નાનકડો સંગ્રહ (પ્રાર્થના અને મરણી લયના લેખ સહિત) કિંમત દોઢ આનો ૧૦૦ ના રૂ. ૭

૪ પ્રાર્થના અને ભય:-કેટલીક સવાર સાંજ કરવા યોગ્ય પ્રાર્થના અને મહાત્મા ગાંધીજીનો મરણી લયનો લેખ. આર્ટ પેપર પર ગાંધીજીના ફોટા સાથે. કિંમત અર્ધો આનો: ૧૦૦ ના રૂ. ૨

૫ ભારત વર્ષ અને બીજા:- ૦-૦-૯ ૧૦૦ના ૩૩.

બધાં પુસ્તકો મંગાવનારે બાર આનાની ટીકીટ બીડવી.

પત્રવ્યવહારનું ઠે:-

વેલજી દેવરાજ શાહ : ૧૩૨ બૃલેશ્વર, ૧લે માળે, મુંબઈ ૨
ખાદી ભંડાર, કાલખાદેવી : મુંબાઈ ૨

હિન્દુ અનાથાશ્રમ-વઢવાણ કેમ્પ

માખાપ વિનાના રખડતા નિરાધાર બાળકોને અન્નવસ્ત્ર અ
વિદ્યાદાનમાં મદદ કરો. રીપોર્ટ માટે લખો:—આનરરી સેક્રેટરી
હિન્દુ અનાથાશ્રમ : વઢવાણકેમ્પ (કાઠીયાવા.)

ડૉ. ત્રીભોવનદાસ મોતીચંદ કૃત

શારીર અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર

અચિત્ર ગુજરાતી [આવૃત્તી પાંચમી]

કોમલ રૂ. ૧૨-૦-૦

ટ. ખ. બુદ્ધ

મળવાનું ઠેકાણું : લક્ષ્મીચંદ વિરચંદ ત્રીભોવનદાસ શા
તલાવ દરવાજો જાનાગઢ

નાના મોટા ઝવેરાતના તૈયાર દાગીના અને દરેક જાતના
છુટું ઝવેરાત મેળવવાનું અને ઝવેરાતને લગતી આડતનું કામ
કાજ કરવા માટેનું જેપુરમાં વિશ્વાસુ સ્થળ:-

ઝવેરી દુર્લભજી ત્રીભોવન-જેપુર સોટી.

કેસરે હિન્દ ઉલ્લભીલ ખેંગલોરમાં

ખનાવેલ ટ્રાવેલીંગ રગ્ગ તથા

ધરમશી મોરારજી મીલમાં

ખનાવેલ ઉચી પસમીદાર

શાલ

તથા

સ્વદેશી પાણી

ઉત્તરે નહિ તેહું

ડગલા

તથા

સુટ માટે તથા

ગરમ તહેવાર

કાપડ માટે લખો

અથવા મળો:-

વલ્લભદાસ સુન્દરદાસની કું.

ભટાગલી ચોક, મુલજી જેકા માસ્ટીટ,

સુખાઈ નં. ૨.

તારનું સરનામું : “મેડોરા”

અમદાવાદ

ટેલીફોન નંબર “૩૭૪”

“૧૮૯૨માં સ્થપાયેલી.”

ડી. જી. મેડોરા એન્ડ કું.

“ધન હાઉસ,” અમદાવાદ

શાખા : બારડોલી, બરોડા, ભાવનગર, ભરૂચ, વલસાડ,
ભુજાગઢ, મહેસાણા, મોરબી, નડીયાદ, નવસારી, રાજકોટ, સુરત

ધી ઓરીએન્ટલ ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી ઇન્ડગીના

વીમા ઉતારનારી કંપની તથા

ધી સાઉથ ઓરીટીશ આગના વીમાની કંપનીના
ગુજરાત, કાઠીયાવાડ અને કચ્છ-ભુજના ચીફ એજન્ટો

ઇન્ડગી, આગ, મોટરકાર, અકસ્માત, દરિયાઇ

તથા બીજા દરેક જાતના વીમાનું કામ

વ્યાજબી દરે લેવામાં આવે છે.

તારે ખાતર! હિંદુ સમાજ સ્થાવધાન!!

હિંદુ સમાજનાં રખડી પડેલાં બાળકો, બાળિકાઓ, વિધવાઓ,

અપંગો, અશક્તો વિગેરેની સામે નહિ ભુઓ?

નેતરકામ, છાપવાનું, સુધારીકામ, દરજીકામ, કાંતણ,

પીંજણ, વણાટ, પાટી, ખાદી, વગેરે કામ,

નડીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમમાં

થાય છે. ઉપરના કામ માટે ઓર્ડર આપો.

નિરાધાર ગરીબોને મદદ આપવી એ દયા ખાવા જેવું છે; અને
વળી જો આવા નિરાધારો ઉત્તમ પ્રકારની શારીરિક, માનસિક અને
નૈતિક કેળવણી મેળવતા હોય, તો તો એક પંથ અને દો કાજ
છે. વિદ્યાદાન, અન્નદાન, વસ્ત્રદાન વિગેરેનો સમાવેશ થઇ જાય છે.
રિપોર્ટ મંગાવો. લખો:-

મંત્રી, હિંદુ અનાથાશ્રમ : નડીઆદ

જાંદગીનો વિમો : સર્વોત્તમ સંચય

યથાશક્તિ ધન સંગ્રહ કરવો, એ વિચારવંત માણસનું કર્તવ્ય છે. તેથી જ પોતાનું તેમજ આત્મ જનોનું જીવન નિશ્ચિંત અને સુખરૂપ બને છે. સંગ્રહની જુદી જુદી અનેક રીતોમાં વિમો ઉત્તરાવવાની રીત સર્વોત્તમ છે. જાંદગીનો વિમો ગરીબ કે શ્રીમંત, અદ્યાય કે દીર્ઘાયુ, સર્વ ક્ષેત્રને એક સરખો જરૂરી અને હિતાવહ છે. દેશનું ધન દેશમાં રાખવા માટે દેશી કંપનીમાં જ વિમો ઉત્તરાવવો એ દરેક દેશી બાંધખોનો પરમ ધર્મ છે.

મુંબઈની

ધી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રોન્શીયલ

એચ્યુરન્સ કંપની લી. એ

ધીકતી દેશી કંપની છે.

ચીફ એજન્ટ્સ ફોર : કાઠીયાવાડ અને કચ્છ

મુનિ એન્ડ સન્સ : સોનગઢ-કાઠીયાવાડ

વઢવાણ એજન્ટ્સ :

ભાવનગર એજન્ટ્સ :

કે. ટી. મોદી એન્ડ કું. ટી. પી. મહેતા એન્ડ કું.

મોરબીનો વાંક,

ડબ્બગરની શેરી,

વઢવાણ કે.પ.

ભાવનગર.

નકલી માલથી સાવધાન રહેજો.

પુરુષોથી ભરપૂર

એચ. વી. જોશીના

કૃષ્ણ છાપ કાચો

૨૭૨૨૩ વાપરે.

એક પાનની પટ્ટી મમળ તર

ખનાવે છે. ઘણાં રજવાડામાં વપ-

રાય છે. વાપરી ખાત્રી કરો. ડબ્બો

૧ની કી. ૦-૪-૦ વેપારીના ભાવ અલગ છે. લખો:

એચ. વી. જોશી.

રીચીરોડ, જુની પોસ્ટ આફ્રીસની નીચે.

ખાડીઆ, અમદાવાદ

વાંચો

વાંચો

વાંચો

અમારી મીકાઈઓ તેમજ મુંબઈના દરેક જાતના હાલવાઓ
હીન્દુસ્તાનના દરેક દરેક શહેરમાં તેમજ નાના ગામડાઓમાં પણ
ઘણા વખણાય છે. તે શીવાય આફ્રીકા, અમેરીકા, ફ્રાન્સ, જર્મની
તેમજ ચીન, જાપાન અને વીલાયત જેવા મોટા દેશવરોમાં પણ
જાય છે. એક ત્રાયલ ઓર્ડર આપી ખાત્રી કરો.

રેલ્વેથી તેમજ પોસ્ટ રસ્તેથી માલ મોકલાવી આપશું.

માલેક દયારામ દામોદર મીકાઈવાળા

૪૪૮, ચીરા બજાર નં. ૨ મુંબઈ ૩૬૩, ત્રામ ટર્મિનસ
ટે. નં. ૨૪૭૭૭ આંટરોડ નં. ૭૭૨. નં. ૪૧૧૪૦

માથેરાન તથા મહાબળેશ્વરમાં અમારું

રૉયલ હીન્દુ હોટલ

તા. ૧ અક્ટોબરથી ચાલુ થશે

લખો-મેનેજર અને મુંબઈ

સંપુર્ણ ખાત્રી ભરેલો અકસીર ઇલાજ બાલ કાઢવાનો શહેનશાહી પાવડર

શને ૧૯૧૨થી આ પાવડર પોતાના ચમત્કારીક ગુણોથી તમામ જગ્યાએ ફતેહમંદ હોવાનો દાવો ધરાવે છે. ચામડીના દરેક દર્દોને નાબુદ કરે છે અને સહેલાઈથી બાલ દૂર કરવામાં અકસીર ઇલાજ છે. ચામડી બળતી નથી. કાળી પડતી નથી.

કિંમત : બોટલ ૧ ફ્રેન્સી પેકીંગ સાથે રૂ. ૦૮
" " ૩ " " સાથે રૂ. ૧૫

એચ. ટી. ચંદારાણા
પરફ્યુમર

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૭૬ રંગુન

મેન્યુફેક્ચરર્સ માટે

પરફ્યુમરી દરેક જાતનો સ્ટોક તૈયાર રાખવામાં આવે છે. હીકા કું. મેસર્સ પોલાક એન્ડ સ્વેજ હોલાંડ, એમ. નીફ એન્ડ કું. જનીવા (સ્વીઝરલેન્ડ), મેસર્સ પોલાક એન્ડ ફ્રુટલ હોલાંડ, એ મેસર્ય મેયર હોલાંડ, મેસર્સ ઇ. સેરસ એન્ડ કું. લીપઝીક, અને ડુંગોફા એ. જી. હોલઝમીન્ડન એ. ડબલ્યુ જર્મની વીગેરેની ઘણી રકમની સુગંધી ડાઇરેક્ટ મંગાવીએ છીએ તેમજ સપ્લાઇ પણ કરીએ છીએ. પ્રાઇસ લીસ્ટ માટે લખો : હીકા કું.ના સાથ એજન્ટ

ધી એવરેડી પરફ્યુમરી કું.

પ્રો. એચ. ટી. ચંદારાણા પરફ્યુમર

પોસ્ટ બોક્સ નં. ૩૭૬.

રંગુન.

તદ્દન નવી શોધ

હૅરફો (Hair-Foe)

બાલ કાઢવાનો ફેંચ પ્રોસેસથી તૈયાર કરેલો સુગંધી પાઉંડર બીલકુલ ખરાબ વાસ વિનાનો તેમજ ચામડીને કાષ્ઠપણુ જાતની ઇળ કર્યા વગર બાલને બે મીનીટમાં સફાઈથી દુર કરે છે.

બાટલી ૧ ની કીંમત આના ૦-૧૦-૦ એકલા આડતીયા એમ. એ. પારેખની કું. કમીસ્ટસ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ નં ૨

લાયક ઉમેદવારો આટે કમાવાની એક ઉમદા તક

ધી ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ વીમા કંપની નં. ૫૫, એપોલો સ્ટ્રીટ, ફાટ, મુંબઈ, એક આગળ પડતી હીંદી વીમા કંપની છે, જેની દિન્દુસ્થાન, બ્રહ્મદેશ, સીલોન, બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા વિગેરે દેશોમાં એજન્સીઓ છે. વ્યવસ્થા તદ્દન ભરોસાપાત્ર છે. સાડાત્રણ વર્ષ પ્રીમીઅમ ભર્યા પછી પોલીસી રદ થતી નથી તેમજ ભરેલા પૈસા જતા રહેતા નથી.

નોંધએ છે : ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડનાં કોઈ પણ શહેરમાં લાગવગવાળા, વિશ્વાસુ અને ઉત્સાહી એજન્ટો. લાયકાત મુજબ કમીશન, પગાર, અગર બેઉ આપવામાં આવશે. માત્ર અનુભવી માણસોએ જ પોતાનો અનુભવ વિગતવાર લખી અરજી કરવી.

વધુ વિગત માટે લખો:—

દલાલ એન્ડ કું. સેક્રેટરીઓ

મગજને પ્રકુલિત કરનાર સુગંધમય લહેજતદાર

અગરબત્તી અને ધુપો

પોતાની માલિકીના કારખાનામાં જાતી દેખરેખ નીચે બનાવરાવી છૂટક તથા જથ્થાબંધ વેચનારા:—

કસળચંદ એમ. ધ્રાંગધ્રાવાળા સાંકડીશેરી : અમદાવાદ

ચોખ્ખા મસાલાનું મુંબાઈનું

ભરોસેદાર મથક

આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાત થયેલા

એમ. મોતીલાલ મસાલાવાળા

ઠે. ભુલેશ્વર મુંબાઈ બ્રાન્ચ : આન્ટરોડ
ટે. નં. ૨૧૯૯૬ ટે. નં. ૨૧૯૯૬

તરેહવાર જાતના સ્વાદીષ્ટ ચોખ્ખા મસાલા, દરેક જાતનાં સ્વાદીષ્ટ અથાણાં, ટેસ્ટદાર ચટણીયો, દરેક જાતના ઉંચા મુરબ્બા, મુલકંદ, મસાલેદાર ઉંચા પાપડ, પાપડી, સેવ, વડી, દરેક જાતની સુકવણી, મગજને તાજગી આપનારી, જદામની તથા પીસતાંની પુરી વીગેરે વીગેરે.

૧. અમારો ખાસ સ્પેશ્યલ સંભારનો મસાલો

દાળ, શાક, વીગેરે દરેક ચીજમાં આ એકજ મસાલો નાંખવો એટલે બીજો કાંઈ પણ મસાલો નાંખવાની જરૂર જ નથી. તેમજ ચટણીની માફક પણ ખવાય છે.

૨. ચાહનો મસાલો

દરરોજ હજારો માણસો વાપરે છે.

૩. કઢીનો મસાલો.

છાસની કઢીમાં ફક્ત આ એકજ મસાલો નાંખવાથી કઢી બણી સરસ થાય છે.

M. Motilal Masalawala

C/o. Bhuleshwar Kabutarkhana &
Grant road BOMBAY.

અમદાવાદમાં એકલા જાણીતા ૨૮થી વધુ વર્ષના
બાહોશ અનુભવીની પ્રખ્યાત ચરમાની પેઢી
પેશોતન એમ. દરતુરની કું.

૫૪૨૮, ત્રણ દરવાજા પાસે : અમદાવાદ.
કે જ્યાં આંખો મફત તપાસી મનપસંદ
કમાનોમાં હિંચામાં હિંચાં છેલ્લી લખના કુક્સ,
ટોરીક, ક્રીપ્ટોક વગેરે લેન્સીસ સાથે ચરમા ઘણાજ કીકાયતે
ખનાવી આપવામાં આવે છે.

વીસમી સદીની નવી શોધ

સંગ્રહણી (ગળતી) માટે અમૃતમય ઉપાય

પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન વૈદ્ય દાકતરોની દવા ખાધ
કંટાળેલા સંગ્રહણી (ગળતી) મુખધના ઝાડા, અતિસાર
અને આંતરડાનાં ક્ષયથી પીડાતા નિરાશાજનક દર્દીને
આશીર્વાદ રૂપ થઇ પડેલી પાંત્રીસ વર્ષના અનુભવની
રામબાણુ દવા માટે રૂબરૂ મળેા યા સવાલ પત્ર મંગાવો.
પત્રવ્યવહાર નીચેને શિરનામે કરવો.

માણુસાવાળા મારતર કે. જે. પટેલ એન્ડ સન્સ

સ્વસ્થાલિસ્ટસ

કાલુપુર-દાંડીગરાની પોળ, તંજુરાગરાની ખડકીમાં

ધર નં. ૩૫૬, અમદાવાદ

અમારું બાણાનંદ બચ્ચાએને રૂપુષ્ટ, આનંદી અને
સુંદર બનાવે છે. કીંમત ૦-૧૨-૦ પોસ્ટેજ ભુલું.

હાર્મોનિયમ:-

હાથનાં તથા પગનાં
હાર્મોનિયમનું રીપેર કામ
નવા જેવું ઘણું જ

સફાઈદાર વ્યાજબી કીંમત લાંબા ટાઇમસર કરનાર
તથા મનપસંદ નવાં હાર્મોનિયમ ઓર્ડરથી બનાવનાર
તથા તેને લગતો સામાન વેચનાર

રતીલાલ ડી. શાહ રીચીરોડ, ગેટ સામે, અમદાવાદ

હે! હે!

શું તમને સીનેમા જોવાનું બહુ મન થાય છે કે ?

ધ્યાન રાખજો કે

જો અમારા સીનેમા ગોંગલ

પહેર્યા સીવાય જોયા કરશો

તો

જરૂર તેની વીજળીની ગરમીથી આંખ

તદન બગાડી બેસશો

પછી

અમને (પોસ્ટ બૉક્સ નં. ૫૨૮,

મુંબઈ) કૃપા દેતા ના.

સમગ્ર હિંદુસ્તાન માટે અમારો માલ રજીસ્ટર કરાવેલ છે.

એટલે

બીજા કોઈની મગદૂર નથી કે વેચી શકાય

અમારે તો ચારે તરફ એજન્ટ નીમવા છે.

તમારી ઇચ્છા હોય તો ખુશીથી લખજો

તેમજ

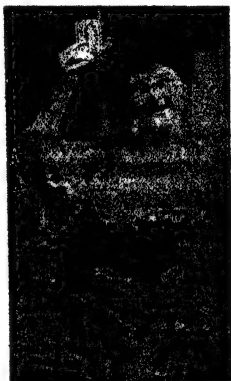
તમારા લાઇખિંદ હોસ્તોને પણ બલામણુ કરજો.

માન રૂ. ૪૫- સાડાચારની મુડીથી પુષ્કળ પૈસો પેદા કરવાની વિગત એક રૂપીઆ મોકલી મંગાવો. અમૃતલાલ નાગજી વખારીઆ. જુનાગઢ (કાડીઆવાડ-છંડીઆ)

વગર ઇબ્જએ વાળ કાઢવા માટે જગપ્રસિદ્ધ રજીસ્ટર્ડ નં. પરદ : **બાદશાહી સાબુ** : વાપરો

બાદશાહી સાબુ—સદાદથી વાળ દૂર કરવા માટે છે. આમડીને કોઈ પણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. વાપરનારા સંપૂર્ણ સંતોષ પામ્યા છે. અને ઉત્તમ બનાવટ માટે કલકત્તા, કરાચી, મદ્રાસ વગેરે પ્રદર્શનોમાંથી સોનાના ચાંદો મળ્યા છે. દરેક ઠેકાણે વેચાય છે. કીંમત ૩ ગોટીના બાકસનો રૂ. ૧ પોસ્ટેજ ૦-૪-૦ ડાકન એકના રૂ. ૩૫ પોસ્ટેજ માફ.

દરેક દવાઓનું લીન્ટ મફત.

નકલી માલથી સાવચેત રહેજો

ટ્રેડમાર્ક અને નામ બરાબર તપાસીને ખરીદજો.

સો. સી. મહાજન એન્ડ કં. શેખ મેમણ સ્ટ્રીટ મુંબઈ ૨

સ્ત્રીઓની ખાસ દવા

—પ્રદરવિનાશક— (રજીસ્ટર્ડ નં. ૩૧૦)

આ દવાના સેવનથી, પ્રદર, અટકાવ વખતે થતો પેંડુ કમ્પરતો દુખાવો. કસુવાવડ, છોડ, હિસ્ટીરીઆ, અને સુવારોગથી થતાં દરદો મટે છે. ગર્ભાશયને સુધારી ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય બનાવે છે. બોટલ ૧ની કી. રૂ. ૨-૮-૦. પો. ૦-૬-૦

લખો:—**પ્રદર વિનાશક ઓફીસ,** ખંભાત, જી. ખેડા

શ્રીઓનાં અમૃત

સુંદરી સાથી (૨૭૨૮૬)

ધેરધેર લાખો શ્રીઓ વાપરે છે. લાખો સર્ટિફિકેટો મળ્યાં છે. ડાક્ટરો અને વૈદ્યો પણ વાપરે છે.

શ્રીઓના પ્રદર, લોહીવા, સોમ રોગ, શરીર સુકાઈ લોહી ફિક્કું પડી જવું, ગર્ભાશયનો સોજો, ગોળો ચઢવો, જીર્ણજ્વર, કોહાનો રતવો, દળ, ફેડો અને બરડો ફાટવો, પેડું અને માથાનો દુઃખાવો, કળતર, સુવારોગ, ઝાડા ઉધરસ, વારંવાર કસવાવડ થઈ જવી, છોકરો જન્મી ન જવવાદિ રોગો ખાત્રીથી દૂર કરે છે. સુવાવડમાં ખાળકનો જન્મ પછી “સુંદરી સાથી” શ્રીઓને પાવાથી સુવા રોગ થતો નથી. સુવાવડી શ્રીને જલ્દી સાજી કરી શરીર મજબૂત અને પુષ્ટ બનાવે છે. હળરો શ્રીઓએ અનુભવ કર્યો છે.

એક જ ખાટલી વાપરી જીઓ. તમામ રોગ મટશે. હળરો રૂપીઓના બચાવ થશે. મરણના મુખમાં સપડાએલી લાખો શ્રીઓને “સુંદરી સાથી”એ જીવતદાન આપ્યું છે. ત્રણ ખાટલી પીવી પડે છે.

અમને મળેલાં અનેક અભિપ્રાયોમાંથી એકાદ આ રહ્યો

આપની ‘સુંદરી સાથી’ મેં શ્રીઓના દર્દોમાં વાપરી બોધ ખાત્રી કરી છે. સાચું કામ આપે છે. શ્રીઓના દરેક કેસમાં છુટથી વાપરું છું અને મને જશ જ મળે છે. ઘણા દર્દીઓને આપની ‘સુંદરી સાથી’ વાપરવાની ભલામણ કરું છું.

ડા. રેવાશંકર કશ્મર, વાંસાવડ.

કિંમત ખાટલી ૧નો રૂ. ૧). ત્રણ ખાટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦. ત્રણ ખાટલીથી સારો આરામ થાય છે. સુચીપત્ર મફત મળશે.

દરેક ગામે ગાંધીને ત્યાં તથા વિભાગતી દવા વેચનારને ત્યાં મળે છે.

દેવે કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ

રીચીરોડ-અમદાવાદ. કાલબાદેવી રોડ-મુંબાઈ.

૨૭૨૨ નં. ૧૨૬૪

ફક્ત એકજ બાટલી પાસે રાખવાથી રૂમેટીઝમ, વા (પવન) સંધીવા, લકવો, સાંધા, હાડકાંની કળતર, માથાનો દુખાવો, આધાશીશી, દમ, હાંફણ, ખાંસી, સંઘ્રહણી, ઝાડો, કોલેરા, આંકડી, ચુંક, ઉટાંટીઠિં, શરદી, સળેખમ, હીસ્ટીરીઆ, શુળ, અજીર્ણ, દાંત કે દાદનું કળતર, વીંછીનો ડંખ વીજેરે અનેક દર્દો ઉપર પૃથ્વીનું અમૃત છે.

શ્રીમંતો આ દવા ધર્માદા આપવા માટે હરહમ્મેશ મોટા જથ્થામાં મંગાવી રાખે છે.

મુસાફરીમાં તથા ઘરમાં અમીકુપી ઘણીજ ઉપયોગી છે. તમારી અમુલ્ય જીંદગીના રક્ષણ માટે તેમજ સ્નેહી મીત્રોમાં ઉપકાર કરવા એક શીશી જરૂર પાસે રાખો.

અમીકુપીની ઉત્તમતા માટે પ્રદર્શનોમાંથી સર્ટીફિકેટ અને મેડલ મળેલ છે.

કીંમત શીશી ૧નો રૂ. ૧૫.

ત્રણ શીશીના રૂ. ૪, પોસ્ટેજ અલગ.

સોલ એજન્ટ:—

સી. સી. ગુપ્તા એન્ડ કંપની,
મું. પો. નડીઆદ (ગુજરાત).

મધ્ય દવાવાળાઓ વચ્ચે છે

આરુતરનું અમૃત બિંદુ

ઝાડો, ઉલટી, મરડો,
અજીર્ણ, પેટમાં પવનનું
ધુંચાવું, સંઘ્રણીકાલેરા
ચુંક, શુળ, હાથપગના
તોડ, સંધીવા, માથાનો
દુઃખાવો, દાદનું કળતર,
વિંછીનો ઝેરી ડંખ વગેરે
અનેક દરદોમાં તત્કાળ
ફાયદો કરનારી અક-
સીર દવા. કીંમત રૂ. ૧૧

નવું કેટલોગ મફત. લખો:-અમૃતબિંદુ ઓફિસ,
મુ. પો. નડીઆદ (ગુજરાત)

રીષ્ટ વોચ મફત

દહુવિનાશક મલમ (દાદરની દવા)

દાદર, ખરજીવું, ખસ, ગુમડા ઉપર આ મલમ આજ
૧૫ વર્ષથી અકસીર માલમ પડ્યું છે. એકવારના લગાડ-
વાથી જ ગમે તેવી દહીલી દાદર હોય, ચોક્કસ ફાયદો થાય
છે, બલતરા થતી નથી, ખરાબ વાસ પણ આવતી નથી.
માટે અવશ્ય વાપરી ખાત્રી કરી લેવી. કી. ડબ્બીના આના ૪.
૧૨ ડબ્બી લેનારને ટાઇમ પીસ, ૨૪ લેનારને રાસ્કાપ
ઘડીઆલ, ૩૬ લેનારને રીસ્ટ વોચ ધનામ.

તાબ્બં સટીફિકેટ વાંચી ખાતરી કરો

૧ મુ. કારોલીના ભરૂચથી ખીસ્તી ઉપદેશક લાલજી ગોપા-
લભાઈ તા. ૧૩-૭-૨૮ના પત્રમાં લખે છે કે તમારી દવા
ઘણી જ સારી છે. મેં જવખત મંગાવી. તેમજ મારી પાસેથી
દવા લેનારને સરનામું આપ્યું છે. તેઓ પણ મંગાવતા હશે.
કીંગ બેન્જ કોરોનેશન કું. ખેતવાડી, મુંબઈ ૪.

જ્યારે તમે માંદગીને બીછાનેથી
ઉઠો ત્યારે વીરીયલ દવા જ વાપરજો

VIRIAL

વીરીયલ દવાથી તમારાં નબળાં અને લોહી
વગરના અવયવો મજબુત થાય છે અને
શરીરમાં નવું બળ ઉત્પન્ન થાય છે.

વીરીયલ

પાંડુરોગ, દમ, ક્ષય, ઉધરસ, મંદાગ્નિ, સાંધાનો દુઃખાગ્રે, થોડું
ચાલી હાંસી જવું, આંખે અધારા જેવું જણાવું, મગજની
કમજોરી, અસ્થી, અપચો, કબજાઆત. વીજેરે દર્દોનો જડથી
નાશ થાય છે. અને શરીર તંદુરસ્ત અને મજબુત
બને છે તેની આઠ દીવસમાં ખાત્રી થાય છે.

વીરીયલની મોટી બાટલીથી સંતોષકારક આરામ થાય છે.

મોટી બાટલી રૂ. ૫) નાની રૂ. ૨)

એક વખત ખાત્રી કરવાથી તમોને તેના
કીમતી ગુણો સમજાઈ જશે.
(દવા વેચનાર પાસે મળે છે.)

વીરીયલ એજન્સી

પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબઈ.

ફાયરો ન થાય તો પેસા પાછા

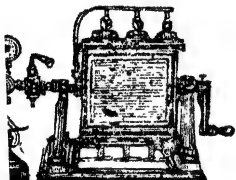
ખરજવાની દવા : ગમે તેવું નવું, જીનું, લીલું, સુકું ચેપી ખરજવું જડથી નાજુદ થાય છે. કી. રૂ. ૧)

હરસનો મલમ : લોહીવાળા કે સુકા હરસને સાત જ દીવસમાં નાજુદ કરે છે. કી. રૂ. ૧). અનેક રોગની દવાઓની વીગત માટે પુચ્છીપત્ર મફત.

ચંદ્રપ્રકાશ પટેલ ફાર્મસી

રે. લવાનીમંડી (D) પોસ્ટ લવાનીગંજ

સોડાવાઈટરની એક બાટલી એક પાઇમાં

અમારાં પ્રખ્યાત “મોટર પ્લાંડ” સોડાવાઈટરના મશીનોથી બની શકે છે. આખું કારખાનું દરેક સામાન સહીત રૂ. ૧૨૫)માં બની શકે છે. દરેક પીણા તકલીફ વગર બનાવી શકાય છે. ખીલકુલ કડાકુટ

પી. નાનું બચ્ચું પણ કામ સમજી શકે તેમ છે. મોટર મર્કિંગ મશી લેજો. રખે ફસાતા. વધુ વીગત માટે લખો:—

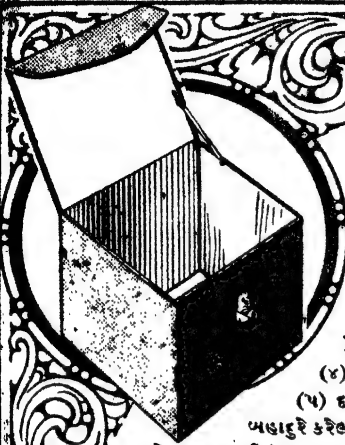
શીવલાલ છગનલાલની કું.

સોડાવાઈટરના દરેક સામાનના વેપારી

મનસુર ખીલ્ડીંગ, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ—મુંબઈ ૨

“શિશૂસાંત્વન ચૂર્ણ” (૪૫ જાતની વનસ્પતિનું અનેલું) યુગ્મ ઝીણું દર્દીથી પીલાઇ તવાઇ ગએલ બચ્ચાંને રોગમુક્ત કરે પુખ્ત વયનાં માણસોના ઝાડા, મરડા, અપચો, જીર્ણોન્નવર દિ મટાડે છે. દેશસેવાર્થે કિંમત નામની જ રાખી છે. વાપ-ની રીત તથા વીગત ડબ્બી સાથે જ છે. રા. તોલાની ડબ્બીનો ૦ા ૧૦ ડબ્બી મંગાવનારને એક ડબ્બી મફત. પોસ્ટેજ જુદું.

તરખાઇ ખીમચંદ બોજેશ્વર પ્લોટ પૌરખંદર (કાડીયાવાડ)

આ સુંદર ફેન્સી બોક્સમાં મૂકેલા

નીચલા ૧૫ પુસ્તકો માત્ર
રૂ. ૧૫ માં (પોસ્ટેજ વધુ.)

- (૧) ખાવલા ખુન કેસ. (૨) હારવે નરીમાન બદનક્ષી કેસ. (૩) ન્યૂટનના છઠ્ઠા પંજ. (૪) ચરમાવાલા ડૉ. ખારટન કેસ. (૫) દંપતી રતિ શાસ્ત્ર. (૬) ખડખ બહાદુરે કરેલ હીરાલાલ અગ્રવાલ ખુન કેસ. અને રાજકુમારી કેસ. (૭) કર્નલ ડેનીસ્ટન કેસ. (૮) રૂ. ૪૫ લાખના ચેકની કહાણી (૯) વિલાયતના વિલાસની સાચી વાતો. (૧૦) હુમ્મર ખત્યામની રૂબારૂયાત. (૧૧) પોલ કેસ. (૧૨) કુચ બિહારનાં પ્રિન્સ સામે છુટા છેડાનો મુકદ્દમા. (૧૩) ગંગાસ્વરૂપ સુલોચના બહેન ટેલીફોન સત્તામણી કેસ. (૧૪) ડેન્સર મીસ મોડ એલન બદ નક્ષી કેસ. (૧૫) ખાનદાની ખરખર.

પણ અમારા આગલા બોક્સમાં મૂકેલા ૧૫ પુસ્તકો ૩. ૧૫ માં ખરીદી ચૂકેલા ગ્રાહકોને નીચલા પાંચ નવા પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૫ માં પોસ્ટેજ વધુથી મળશે.

- (૧) ચરમાવાલા ડૉ. ખારટન કેસ. (૨) ગંગાસ્વરૂપ સુલોચના બહેન ટેલીફોન સત્તામણી કેસ. (૩) હારવે નરીમાન બદનક્ષી કેસ. (૪) ખડખ બહાદુરે કરેલ હીરાલાલ અગ્રવાલ ખુન કેસ અને નેપાળી રાજકુમારી મયાદેવી કેસ. (૫) ડેન્સર મીસ મોડ એલન બદનક્ષી કેસ.

હોદ્દા બહારના ગ્રાહકોને ૧૫ પુસ્તકો બોક્સમાં મૂકી રજીસ્ટર પોસ્ટેજ સાથે શીર્ષીંગ ૨૬ માં. અને ઉપલા નવા પાંચ પુસ્તકો શીર્ષીંગ ૧૦ માં.

પુસ્તકો મળવાનું એક જ દેકાણું: સત્ય પ્રકાશક કાર્યાલય.

૪૭, સી. પી. ટેંક રોડ, મુંબઈ, નં. ૪.

અમદાવાદમાં શેઠ મહાદેવ રામચંદ્ર જાગ્યુંદેને ત્યાંથી મળશે.

ધાર્મિક પુસ્તકો

શ્રી. ગાયકવાડ સરકારની લાયબ્રેરી માટે મંજૂર થયેલું
“આર્ય મ કામ” ગર્ભાધાનાદિ અન્યેષ્ટી પર્યન્તના ષોડશ

સંસ્કારના ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત : રૂ. ૨-૮-૦
ગર્ભાધાનાદિ વિવાહ પર્યન્ત પ્રયોગ : રૂ. ૧-૦-૦
વ્રતચિંતન કમ (રાટીક) રૂ. ૦-૪-૦

પોસ્ટેજ ભુલુ. માટા શાફેરોમાં બુકસેલર્સને ત્યાંથી મળશે.

શુકલ જ્યેષ્ઠી પ્રેમશંકર : રાંદેર (ડી. સુરત)

વાંચો ! નીતિ-દર્પણ. વાંચો !!

પાંચમી આવૃત્તિ સુધારા વધારા સાથે બહાર પડેલ છે.

નીતિના પ્રત્યક્ષ દર્પણ સમું આ પુસ્તક સુખમાં સંતોષ,
દુઃખમાં દિવાસો આપી તમારા મનની મુંઝવણોમાં તમારા એક
સાચા મિત્ર રત્નની ગરજ સારથે. પાદુ પુંદુ સુંદર સોનેરી બાઈન્ડીંગ
છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨૫. શા ગેલા હીરાની કું.

નારીએલવાડી મજગામ મુબમ નં. ૧૦

પ્રેસીડેન્સી પ્રોવીડન્ટ એન્ડ જનરલ

ઇન્સ્યુરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફીસ:-અમૃત બીલ્ડીંગ બેલાર્ડ એગ્રેટ, ક્રાટ મુંબાઇ.

આખા હિંદુસ્તાનમાં સરકારે કબુલ કરેલા એક્ચ્યુઅરી
પાસે વેલ્યુએશન કરાવી નફામાં કામ કરે છે એવું
સાબીત કરનાર આ એકજ પ્રોવીડન્ટ વીમા
કંપની છે.

માસીક પ્રીમીયમ રૂ. ૨ રૂ. ૧ અને આઠ આનામાં
જીંદગીનો વીમા—

બાળકાને તથા સ્ત્રી-પુરૂષ દરેકનો વીમા-દાકતરી તપાસ
વગર લેવામાં આવે છે.

દરેક ગામમાં મહેનતુ અને પ્રમાણીક એજન્ટો ખાસ
ઉદાર સરતોથી બેઠે છે. વધુ માટે લખો હેડ ઓફીસને.

“ જ્યાં દર સવારે નવીન ડીઝાઇન બહાર પડે છે ”

“ તે શાની ? ”

સોના, ચાંદી અને ઝવેરાતના ફેન્સી

અને મનને આકર્ષક કરે તેવા

દાગીનાઓની

પણ તે ક્યાં ?

ત્રોમોવનદાસ ભીમજી ઝવેરી

ના

ભવ્ય શો રૂમમાં

કે:-શેખ મેમન સ્ટ્રીટ મુલજી જેઠા મારકીટ સામે

પોતાની બીલ્ડીંગમાં

બહારગામના ઓર્ડર ઉપર પુરતું લક્ષ

આપવામાં આવે છે.

ટેલીફોન નં. ૨૩૭૪૧

મુંબઈ ૨

હેડ ઓફીસ : રાજકોટ

બ્રાંચ : જેતપુર

સંગીત પ્રેમીઓ, સ્પોર્ટ્સના પ્રેમીઓ, ટાઇપરાઇટર વાપ-
રનારા તથા ફર્નિચરનો ઉપયોગ કરનારા લાખોએ

ખુશખબર

અમારે ત્યાંથી એક ફોનો-
ગ્રાફ પોર્ટેબલ અથવા ભુગ-
ળાવાળું બાર રેકર્ડઝ
હીંદુસ્થાની તેમજ ગુજરાતી
સહિત રૂ. ૬૫-૦-૦ પાંસઠ
રૂપીઆમાં આપવામાં આવે
છે. સ્પોર્ટ્સનો દરેક જાતનો

ઇન્સ્ટ્રીક્ટ તેમજ દેશી સામાન કીફાયત ભાવે મળશે. અને ઓર્ડર્સ
પ્રમાણે સામાન તરત જ મોકલાવવામાં આવશે.

રેમીગ્ટન કંપનીના રેમ્બલીક ટાઇપરાઇટર રૂ. ૮૦ એંસી
રૂપીઆમાં આપશું.

તમામ જાતનો ફર્નિચર ઓર્ડર્સ પ્રમાણે બહુ જ કીફાયત
ભાવે મળશે. ફર્નિચર બેવા માટે અમારી દુકાન તૈયાર છે.

દેવે બ્યાસની કું,

ઓથોરાઇઝડ ગ્રામોફોન ડીલર્સ, અને ન્યુસ એજન્ટસ

હરિકાઈમાં પણ સસ્તે, સારી જાતનો માલ રસ્ટન તથા
બીજાં મેકરનાં એન્જન, ઘંટી, પમ્પ, રહેંટ
તથા રેલ્વે પ. વ. ડી. જીનિંગ તથા બીજા કારખાનાને લગતો તથા
ટેલીફોન, ઇલેક્ટ્રીક સ્ટોર્સ, લુધીકટીંગ તેલ, પટા, ગર્ડર્સ, પતરાં
હાર્ડવેર પેઇન્ટ વગેરે ઓર્ડરથી સપ્લાઇ કરનાર, નવી તથા જુની
મશિનરી કમિશનથી લઇ આપનાર તથા વેચી આપનાર:-

મગનલાલ એ. ગેરીઆ, લાયબ્રેરી સામે : જુનાગઢ.

બીરાર તથા સી. પી. માટે

સુપ્રસિદ્ધ અને સદ્દર આગતી તથા જીંદગીની વીમા
કંપનીના મુખ્ય એજન્ટ:- **પાપટલાલ ભાઈચંદ શાહ**
બનાસા (બીરાર)

દરેક જાતના વીમા સગવડભર્યા પ્લાનમાં વાજબી પ્રીમી-
યમ લઈ કિતારી આપીશું. સલાહ માટે મળવું અથવા લખવું.
અહારગામ બોલાવવાથી અમારા પ્રતિનિધિઓ ઘેર બેઠાં આવશે.

સોના ચાંદીના તથા ઝવેરાતના

દરેક જાતના દાગીનાની

જુની અને જાણીતી દુકાન

દરેક કામમાં વપરાતા દરેક જાતના દાગીના હમેશ
તૈયાર રહે છે. તેમજ ઓર્ડર મુજબ મનમાનતા બનાવી
આપવામાં આવે છે.

અહારગામના ઓર્ડર વખતસર વી. પી. થી
પુરા પાડવામાં આવશે.

ગોકલદાસ રૂદેચંદ દોશી

શરાફ બજાર ત્રીનચોક મોરબી

તત્વજ્ઞાનનું ચૂંચણું નહિ કરતાં આત્મવિકાસમાં માર્ગદર્શક
થઈ પડે તેમ, નવીન પ્રકાશ નાંખતું પુસ્તક

ગીતા-મર્મ

લેખક : **શ્રી અ'બાલાલ પુરાણી** | એજવવાનું ઠેકાણું :
અરવિન્દ આશ્રમ, **ચેડિચેડી** | સારાભાઈ ધરમચંદ,
મૂલ્ય : આઠ આના પોસ્ટેજ અલગ | કાકરખાડ, નડીઆદ.

Blue Mountain Teas—Available in assorted grades at cheap rates. The only company having direct touch with all estates. Contractors and suppliers all over India, Burma & Foreign Ports. By purchasing Tea direct from us you are saving trouble. Be profitable. Write now for particulars: **Blue Mountain Tea Corporation : Mettupalaiyam (S. I.)**

અમારે ત્યાંથી દરેક જાતના લાઈન-ઈનસ્યુ-લેટર્સ, પોલ્સ, કોપરવાયર તેમજ વીજળીને લગતો તમામ જાતનો સામાન કીફાયતે મલશે.

ઓટો એન્ડ ઇલેક્ટ્રીક સ્ટોર્સ

(કાલબાદેવી) ભાંગવાડી, મુંબાઈ ૨.

નીતિ એજ અમારો સિદ્ધાંત છે : દ્રાવણ ઓર્ડર આપી ખાતરી કરો

ઉધરસ જેવા જીવલેણ દરદર્થી બચવા માટે

અમારા કારખાનાનું જાતી દેખરેખ નીચે બનાવેલું

ચોખ્ખું તલનું તેલ વાપરો

લખો:—

શ્રી કૃષ્ણ ઓઈલ મીલ એન્ડ હનીંગ કું.

સાવર કુંડલા (કાઠીયાવાડ) B. S. Ry.

તા. ક.

અમારા કારખાનાના તલના તેલમાં માંડવી અગર કોઈ જાતના ખીજ તેલનો ભેજ આવે છે તેમ સાખીત કરનારને રૂ. ૫૧૭ ઇનામ આપવામાં આવશે.

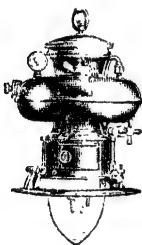
મકુત-દમ અને શ્વાસ જેવા લયંકર રોગને જડમૂળથી નાશ કરવાની સર્વોત્તમ દવા મંગાવો. ત્રણ દિવસની મક્કત મોકલીશું. તુરત જ લખો:— ગણપતરાવ આર. દેવરે.

બેન્કરોડ વડોદરા

લકવો

શરીરના અડધા ભાગને થાય છે તેથી તે બાબતનો હાથ અને પગ રહી જાય છે. (જુદા થાય છે.) અને તે બાબતનું મોં વાંકું થાય છે. તેથી ચોખ્ખું બોલાતું નથી વિગેરે.

દબ્બરો રૂપીઆ ખરચ કરતાં પણ સાફ થતું નથી. તેવા લકવાના રોગની વનસ્પતિની દવા મારી પાસે છે. તે દવાથી સેંકડો દર્દીઓ સારા થયા છે. સર્ટિફિકેટો મળેલાં છે. છોટુભાઈ જીવાભાઈ શાહપુર ચક્લા પાસે : અમદાવાદ.

આખા હિન્દુસ્થાનમાં ભરૂસાપાત્ર મથક અમારે ત્યાંથી દરેક જાતની ગ્લાસ બત્તીઓ પેટ્રોમેક્સ, પોલાર સ્ટાન્ડર્ડ લેમ્પ, તથા તેના ફાનસો, પ્રાઇમસના ચુલાઓ, ઇલેક્ટ્રીક પોકેટ લેમ્પ, બેટરીઝ તથા ગ્લોબ વગેરે મોટા જથ્થામાં ઘણા જ કિંદાયત ભાવે મળશે. ભાવને માટે અમારું ચિત્રવાળું ફેટલોગ મંગાવો:

એચ. ડી. શાહની કું.

આહમદ બિલ્ડિંગ, ગાલપીડા, મુંબાઈ ૪

અજબ ચમત્કાર

રોસ બેટરી

નવી શાધ

(ધોડા જાપ : વોટરપ્રુફ-Eightfold)

સીલબંધ ઉતરી જાય તો જ મહિના સુધી બદલી આપશું. તે શીવાય પોકેટલેમ્પ, હેન્ડલેમ્પ, ટોર્ચ, મોનોસેલ બેટરી, બલ્બ, ઇલેક્ટ્રીક સામાન, પેટ્રોમેક્સ બત્તીઓ, પ્રાઇમસો, રેડીયસ સ્ટવ કીંદાયત ભાવે મળશે.

સોલ એજન્ટસ:-**જે. ડી. મોદીની કું.**

વીકલવાડી કાલ્યાદેવી મુંબાઈ ૨.

આંખાના શાખીનાને

ખુશ ખબર

આંખાની કલમો સામટા જથ્થામાં તૈયાર છે. સાલેભાઈની આંખડી, હાકુસ, પાયરી, મોટી પાયરી, મેંદીઓ, સાહેબો વગેરે ફાઇ પણ જાત મંગાવો. ખુલાસા માટે પૂછો:—

શા. કલ્યાણજી રામજી : ઠે:—રમજેચી ખાગમાં તાલાલા (ગીર-કાઠીયાવાડ) વેરાવળ થઈને

ઇલેક્ટ્રો પ્લેટીંગ અને પોલીસ કરવાના મશીનો, ક્રમીકલ વિગેરે મોટા જથ્થામાં મંગાવનારા તથા ઇલેક્ટ્રો પ્લેટીંગ, ઓક્સીડાઇઝીંગ, સીલ્વર અને ગોલ્ડ પ્લેટીંગ વિગેરેને લગતું દરેક કામકાજ સુંદર મનગમતું કરી આપનાર એકજ દુકાન. એક વખત કામ આપી ખાતરી કરો. આજેજ લખો:—

આર્યન ઇલેક્ટ્રો પ્લેટીંગ વર્ક્સ,

૩૯-૩૯, પીકેટ રોડ, મુંબાઇ નં. ૨.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

આ મંદિરની સ્થાપનાને સાત જ વર્ષ થયાં. છતાં તેણે ગુજરાતની પહેલી પંક્તિની પ્રકાશનસંસ્થા જેટલી લોકપ્રિયતા મેળવી છે. સ્ત્રીપુરુષો ને અભણો કે વિદ્વાનો તમામતું એ માનીતું છે:

સાહિત્યના પ્રકારો

(૧) લોક સાહિત્ય, ચારણી સાહિત્ય. (૨) અન્ય પ્રજાઓના સ્વાધીનતાના સંગ્રામો. (૩) દેશભક્તોનાં પ્રેરણાત્મક જીવન ચરિત્રો. (૪) કલા ને ભાવનાના ઉચ્ચ સંસ્કારો પાડનાર નાટકો, કથાઓ, નવલો ઇત્યાદિ

આ ચારે વિષયમાં અમારા મંદિરે પોતાની લેખનશૈલી, સામગ્રી અને હોલન કરવાની પદ્ધતિથી ગુર્જર સાહિત્યમાં અનોખી જ ભાત પાડી છે. સોરઠી લોકસાહિત્યમાં એણે સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાની ઉંડી શક્તિઓ ઉઠેલી છે, અન્ય દેશોની તવારીખોમાંથી નવયુગ પ્રગટાવનાર પ્રેરણાઓ ખેંચી છે, દેશવીરોનાં ચરિત્રોમાં રાષ્ટ્રીય સમર્પણનો વિશ્વ ઇતિહાસ સંધર્થો છે.

પુસ્તકોના સ્પર્શ

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોથી અમારાં પુસ્તકોએ એની સુધડ હપાઈ, એન્ડીક કાળે, તસ્વીરો, શોભાચિત્રો ને ભાવપ્રેરક મુખપૃષ્ઠો વડે પોતાના કલેવરમાં પણ અંતરંગ સંગીનતા જેટલી જ બાહ્ય સુંદરતા નીપજવી છે. કોઈ પણ બુકસેલરની દુકાનમાં એ જોઈ પડી જાય છે.

લોક સાહિત્ય

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભા. ૧થી ૫: કિંમત, ૧, ૧૧, ૧૧૧, ૧૧૧ ૧૧૧
સોરઠી બહારવટીઆ ભા. ૧ થી ૩: ,, ૦૧૮, ૧૧, ૧૧૧
સોરઠી સંતો ભા. ૧: ૦૧૮
દાદાજીની વાતો ભા. ૧: ૦૧૧ ડોશીમાની વાતો ૦૧૧
રટીઆળી રાત ભા. ૧થી ૩: ૦૧૮ ૦૧૧ ૦૧૮
વેણીના કુલ ના હાલરડા ના ઋતુ-ગીતો ૦૧૮ કંકાવટી ૦૧૧
ચુંદડી ભા ૧લો રંગે ૦૧૮, ૦૧૮

સ્વાધીનતાના સંગ્રામો

દંગેરીનો તારણહાર ૦૧૧ એશીઆનું કલંક ૦૧૧
અમર મહાજનો ૦૧૧

જીવન ચરિત્ર

ઝંડાધારી ૦૧૧, રાષ્ટ્રનીર શિવરાજ ૦૧૮ દેશખંધુ ૧, સત્યવીર
શ્રદ્ધાનંદ ૦૧૧ નરવીર લાલાજી ૦૧૮ *દરબારશ્રી ગોપાલદાસ ૦૧૧
નાટકો, કથાઓ, નવલો, ગીતો ઇત્યાદિ
*રાજમુગુટ ૦૧૧ રાણો પ્રતાપ ૧, કુરબાનીની કથાઓ ૦૧૮
*રાજરાણી ૦૧૮ *એ બાલ નાટકો ૦૧૮ બુઝાતો દીપક ભાગ
૧લો રંગે ૦૧૧, ૦૧૧ *વાઇસરોયની મુંઝવણ ૦૧૧ *તારે
ખાતર ૦૧૧ *મહાત્માજીના પત્રો ૦૧૧ બટલર કમીટીનો રીપોર્ટ
૧૧૧ જમસાહેબને ચરણે ૦૧૧
લહારી-આવી નિશાનીવાળાં પુસ્તકો પુસ્તકાલયો માટે તથા
વિદ્યાર્થીઓને વહેંચવા માટે ૧૫ ટકા ઓછે ભાવે.
એજન્સી-રાખનારાઓને અથવા રૂ. ૫૦ ઉપરનાં પુસ્તકો
મંગાવનારને ૧૫ ટકા વળતર.

વિશેષ માટે લખા:-

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર: રાણપુર, (બી. એસ. રેલ્વે.)

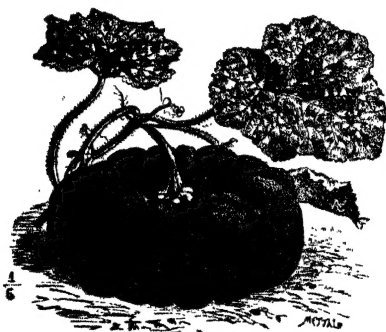
કોખી-કેબેજની ખેતી

કરનારાઓને રૂ. ૧૦૦-છનામ

આપવાની યોજના કરવામાં આવી છે

અમારી કંપનીમાંથી ખી મંગાવી અમારા કહેવા પ્રમાણે તેની ખેતી કરી તેની અડધા મણની વજનની ગાંઠ બનાવી મોકલનારને રૂ. ૨૫ એવા ચાર છનામમાં રૂ. ૧૦૦ વહેંચવાના છે અને તેટલા માટે તે કોખીના ખીનો ભાવ રતલના રૂ. ૧૨૫ અને ઓસના રૂ. ૧૫ રાખવામાં આવ્યો છે. ખી મંગાવનારે અમીનની કોખીનાં ખી મંગાવવા.

ફળ ઝાડના બગીચા બનાવનારને માટે રૂ. ૧૦૦ છનામ

કાસી કોખાં

તેનું સર્ટિફિકેટ અને ફોટો મોકલનારને રૂ. ૨૫ એવા ચાર છનામ મળી રૂ. ૧૦૦ વહેંચવાના છે. માટે અમારા ગૂજરાત-કાઠિયાવાડના ગ્રાહકોએ ખાસ નોંધ લેવી. છેલ્લી સરતો અને છનામ ફક્ત-તા. ૧-૧૨-૧૯૨૯ સુધી માટે છે. બગીચાનું સચીત્ર ફોટોલોગ મંગાવો.

અદાર મહિના પછી ફળની નાળી-ઝેરી, ખી વગરના જામકળ, કાંટા વગરના બનાનસ, ખી વગરની મોસખી, છિપરના ફળ ઝાડો ખરીદી અથવા જંગલે અમારી પાસેથી ખરીદ્યા હશે તે તેના ફળ કલ્યા પ્રમાણે લાવી

અમીન નરસરી બદામવાડી સાથે મુખર્ષ-૪

અમારું પ્રાણવાન સાહિત્ય

સોરઠી કાવ્યો અને ઇતિહાસ કથાઓ :
મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો : અન્ય પ્રજ્ઞાઓનાં
સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ : સસ્કારી નાટકો :
કથાઓ : રાજસ્થાનોની સમસ્યાઓ :
પ્રેરણા પાતું, રસ નીતરતું, સસ્તું, સરલ
અને સર્વલોગ્ય સાહિત્ય

વધુ વિગત માટે અંદરનાં કલ્પના પ્રદેશો જુઓ

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર.

